

„[...] hasznos, hog' eg' másnac mindenikönc irhasson,
ne kell'en minden ketsin dologért más ember utánn látni.”

„mutasd meg irodalomtörténetedet,
megmondom, milyen a történelmed”

„Nem kevesebb bor fogy Magyarországon,
mint máshol víz és sör,
és mégis hatalmas bősége van
a szomszédos tartományokban és országokban.”

„Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse.”

„Talám már Szebenbe tsak bé is kíváncozik
a' Nsgd drágalátos Bibliothecája,
's én is közelebb esem hozzá [...]”

„Azt beszélük, hogy a katonák itt a törökök
felhasított gyomrában aranyat találtak,
amelyet azok, a reményt feladva, hirtelenében lenyeltek,
hogy ne kerüljön a keresztényekhez.”

„meg vonitua uag'on az also fele”

„[...] senki sem láthattya hogy mellyik lárva rejtheti el a'
nagyobb Szépséget.”

„Ezekkel a győzelmekkel és diadalmakkal nemcsak azt érték el,
s érik el ma is, hogy ők maguk életben maradtak,
hanem hogy általuk más népek is életben vannak.”

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

**UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST**

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2018/4

4

2018

ItK

A tartalomból

Magyarország-toposzk

Anyanyelvű oktatás

Virtuális könyvtár

Bojtár Endre

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2018. CXXII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Kasza Péter</i> : Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról. Szöveghagyomány és források	417
<i>Csata Adél</i> : Benkő József „virtuális könyvtára”	444
Műhely	
<i>Bartók István</i> : „Atyám tyúkja”. Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században	470
<i>Restás Attila</i> : A kora újkori Magyarország-toposzk történetéhez. Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei	490
<i>Szilágyi Márton</i> : Adalék Kazinczy <i>Fogságom naplója</i> című művének utóéletéhez	508
<i>Veres András</i> : Mit gondolt Bojtár Endre az irodalomtörténetről?	515
Műelemzés	
<i>Nagy Imre</i> : Katona József <i>Aubigny</i> -drámájának szövegei (Filológia és interpretáció)	525
Adattár	
<i>Bertényi Iván</i> : Az Eötvös Collegiumnak ajánlott Keresztury-vers	538
Párbeszéd	
<i>Soltész Márton</i> : Válaszsorok Angyalosi Gergely recenziójára	540
Szemle	
Sándor Klára: A székely írás reneszánsza (<i>Nagy Levente</i>)	543
Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában (<i>Orbán László</i>)	551
Berki Tímea: A román irodalom magyar bibliográfiája, 1970–1980 (<i>Szabó-Reznek Eszter</i>)	555

KASZA PÉTER

Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról

Szöveghagyomány és források

Kulcsár Péter emlékének

Bevezetés (Praefatio)

A Miskolci Egyetem, ahol Kulcsár Péter élete végén tanított, 2015 januárjában emlékkonferenciát rendezett a kiváló tudós, sokak mestere és példaképe halálának második évfordulóján. Megtiszteltetésként ért, hogy az egykori opponensem és első szövegkiadásom szigorú lektorára emlékező tanácskozáson részt vehettem. Az idő tájt még épp a Brodarics-monográfia befejezésén dolgoztam, így kézenfekvő volt, hogy egy ebből választott kisebb részletet adjak elő, így tisztelegve a *Historia verissima* kritikai kiadását jegyző Kulcsár emlékének. Mire sor került volna az előadás megjelentetésére, a monográfia¹ kikerült a nyomdából, mivel pedig egy másodközlés nem lett volna méltó a helyzethez, úgy döntöttem, egy másik, Kulcsár sokszínű tevékenységéhez szintén kapcsolható tanulmánnyal rovom le a tartozást.

Wolfgang Lazius azon szövegről van szó, mely az 1556-os dél-dunántúli hadjárat eseményeiről számolt be. Egyik érdekessége, hogy mindmáig ez a szerző nagy történeti művének egyetlen, nyomtatásban megjelent részlete, melyet 2007-ben ugyancsak Kulcsár Péter fordított magyarra.² A szöveggel behatóbban eddig nem foglalkozott a magyar tudományosság, holott keletkezéstörténetének felfejtése révén bepillantást nyerhetünk Habsburg I. Ferdinánd császár és magyar király hivatalos udvari történetírójának műhelytitkaiba. Az alábbi lapokon tehát a szerző és műve rövid bemutatása után egyrészt a mű keletkezésének körülményeit és szöveghagyományát vizsgálom, majd a beszámoló lehetséges forrásait, végül kitérek arra, milyen tanulságok vonhatók le Lazius koncepcióját, illetve annak alakulását illetően a több változatban is ránk maradt szöveg egyes verzióinak összevetéséből.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem docense. A szövegközlés elkészültét az NKFIH K-119237 sz., *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* c. kutatási projektje támogatta.

1 Vö. KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István élete és működése* (Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 2015).

2 Vö. Wolfgang LAZIUS, „A török ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Szigetnél végrehajtott tettek elbeszélése” in KULCSÁR Péter, *Krónikáink magyarul III/2*, 1–163 (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 49–57.

Wolfgang Lazius (1514–1565) a bécsi humanizmus egyik meghatározó alakja, akinek szerteágazó tevékenysége egyaránt fontos könyv-, érem-, kartográfia- vagy művészet-történeti, de – miként a friss kutatások feltárták³ – még a Szent Korona legkorábbi hiteles, részletes és színes ábrázolása históriája szempontjából is. Lazius fiatalon humanista képzésben részesült a bécsi egyetemen, majd apjához hasonlóan orvosi pályára lépett, és mint orvos is jelentős karriert futott be: praktizált, többször volt az egyetem dékánja, sőt rektora, I. Ferdinánd pedig magánorvosának (*Leibarzt*) választotta. Az élete végéig gyakorolt orvosi praxis mellett azonban komoly történetírói tevékenységet is folytatott. Ez a párosítás egyáltalán nem volt szokatlan a korban. Gondoljunk a mohácsi vereséget elsőként megörökítő Johannes Cuspinianusra, vagy éppen Zsámboky Jánosra, aki udvari történetíróként Lazius örökébe is lépett. Lazius számtalan művet írt és adott ki latin és német nyelven többek közt a római és görög történelemről, a népvándorlásról, de az ő nevéhez fűződik az 1546-ban megjelent első bécsi várostörténet is.⁴ Sajátos módon azonban éppen az élete fő művének szánt monumentális Ausztria-történet, a *Rerum Austriacarum Decades* néhány részlet kivételével kéziratban maradt.⁵ A jelenleg ismert formájában hat *decasra* osztott mű a római kortól kezdve tárgyalta Rhetia és Noricum, azaz a későbbi osztrák területek történetét. Magyar szempontból ez nem volna különösebben izgalmas vállalkozás, főleg, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az első négy *decas*, mely a római kezdetektől I. Miksa császár haláláig (1519) mutatta be az osztrák történelmet, alapvetően korábbi krónikákra alapozott kompiláció, mely csak elvétve tartalmaz új adatokat.⁶

3 Vö. BUZÁSI Enikő és PÁLFFY Géza, „A magyar korona eddigi ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről: A Szent Korona a Habsburg Ehrenspegelben”, *Művészettörténeti Értesítő* 62 (2014): 217–264; BUZÁSI Enikő és PÁLFFY Géza, *Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspegels des Hauses Österreich. Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Budapest: Institut für Geschichte des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2015).

4 *Rerum Viennensium commentarii IV* (Basiliae: ex officina Oporini, 1546). Lazius életéről a korábbi lexikoncikk, ill. szórványos tanulmányok adatai alapján újabban jó összefoglalást ad Petra Svatek, felsorolva a humanista terjedelmes életművének legfontosabb darabjait is. Petra SVATEK, „Wolfgang Lazius. Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts”, *Wiener Geschichtsblätter* 61 (2006): 1–22.

5 A *Decades*ről eddig egyetlen összegző igényű munka született: Michael MAYR, *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs: ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts. Mit Nachträgen zur Biographie* (Innsbruck: Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, 1894). Mayr eredményeire építve 1922-ben a Bécsi Egyetemen egy kéziratoss disszertáció is született a témában: Josef LEIRER, *Der Humanist und Geschichtsschreiber Wolfgang Lazius: Lazius' Stellung im geistigen Leben seiner Zeit. Dissertation* (Handschrift, 120 S, Wien: 1922). A magyar kutatók közül Waczulik Margit hangsúlyozta fontosságát. WACZULIK MARGIT, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században* (Budapest: Rákóczi Lapkiadó Vállalat, 1937), 56–60.

6 Ebből a középkori anyagból maga Lazius dolgozott át és adott ki németül bizonyos részleteket, de a mű legértékesebb, kortörténeti részének tekinthető V. *decas* a dunántúli hadjáratot tárgyaló részlet kivételével teljességgel kéziratban maradt.

Helyesebb azonban, ha úgy fogalmazzunk, hogy a vállalkozás célja nem egyszerűen az osztrák területek, sokkal inkább a Lazius idején regnáló uralkodóház, vagyis az osztrák Habsburgok uralma alá eső terület(ek) történetének bemutatása volt. A teljes egészében I. Ferdinánd uralkodásának szentelt V. decas tehát nemcsak azért számít a mű legértékesebb részének, mert olyan kortörténet, melynek egyes eseményeiről Lazius ki-mondottan szemtanúként számol be,⁷ hanem főleg azért, mert ezt a szerző teljes egészében az 1526-tól (legalább részben) Habsburg-fennhatóság alatt álló Magyar Királyság Mohács utáni évtizedeinek szenteli. Ebben az időszakban pedig a magyar és az osztrák történelem éppen Lazius kenyéradója, Habsburg Ferdinánd együttes regnálásának köszönhetően közössé vált, azaz a *Res Austriacae* nem választható el a *Res Hungaricae*-től – miként ezt a történeti kutatások jó ideje hangsúlyozzák.⁸

Nem tudjuk pontosan, Lazius mikor kezdett neki a *Decades* írásának. A bécsi várostörténet megjelentetésére 1544-ben nyert uralkodói privilégium már utal rá, hogy az osztrák humanista készíti a hol *commentarius*nak, hol *decades*nek emlegetett nagy történeti összefoglalást.⁹ Annyi bizonyos, hogy a szövegen több mint húsz évig, lényegében halála pillanatáig dolgozott.

A műnek több kéziratos változata ismert, ezeket az Österreichische Nationalbibliothek őrzi. Az V. decas szempontjából a legteljesebb változatot a cod. 7688 jelzetű kódex tartalmazza,¹⁰ mely egy hosszú, két könyvre osztott történeti bevezetővel indít, majd 1540-től kezdi részletesen tárgyalni a magyarországi eseményeket. A harmadik könyv mutatja be az 1540–1542 között Budáért folyó harcokat. Mivel Lazius az 1541 nyári Habsburg-ostromban katonarvosként személyesen is részt vett, ez a könyv a decas legnagyobb forrásértékű része. A negyedik–hatodik könyv az 1543–1546 közti hadi eseményeket tárgyalja. A hetedik az ifjabb Niklas Graf zu Salm und Neuburg 1549. évi (Tinódi Sebestyén által is megénekelt) magyarországi hadakozásait, a nyolcadik pedig Gianbattista Castaldo 1551-es erdélyi hadjáratát mutatja be Fráter György haláláig. A kilencedik könyv témáját az 1552–1556 közti évek legfontosabb magyarországi harcai adják, az utolsó, tizedik könyv pedig Szigetvár 1556. évi ostromának és sikeres megvédésének rövid krónikája.¹¹

Bár az V. decas teljes egészében kortörténet, s számos részlet tekintetében kiemelkedően informatív forrás, mégsem került el a 16. századi magyar vagy udvari történetírást általánosan jellemző sors: kéziratban maradt. Sőt, nemcsak szerzője életében nem jelent meg, ahogyan Lazius hivatali elődjének, Caspar Ursinus Veliusnak *De bello Pannonicója*

7 Vö. KASZA Péter, „Buda oppugnata 1541 – Egy korszakváltó esemény új megközelítésben”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42 (2017): 9–28.

8 Vö. PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História könyvtár: Monográfiák 27 (Budapest: História–MTA Történettudományi Intézet, 2010).

9 Vö. MAYR, Wolfgang *Lazius...*, 3.

10 Egy korábbi és rövidebb változatot tartalmaz a cod. 7937, ill. ennek első szerkesztését a cod. 7967.

11 Ez a könyv alapvetően Zsámboky 1558-ban kiadott beszámolóján alapszik. A X. könyv szövege értelmező tanulmányokkal újabban megjelent latinul, illetve magyar és angol fordításban is. Vö. *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár 1556*, vál. KASZA Péter, bevezető tanulmányok: B. SZABÓ János és KASZA Péter, szerk. FODOR Pál (Budapest: MTA BTK, 2016).

sem, de míg az utóbbi szöveget Kollár Ádám Ferenc bécsi udvari könyvtáros legalább 1762-ben kiadta,¹² Lazius műve mind a mai napig csak kéziratban olvasható.

Ez alól egyetlen aprócska töredék képez kivételt. Az osztrák humanista feldolgozta az 1556. évi dél-dunántúli harcok történetét, s ez a szöveg 1574-ben, kilenc évvel szerzőjének halála után Simon Schardius monumentális történeti kompendiumában, a *Historicum opus* második kötetében nyomtatásban is megjelent.¹³ A *Rei contra Turcas gestae anno M. D. LVI. brevis descriptio, cum adiecta chorographia* (a továbbiakban a rövidség kedvéért nevezzük *Brevis descriptiónak*) címéhez méltóan rövid, de lényegre törő beszámoló a vonatkozó év magyarországi harcairól. Az előzmények, helyesebben inkább a hadi helyzet frappáns összefoglalása után a hangsúly a Szigetvár birtoklásáért, illetve felmentéséért folyó küzdelem bemutatásán van, de érinti a szöveg az észak-magyarországi eseményeket éppúgy, mint Adam Gall győri főkapitány Székesfehérvár és Esztergom megsarcolására vezetett portyáit. Végül részletesen tárgyalja Tiroli Ferdinánd főherceg (1529–1595), I. Ferdinánd fia 1556 őszén a Dél-Dunántúlra vezetett hadjáratát.

Hosszú ideig ez volt az egyetlen Lazius-részlet, mely magyarul is elérhető volt Kulcsár fentebb említett fordításában. Bár a fordításhoz megadott cím¹⁴ alapján úgy tűnik, Kulcsár nem Schardius, hanem Nicolaus Reusner pár évtizeddel későbbi kiadásából dolgozott, de tisztában volt vele, hogy az első kiadás Simon Schardius nevéhez köthető, ahogy *Inventarium*ának tanúsága szerint azzal is, hogy Schardius nyomán a szöveg hamar népszerűvé vált, és egyre-másra bevalogatták különböző török elleni harcokkal vagy Magyarországgal kapcsolatos gyűjteményekbe. Elsőként Jacques de Bongars jelentette meg újra az 1600-ban Frankfurtban kiadott *Rerum Hungaricarum scriptores varii* lapjain.¹⁵ Bongars a *repetita a Schardio* megjegyzéssel rögvést jelezte, hogy szövege Schardius kiadásán alapszik, miként erre ment vissza az említett Reusner 1603. évi, illetve Johann Georg Schwandtner 1768. évi utánközlése is.¹⁶ Mindkét szöveg szorosan követi a Schardius-kiadást, bár Reusneré valami okból csonka: hiányzik belőle a Schardius-kiadás utolsó 23 sora és a szöveget záró Claudianus-versrészlet.¹⁷ Vagyis Reusner a hadjárat krónikáját közli, a Tiroli Ferdinándról írt panegyricus-jellegű záró részt nem. Schwandtner esetében pedig, aki az eseményektől már bő kétszáz év távolságban válogatja be ismét a maga gyűjteményébe a szöveget, annyit érdemes meg-

12 *De Bello Pannonico Libri Decem Ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati [...]* illustrati, studio et opera Adami Francisci KOLLARII (Vindobonae: Typis Joannis Thomæ Trattner, 1762). 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából magyarul is olvasható: Caspar Ursinus VELIUS, *Tíz könyv a magyar háborúról* (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2013).

13 Simon SCHARDIUS, *Historicum opus*. Vol. 2. (Basiliae, 1574), 1810–1816.

14 *Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum gestarum narratio*. Ilyen címen csak Reusner közli a szöveget.

15 Jacques de BONGARS, *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici: Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus reuocati, quidam nunc primum ed. etc.* Cura Jac. BONGARSII (Francofurti: Apud heredes Andreae Wecheli, 1600), 438–443.

16 Nicolaus REUSNER, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus gestarum* (Francofurti: impensis Claudii Marnii et heredum Ioannis Aubrii, 1603), 119–127; ill. Johann Georg SCHWANDTNER, *Scriptores rerum Hungaricarum II* (Vindobonae: Ioannes Thomas nob. de Trattner, 1768), 290–299.

17 Kulcsárnál ez megvan, úgyhogy ha a Reusner-kiadás latin címét közli is, aligha csak ez alapján fordított.

jegyezni, hogy bár azt állítja, ő is Schardius alapján dolgozott, de a *Scriptores rerum Hungaricarum* II. kötetébe beválogatott szövegei sorrendjükben is pontosan egybeesnek Bongars már említett *Rerum Hungaricarum scriptores*ének szövegeivel.

A fenti listával elsősorban azt kívántam jelezni, hogy az 1556. évi dél-dunántúli eseményekről írt Lazius-beszámoló jóval saját korán túl is népszerű maradt. Épp ezért lehet meglepő, hogy a maga idejében, úgy tűnik, nem nyomtatták ki, holott az 1556. nyári-őszi hadjárat kimondottan nagy visszhangot váltott ki a korabeli nyilvánosságban. Nem csoda, hiszen a Mohács óta eltelt négy évtized kudarcai után 1556-ban értek el először jelentős sikert Habsburg-hadak a magyarországi hadszíntéren.

Szigetvár sikeres védelme és Tiroli Ferdinánd hadjárata a korabeli irodalomban

Az 1556-os esztendő az Erdély 1551. évi pártváltása által kiváltott várháborúk fél évtizedére tett végre pontot, s a mérleg Habsburg-szempontról cseppet sem volt kedvező. Mint ismeretes, az 1549. évi nyírbátori egyezmény értelmében a keleti országrész tényleges ura, Fráter György kormányzó 1551-ben beengedte Erdélybe Ferdinánd király Castaldo vezette hadait. Izabella királyné Kolozsvárot átadta a Szent Koronát a Habsburg király megbízottainak, majd fiával együtt elhagyta az országot. A jól kezdődő országgyesítési kísérlet azonban azonnali török ellenlépéseket váltott ki, melynek nyomán Lippa már 1551-ben török kézre került, s még abban az évben Temesvárt is megostromolták egyszer az oszmán csapatok. György barát meggyilkolása (1551. december) nem segített az erdélyi Habsburg-adminisztráció gondjain, s bár 1552-ben Egert a védők hősiessége révén sikerült megvédeni, ez alig felejtette a máshol sorozatban elszenvedett kudarccokat. 1552-ben elesett Temesvár, Szolnok, Veszprém és Várpalota, a palásti csatában Ali budai pasa csapatai teljesen szétverték az Erasmus Teufel és Sforza Pallavicini vezette mezei hadat. Sőt ugyanő északon Drégely, Szécsény, Hollókő, Buják, Ság és Gyarmat várait is a szultán birodalmához csatolta, miközben ekkor a Dráva–Száva köze nagy része is oszmán fennhatóság alá került. 1554-ben török kézre került Fülel is, a korábbi hódoltsági terület így majdnem a duplájára nőtt. Erdélyt ugyan még nem veszítette el ekkor a Habsburg-kormányzat, de ottani állásai egyre tarthatatlanabbak voltak. Hiába indult követség Sztambulba, hogy békét kérjen a szultántól, ennek ára egyértelműen Erdély átengedése lett volna az 1540-ben elhunyt Szapolyai I. János király fiának, János Zsigmondnak.

1556-ra világhosszá vált, hogy Erdély menthetetlen és megtarthatatlan. Az erdélyi rendek egyhangúlag visszahívták lengyelországi száműzetésükből János Zsigmondot és Izabellát, Ferdinánd vajdáit pedig bebörtönözték. Nem termelt sok babér a Felső-Magyarországon operáló seregnek sem. Bebek Ferenc oszmán segédcsapatokkal kiegészített hada csúfos vereséget mért Marcellus Dietrich egységeire, megpecsételve ezzel az egykori Szapolyai-országrész feletti stabil Habsburg uralmat. A Dél-Dunántúlon sem festett rózsásabban a helyzet: Babócsa és Kaposvár már 1555-ben elesett, Tojgun pasa pedig a fontos fővár, Szigetvár ostromával is megpróbálkozott. Úgy tűnt, a királyi fegyverekre mindenütt kudarc vár. Erdély végleges elvesztésének évében, 1556-ban azonban legalább a Dél-Dunántúlon fordult a kocka.

A keleti országrészben elért sikereket kikerekítendő, Ali pasa határ menti bégek csapataival kiegészült serege 1556 júniusában újra ostrom alá vette Szigetvárat, amelyet Horváth Márk várkapitány elszántan védett.¹⁸ Az ostrom hetekig elhúzódott, ez pedig lehetőséget biztosított a Kanizsa mellett gyülekező felmentő hadaknak, hogy Babócsa megtámadásával elterelő hadműveletbe fogva igyekezzenek elvonni Sziget alól a török ostromlókat. A terv bevált, és bár Babócsát nem sikerült visszafoglalni, sőt a Rinya partján vívott ütközet is legfeljebb döntetlennel, de mindenképp a keresztény hadak visszavonulásával végződött, ám a stratégiai cél teljesült. Ali kénytelen volt megszakítani Sziget vívását, így a védők lélegzethez jutottak, az újrakezdett ostrom befejezéséhez pedig a budai pasának már nem maradt elég ereje, így Szigetvár megmenekült. Négy évvel 1552 után újra egy Eger megvédéséhez fogható diadal kerülhetett a krónikák lapjaira.

A hadászati idény azonban még nem ért véget. Szeptemberben egy Tiroli Ferdinánd vezette nemzetközi erőkből, osztrákokból, csehekből, morvákból, magyarokból és horvátokból álló sereg érkezett a térségbe, s több kisebb végvár elfoglalásával, illetve részben lerombolásával biztosította a Szigetvárra vezető utánpótlási útvonalakat, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy Sziget és a Dél-Dunántúl nagy része még tíz évig magyar kézen maradjon.¹⁹ Bár a Habsburg-csapatok óriási ellátási nehézségekkel küzdöttek, az oszmán hadak pedig Pécs térségében gyülekeztek, Tiroli Ferdinánd nemcsak Szigetvár biztosítását oldotta meg, de október végén seregét is épségben hazavezette. Mezei had sikeres akciót Mohács óta nem hajtott végre az ország területén, és 1526 óta, harminc éve arra sem volt példa, hogy királyi család sarja személyesen jelenjen meg a küzdőtéren.²⁰ A máshol elszenvedett kudarcok még látványosabbá tették a dunántúli sikert, és mivel annak záróakkordja egy Habsburg főherceg személyéhez kötődött, érthető, ha ez a két körülmény kiemelt publicitást biztosított az eseményeknek.²¹

Mivel más helyütt már részletesen írtam a Szigetvár védelméről, illetve a hadjárat egyéb eseményeiről beszámoló szövegekről,²² itt csak röviden utalnék a legfontosabb szövegekre. Horváth Márk szigeti várkapitány egyszerű latinsággal, adatszerűen megírt beszámolója már 1557 márciusában megjelent Wittenbergben,²³

18 Az ostromról részletesebben: SUGÁR István, *Szigetvár és viadala* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1976), 80–102 és 106–109; BENDE Lajos, „Szigetvár 1556. évi ostroma” in *Szigetvári emlékkönyv: Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, szerk. RUZSÁS Lajos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 61–104.

19 A hadjáratról bővebben: SUGÁR, *Szigetvár és viadala...*, 102–105 és 110–112; B. SZABÓ János, „Kinek példa – kinek tanulság: Szigetvár első oszmán-török ostroma és az 1555–1556. évi dél-dunántúli hadjáratok” in *Egy elfeledett ostrom emlékezete...*, 25–45.

20 Ennek jelentőségét már a Habsburgokkal szemben meglehetősen kritikus Forgách Ferenc is kiemelte: „Nem vitás, hogy ezt az ijedelmet [ti. a törökökét – KP] Isten után a király neve idézte elő, hiszen a mohácsi vész óta nem volt királyunk, aki a sereg élére állott, nem volt herceg, aki szembeszállt volna ez ellenséggel.” FORGÁCH Ferenc, „Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt” in *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, 567–1039 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 690–691.

21 Ennek ellenére, ahogy arra Pálffy Géza is felhívta a figyelmet, az 1556. évi hadjárat története nincs feldolgozva a szakirodalomban. PÁLFFY, *A Magyar Királyság...*, 70–71.

22 Vö. KASZA Péter, „Egy elfeledett ostrom emlékezete. Szigetvár 1556” in *Egy elfeledett ostrom emlékezete...*, 9–25.

23 *Historia obsidionis et oppugnationis arcis Zigeth in Ungaria* (Wittenbergae: haeredes Petri Seitzii, 1557). Magyar fordítása: *Egy elfeledett ostrom emlékezete...*, 49–57.

ám ekkor már nem volt egyedül a könyvpiacra. Egy rövid, négylapos, anonim újságlap mellett (*Neue Zeitung aus Hungern, Bericht über das Treffen von Bobocsa*),²⁴ Wolfgang Schmeltzl *Der Christlich und Gewaltig Zug in das Hungerland* című műve (Bécs, 1556) tájékoztatta a német nyelvű közvéleményt a magyarországi hadszíntér aktuális híreiről.²⁵ Szintén 1557-ben Baselben, Johannes Oporinus nyomdájában látott napvilágot Johannes Heroldt, a török felett diadalt arató Ferdinánd királyra írott panegyricusa, illetve ugyanebben a nyomtatványban egy, a szigetvári eseményeknek szentelt dialógus.²⁶ De akadt magyar nyelvű munka is, mégpedig a Szigetvártól nem messze fekvő Alsólindva protestáns lelkésze, Tőke Ferenc jóvoltából, aki Tinódi mór-dorában írt egy roppant adatgazdag, nyilvánvalóan szemtanúk beszámolóját alapul vevő tudósító éneket még 1556 decemberében.²⁷ A siker még két évvel később is hálás téma volt: ekkor jelentette meg Zsámboky János a maga opusát Szigetvár védelméről a Horváth Márk-jelentés kissé rudimentális szövegét öltöztetve humanista köntösbe.²⁸ A szövegek és megemlékezések ilyen áradatában nem is az a meglepő, hogy a bécsi udvari történetíró, Lazius is írt egy verziót, inkább az, hogy az ő szövege csak közel húsz évvel az események után jelent meg első ízben Schardius 1574. évi említett kiadványában. Pontosabban a kutatás túlnyomó része ez ideig így tudta.

Az első kiadás nyomában

Hogy az 1556. évi eseményekről már Schardius előtt is született humanista igényű beszámoló, arra az első halvány utalást Zsámbokynál találhatjuk. Az *Obsidio Zigethiensis* ugyan kizárólag a Sziget alatt történetekkel foglalkozik, de Zsámboky egy helyütt úgy fogalmaz, hogy a török „*a másutt elbeszélendő babócsai ostrom miatt...*” vonult el a vár alól. Tudomásom szerint ilyen szöveget végül nem írt, de az csak merész találgatás, hogy talán azért nem, mert tudta, hogy létezik ilyen.

Az már nyomósabb érv lehet egy, már 1558 előtt megjelent első kiadás keresésére, hogy Schardius, aki a szöveget 1574-ben bizonyosan megjelentette, alapvetően utánközlő volt. A *Historicum opus* monumentális, sok ezer oldalnyi szövegének elenyésző része csak az, amit ő maga írt, a munka sokkal inkább egyfajta szövegyűjtemény, amely a 16. századi európai háborúkról megjelent legfontosabb latin nyelvű szövegeket szedte csokorba. Arra tudtommal nincs példa a műben, hogy egy szöveg más szerzőtől elsőként itt jelent volna meg, magyar tárgyú szövegei pedig kivétel nélkül korábbi nyomtatványokra mennek vissza.

24 Vö. App. H. 343.

25 Vö. App. H. 342.

26 Johannes HEROLDT, *Princeps Iuventutis sive panegyricus Ferdinando: Adiecius eiusdem authoris Turcici Belli MDLVI anno gesti historiolum Dialogo descriptam* (Basiliae: Oporinus, 1557).

27 TŐKE Ferenc, *Historia obsidionis insulae Anthemi*. Újabbán lásd: *Egy elfeledett ostrom emlékezete...*, 77–99.

28 Johannes SAMBUCUS, *Obsidio Zigethiensis brevissima et uti regi, quod actum sit quotidie, notabatur, vera expositio* (Viennae Austriae: Raphael Hofhalter, 1558). Zsámboky szövegének magyar fordítása: *Egy elfeledett ostrom emlékezete...*, 57–67.

Gyanúkat csak fokozhatja a Lazius-mű címe. A Schardius-féle kiadás szerint ez így hangzik: *Rei contra Turcas gestae anno M. D. LVI. brevis descriptio cum adiecta chorographia*. Vagyis (némileg szabad fordításban): *Az 1556. évi törökellenes hadjárat rövid leírása, térképpel*. A cím tehát kétséget kizáróan egy nem túl hosszú művet ígér, melyhez térkép is tartozik. Csakhogy Schardius kiadásában ilyet nem találunk. A szöveget 1603-ban harminc évben belül harmadízben közlő Reusnert ez az ellentmondás már annyira zavarta, hogy inkább megváltoztatta a mű címét, mely nála a *Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum anno MDLVI gestarum narratio* címen szerepel. Kicsit pontosította tehát a helyszínt, és kihagyta az utalást a szöveghez tartozó térképre, melyet nyilván nem ismert.²⁹ A Schardius szövegét szintén átvevő Bongars, majd a 18. században Schwandtner nem foglalkoztak a problémával, s megtartották a *cum adiecta chorographia* kifejezést, mely térkép hiányában valóban enigmatikusnak hat. Akárhogy is, a cím alapján Lazius olyan szöveggel rukkolt elő, mely narráción kívül vizuális élményt is kínálva térképmellékletet is tartalmazott. Maga a térkép jól ismert, létezik számos utánpótlása, színes verziója, sőt 1557-ben német feliratokkal is megjelent. Csakhogy az általunk ismert térképek minden esetben önállóan jelentek meg a dél-dunántúli hadszíntér ábrázolásával, szöveget nem tartalmaztak, csak a térkép közepén egy négyzet alakú *cartouche*-ba írt rövid ajánlást, mely Ulrich Fuggernek szól. Ez ráadásul nem is pusztán ajánlás, vagyis *dedicatio*. Lazius ugyanis a rövid kis szöveget *Praefatió*nak titulálja, fokozva ezzel a hatást, hogy a térkép, közepén az ajánlással nem önállóan értelmezendő, hanem valamikor úgymond bevezetőként szolgált valamihez. Van tehát szövegünk több kiadásban térkép nélkül, és van térképünk szintén több kiadásban szöveg nélkül. Amit keresünk, nyilvánvalóan egy olyan nyomtatvány, mely a kettőt együtt tartalmazza, s ha Zsámboky esetleg tudott róla az *Obsidio* íráskor, ez esetben még 1558 előtt meg kellett jelennie.

Végiglapozva a megfelelő, magyar vagy Magyarországon közkeletű bibliográfiákat, ilyenek nem találjuk nyomát. Nem említi az Apponyi-féle *Hungarica*, ahogyan nem tud róla Kulcsár *Inventariuma* sem, végül nincs nyoma ilyen kiadásnak sem a VD16, sem Göllner *Turcicájának* lapjain. Ha volt is ilyen kiadás, úgy tűnik, elveszett, de legalábbis az irodalmi bibliográfiák lapjairól kiszorult.

Számomra gyanúm első igazolását Michael Mayr kis Lazius-monográfiájának egy lábjegyzete jelentette. Mayr a 19. század végén írt habilitációs dolgozatában elsőként és máig lényegében egyedülként foglalkozott a *Decades* szerkezetével, és emelte ki forrásérték szempontjából a kortörténeti jellegű V. decast, mely éppen az 1556. évi magyarországi eseményekkel zárul. Ennek kapcsán, mintegy melleleg, lábjegyzetben utalt arra, hogy az innsbrucki Schloss Ambras gyűjteményében, a régi „kacatok” közt talált egy szemlátomást elfeledett nyomtatványt az alábbi címmel: *Rei contra Turcas gestae anno 1556 brevis descriptio cum adiuncta chorographia*, amely nemcsak a máshonnan is ismert

29 Megjegyzendő, hogy hasonló eljárásra tudunk példát Zsámbokynál. Amikor az 1568. évi Bonfini-kiadásban először közli az addig kéziratban marad Brodarics-féle *Historiát*, szembesül azzal, hogy Brodarics az országleíró rész végén úgy nyilatkozik: „ezért fekvését az itt következő térképen kívánjuk az olvasó szemé elé tárni, hogy könnyebben áttekinthető legyen”. Zsámboky az általa bírt kéziratban már nem látta nyomát térképnek, ezért érthetően kihagyja a számára és így majdani olvasói számára is értelmetlenné vált utalást.

szöveget tartalmazta, de egy térképet is.³⁰ Mayr a kiadvány leltári számát és a megjelenés dátumát egyaránt megadta. Ez alapján, az ambrasi kastélymúzeum kurátoraival folytatott gyors levélváltás után máris a kezemben volt a nyomtatvány digitális másolata, melyen jól látszott, hogy Mayr ugyan kicsit félreolvasta a címet, az ugyanis nem *cum adiuncta chorographiá*t, hanem a már ismert *cum adiecta chorographia* kifejezést tartalmazza, de a megjelenés helyét és idejét helyesen olvasta le a nyomtatvány aljáról: *Basiliae, ex officina Joannis Oporini, anno salutis MDLVII Mense Martio*. Vagyis a szöveg Bázisban jelent meg, a benne foglalt tartalomhoz képest igen korán, 1557 márciusában. Már Mayr is megállapította, hogy a nyomtatvány szövege alapvetően megegyezik a Schardius- vagy a Schwandtner-féle kiadás szövegével, de érdekes módon nem vonta le azt az evidens következtetést, hogy amit Innsbruckban talált, az nem általában egy nyomtatvány volt, hanem a Lazius-mű *editio princeps* 1557-ből, mely a szövegazonosságok alapján előbb az 1574. évi Schardius-, majd abból átvéve minden más kiadás alapját képezte.

Legyünk azonban igazságosak: ha az irodalmárok nem is, de a kartográfusok³¹ számon tartották ezt a feledésbe merült nyomtatványt. A magyar szakirodalomban egyetlenként Szathmáry Tibor *Descriptio Hungariae* című műve utalt rá, hogy a térképhez

30 „Interessant ist ein bisher anscheinend unbekannter Druck des Lazius [...] in Form einer Zeitung mit einer kleiner Karte des Kriegsschauplatzes in der Mitte.” MAYR, *Wolfgang Lazius...*, 58.

31 Lazius eddigi eleve több figyelmet kapott kartográfiai, mint történeti munkássága révén, és ez fokozottan igaz az osztrák térképtörténészekre, ahol a magyar kutatóktól eltérően evidenciaként kezelik, hogy az 1556-os hadjárat térképéhez szöveg is tartozott, ami azzal együtt 1557-ben megjelent. Elsőként Eugen Oberhummer és Franz Wieser állapították meg, hogy a Mayr által talált nyomtatvány lényegében a mű első kiadását jelenti. Vö. Eugen OBERHUMMER und Franz R. von WIESER, *Wolfgang Lazius: Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus dem Jahre 1545–1563* (Innsbruck: Verlag der Wagner’schen Universitäts-Buchhandlung, 1906, 49–53. Újabban Petra Svatek foglalkozott részletesen Lazius kartográfiai tevékenységével. Svatek 2005-ben irt disszertációjának – *Wolfgang Lazius als Kartograph. Eine Analyse seiner Karten in Bezug auf die Werke anderer Kartenmacher des 16. und 17. Jahrhunderts* (Wien: 2005) – idevágó eredményeit több tanulmányban is közölte. Vö. Petra SVATEK, „Die Geschichtskarten des Wolfgang Lazius: Die Anfänge der thematischen Kartographie in Österreich”, *Cartographica Helvetica* 37 (2008), 35–43; Petra SVATEK, „Wolfgang Lazius und seine kartographischen Werke: Kartenanfertigung – künstlerische Kartenelemente – wissenschaftlicher Stellenwert der Karten im internationalen Vergleich”, *Mensch – Wissenschaft – Magie. Mitteilungen Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 25 (2008), 1–39; Petra SVATEK, „Rei contra Turcas gestae anno MDLVI brevis descriptio» Eine Geschichtskarte des Wolfgang Lazius aus dem Jahre 1557”, in *Festschrift für Univ.-Prof. Dr.-Ing. Kurt Brunner anlässlich des Ausscheidens aus dem aktiven Dienst*, Hrsg. Dieter BEINEKE, Otto HEUNECKE, Thomas HORST und Uwe G. F. KLEIM, Schriftenreihe des Instituts für Geodäsie der Universität der Bundeswehr München, 87 (2012), 237–248. Végül meg kell említeni a 2017-ben Innsbruckban rendezett, Tiroli Ferdinándnak szentelt kiállítást, ahol az eredeti nyomtatványt is kiállították. Vö. *Ferdinand II. 450 Jahre Tiroler Landesfürst – Jubiläumsausstellung: eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Kooperation mit der Tschechischen Nationalgalerie und dem Institut für Kunstgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik: 15. Juni bis 8. Oktober 2017* (Innsbruck–Wien: Haymon, 2017), 158–159, illetve ennek prágai párját, melynek katalógusában szintén szerepel a bázeli nyomtatvány. Vö. *Arcivévoda Ferdinand II. Habsburský: Renesanční vladář a mecenáš mezi Prahou a Innsbruckem*, eds. Blanka KOBÍKOVÁ, Jaroslava HAUSENBLASOVÁ, Sylvie DOBALOVÁ (Praha: 2017), 115. Köszönöm Gödölle Mátyásnak és Pálffy Gézáknak, hogy a katalógusok adatára felhívták a figyelmet. A kartográfiai munkák ugyanakkor csak érintőlegesen foglalkoztak a térképhez tartozó szöveggel és végképp nem törődtek annak szövegahagyományával és az esetleges változatokkal. Lásd még: PLIHÁL Katalin, „Egy »ismeretlen« Wolfgang Lazius térkép”, *Geodézia és Kartográfia* 41 (1989), 200–203.

szöveg is tartozott, s ez együtt első ízben Bázelen jelent meg 1557-ben.³² Szathmáry szerint a ma Innsbruckban őrzött példány immár unikális, az egyetlen,³³ ami Lazius *Brevis descriptio*jának első kiadásából fennmaradt.

Lazius tehát nem egyszerűen írt egy beszámolót az 1556. évi dél-dunántúli eseményekről, de azt szinte az elsők között, már 1557 márciusában publikálta egy időben a Wittenbergben megjelent Horváth Márk-jelentéssel, vagy Johannes Heroldt már említett dialógusával. Mindenki mást felülmúlt azonban azzal, hogy szövegét Ulrich Fugger anyagi támogatásával a hadszínteret bemutató térképpel is kiegészítette. Az pedig, hogy az alig néhány példányban fennmaradt kiadvány egyik darabja épp Ambrasban található, aligha véletlen, hiszen az ambrasi kastély nevezetes gyűjteményét az a Tiroli Ferdinánd alapította, aki az 1556. évi hadjárat vezére, Lazius szövegének pedig vitathatatlanul a főhőse volt. Így számára Lazius rövid, térképes beszámolója az 1556. évi eseményekről különleges jelentőséggel bírt.

Filológiai háttér: a Brevis descriptio létrejöttének fázisai

Hogy a filológia milyen hasznos *ancilla historiae* lehet, arra kiváló példa Lazius szövege. Ha ugyanis alaposan megvizsgáljuk a *Brevis descriptio* forrásait, a filológiai eredményeken túl sokkal konkrétabb, historiográfiai jellegű megállapításokat is tehetünk a bécsi udvari történetíró munkamódszerét és művének jellegét illetően. A tanulmány második felében erre teszünk kísérletet. Kezdjük a filológiai háttér felrajzolásával.

Ami a *Brevis descriptio*t illeti, annak a fent elmondottak fényében 1557 márciusában jelent meg az első kiadása. Mivel Lazius ekkor még életben volt, ez nem pusztán *editio princeps*nek, hanem *editio originalis*nak, szerzői változatnak is tekintendő. Ennek megléte a filológus szempontjából azért kedvező, mert a Schardiustól kezdődő összes többi kiadás immár csak hatástörténeti szempontból fontos, filológiailag, mivel kivétel nélkül Lazius 1565-ben bekövetkezett halála után jelentek meg, irrelevánsak.³⁴ Szintén

32 SZATHMÁRY Tibor, *Descriptio Hungariae: Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600* (Fusignano: Grafiche Morandi, 1987), 119–121.

33 Ebben Szathmárynak nincs igaza, bár a térképet és szöveget együtt tartalmazó kiadás valóban rendkívül ritka. Az Ambrasban őrzött példány mellett található egy-egy darab Rostockban (UB Rb-4220), illetve a Yale Egyetem könyvtárában (Yale, 43 1556A), a párizsi *Bibliothèque National*ban pedig kettő (BN M-6190, M-6192), illetve Szathmáry maga is említ egy, a Bázeli Egyetemi Könyvtárban található példányt, bár tudtommal ott csak a térkép van meg, szöveg nélkül. Az itt közölt adatokért Farkas Gábor Farkasnak tartozom köszönettel.

34 Alapos összevetés után világos, hogy Schardius és nyomában a későbbi kiadók szorosan ragaszkodtak a bázeli kiadás szövegéhez. Az egyetlen, már említett kivétel Reusner, aki a *Quanta verotól* kezdődő szövegrészt, vagyis a Tiroli Ferdinánd magasztalását tartalmazó, panegyricus jellegű sorokat ismeretlen okból mellőzte a maga kiadásából. A Schardius-kiadás hat helyen tér el a bázeli első kiadástól, de mind nyomdahiba jellegű. Néhány példa: Schardiusnál *magnum terrorem* helyett *magnum terrorem*; *gregariique militis* helyett *gregariique militis*; *ad sequentis aestatis belli opportunitatem* helyett *ad sequentes aestatis belli opportunitatem* áll, illetve a záró versben *Immunis qui clade fuit* helyett *Immunis qui alade fuit*. Ez esetben az *alade* ráadásul értelmetlen, az *al* és *cl* betűkapcsolat viszont könnyen félreolvasható.

filológiai alaptétel azonban az is, hogy az *editio princeps* nem biztos, hogy a szerző végleges szándékát tükrözi, az első kiadást ugyanis felülírja az *ultima manus* elve. Vagyis, ha a szerző tovább dolgozik a művön, változtat rajta, akkor értelemszerűen az utolsó szerzői változatot kell hitelesnek vagy legalábbis végső szerzői példánynak tekinteni. Ebből a szempontból alapvető fontosságú a Lazius-kéziratok bevonása a vizsgálatba. Ennek részletező elemzése³⁵ bőven meghaladná jelen tanulmány kereteit, így az alábbiakban csak röviden foglalom össze a legfontosabb adatokat.

Mint a bevezetőben már említettem, Lazius *Decades*-ének jelenleg három szerkesztése ismert. A három Bécsben található kódex (cod 7967, cod 7937 és cod 7688) egyike sem autográf, valamennyi korabeli másolat, a szerző kezétől származó javításokkal. Közülük a legteljesebb szöveget a cod 7688 tartalmazza, mely két könyvnyi bevezetés után az 1540–1556 közti évek magyar történelmét tárgyalja. A cod 7937 ehhez képest sokkal rövidebb, csupán egy könyvnyi *praefatiót* hoz és az 1540–1546 közé eső időszak elbeszélését. A szöveg végén található bejegyzés szerint ez a változat 1548-ra elkészült, így értelemszerűen nem tartalmazhatott 1556-ra vonatkozó szöveget. A cod 7967 alapvetően a cod 7937 szövegeit hozza, de két helyen bővebb annál. Részint tartalmaz egy hosszú, de tárgyunk szempontjából most irreleváns országleírást, melyet a másik két kódex nem, illetve a 152r–155v oldalakon egy *Gesta aestate anni 1556 in Hungaria autore Wolfgango Lazio* című szöveget, mely, bár címe nem teljesen egyezik a bázeli kiadás címével, a dunántúli hadjáratról szól és szövege alapvetően a bázeli szöveggel azonos. A 7967-es kódexre és a benne levő Lazius-kézíratra a továbbiakban W1-ként utalok.³⁶ Megjegyzendő, hogy Waczulik Margit épp ennek a szövegnek az okán volt azon a véleményen, hogy a cod 7967 Lazius utolsó szerkesztése, de mindenképp későbbi, mint a cod 7937 szövegei.³⁷ Ezzel az a gond, hogy a cod 7967 kódexet utólag fűzték egybe szálas, kéziratos lapokból, így az, hogy ebbe bekerült egy 1556-ról szóló szöveg is, legfeljebb annyit bizonyít, hogy a lapokat 1556 után kötötték egybe, de semmit nem mond a többi benne található szöveg *keletkezési* vagy *lejegyzési, másolási* idejéről. Ez a szövegváltozat ráadásul csonka. Az elég közkeletű Schardius-kiadás szövegét alapul véve annak utolsó 13 sora hiányzik belőle a szöveget záró Claudianus-versrészlettel együtt. Biztos, hogy a hiány nem koncepcionális, csupán másolási hiba. Bár helyesebb, ha inkább papírhianyról beszélünk. A szöveg ugyanis az utolsó, még olvasható mondatoknál már befordul a jobb oldali margóra, mintha a másolónak nem lett volna több üres lap a keze ügyében, és remélte volna, hogy az utolsó sorokat sikerül a margóra beszorítania. Nos, nem sikerült, de ez egyben azt is igazolja, hogy ezt a változatot eredetileg lapokra írták, melyeket utólag kötöttek abba a kódexbe, ahol most találhatóak. A csonka szöveg ugyanis *verso* oldalon van, a most a kódexben utána következő *recto* viszont teljesen üres. Vagyis a másoló nyilván oda folytatta volna az átírást, ha eleve a kódexbe másol. Ez a csonkulás két tanulsággal szolgál. Egyrészt bizonyosan nem ez a kézirat szolgált a bázeli kiadás alapjául, hiszen az teljes. Másrészt

35 A kéziratokról bővebben: KASZA Péter, „Lazius-kéziratok: Alapvetés egy kritikai kiadás elé”, *Magyar Könyvszemle* 134 (2018): 148–169.

36 W2-nek a cod 7937-et nevezem, de mivel ebben nincs 1556-ra vonatkozó szöveg, a továbbiakban nem kerül szóba.

37 WACZULIK, *A török korszak kezdetének...*, 56–60.

valóban semmit nem tesz hozzá a kódexben levő többi *Decades*-rész keletkezési idejének meghatározásához, ergo pusztán egy 1556-ról szóló szöveg ittléte miatt nem tekinthetjük a cod 7967-et 1556 utáni, legkésőbbi szerkesztésnek, ahogy Waczulik Margit gondolta.

Végül meg kell említenünk a cod 7688-at, melyben szintén megtalálható a *Brevis descriptio* egy változata, de már nem önállóan. A teljes V. decast tartalmazó kódexben az 1552–1556 közti évek eseményeit tárgyaló IX. könyvbe illesztette Lazius, immár egy nagyobb egész részeként a *Descriptio* szövegét.³⁸ A IX. könyvet ráadásul ugyanaz a kéz kétszer is lemásolta, és mindkét másolat bekerült a kódexbe. Az egyik a 191r-től a 202v-ig tart, a második a 309*v-n kezdődik és a 320r-n ér véget. Mindkettő ugyanattól az egy kéztől származó másolat. Tisztázott szövegek, javítások, húzások elvéve találhatóak csak bennük, s a két variáns alig-alig mutat eltéréseket, lényegében azonos értékű szövegekről van szó. Mivel a kódexbe került lapokat utólag fűzték össze és számozták meg, semmiféle támpontunk nincs a szövegek másolásának idejéről, s arról sem, hogy melyik készült korábban. Így pusztán a kódexben elfoglalt helyük alapján nevezem a 191r–202v közötti szöveget W3a-nak, a 309*v–320r oldalakon levőt pedig W3b-nek. Bár Michael Mayr úgy gondolta, hogy W3b a korábbi változat és annak ellenőrzött, tisztázott verziója a W3a, ergo az a jobb szöveg,³⁹ a magam részéről ebben egyáltalán nem vagyok ilyen bizonyos. Kétségtelen, hogy a margóra írt, utólagos betoldási javaslat a W3b-ben kettő van, míg a W3a-ban csak egy, és az is csak egy szóra vonatkozik. Ez valóban azt sugallná, hogy a W3b sikerületlenebb másolat, aminek hibáit, margón jelzett kihagyásait azután a W3a másolásakor korrigálták. Talán így van. A W3b-ben található margóbejegyzések, a néhány, sorok fölé írt beszúrás azt kétségkívül bizonyítja, hogy ez is csak egy másolat, ugyanakkor ellenőrzött másolat. A kihagyásokra utaló betoldások száma azonban olyan csekély, hogy ezek nem utólagos, szerkesztésbeli változásokra utalnak, inkább csak az emberi hibahatáron belül maradó, másolásból fakadó tévesztések.

Ugyanakkor a W3a szövege, ha szavak szintjén nézzük, több hibás, az adott kontextusban vagy tartalmilag helytelenebb vagy grammatikailag nem koherens szóalakot tartalmaz, ezért véleményem szerint a betoldások ellenére összességében W3b a jobb szövegváltozat.⁴⁰

Mindez tehát azt jelenti, hogy a *Brevis descriptio* szövegforrásait vizsgálva négy változatot említhetünk. Létezik az 1557-es bázeli *editio princeps* (kiadási helye alapján nevezzük B-nek), a Bécsben őrzött kéziratos hagyatékban pedig egy önálló szöveggént hagyományozott változat a cod 7967 lapjain (W1), további két másolat pedig egy nagyobb egész részeként a cod 7688 kötetében (W3a és W3b).

Ha sztemmában gondolkodunk, akkor a sor végén bizonyosan W3a és W3b áll, melyek már nem önállóan, hanem a nagy műbe illesztve tartalmazzák a *Brevis descriptio* szövegét. A W1 és a B sorrendje sem nagyon lehet kérdéses. Incipiteket és excipiteket tekintve (leszámítva, hogy W1 a végén csonka) a két szöveg ugyanaz. Számos kisebb

38 Vö. KASZA Péter, „Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közötti évek magyarországi eseményeiről”, *Lymbus* (2017): 89–117.

39 Vö. MAYR, *Wolfgang Lazius...*, 59.

40 A *Lymbus* szöveggözlésnél emiatt döntöttem úgy, hogy W3b szövegét veszem alapul. Az ottani kiadásban W3a-t még a CP (copia prima), W3b-t CS (copia secunda) elnevezéssel jelöltem.

változtatás akad ugyanakkor, alapvetően lexikai szinten, stiláris vagy grammatikai okból: szórend, igealak, más szinonima használata. Nézzünk néhány példát a teljesség igénye nélkül:

W1	B	Eltérés jellege, vélhető oka
Quod ubi Regi allatum est	Quod ubi Regi in clyto allatum est	az in clyto jelző miatt B „udvariasabb” szöveg
qui in Transylvania res novas molitus erat	qui in Transylvania res novas moliebatur	a moliebatur grammatikailag megfelelőbb igealak
Hungarorum Posonii congregationes absolvisset	Hungarorum Posonii conventum absolvisset	a conventum lexikailag pontosabb szó a magyar országgyűlésekre
ut hostem ab oppugnatione Segethi removeret	ut hostem ab obsidione Segethi removeret	majdnem azonos értékű szinonimák
machinaeque omnes incolumes ex via recipiuntur	machinaeque omnes incolumnes ex via recipiuntur	Itt W1 változata helyesebb, de ez tipikus nyomdahiba
quorum nomina posteris celandi non reor	quorum nomina posteris celandi non reor	Itt is W1 változata jobb, de ez is nyomdahiba-gyánús hely

Alapos összevetés után azt találjuk, hogy W1 és B között összesen 188 helyen van eltérés. Ezek teljes körű felsorolása bőven szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, de talán a fentebbi példákból is látszik, hogy a változtatások vagy szinte indifferensek (mint az *oppugnatione–obsidio* csere esetében), vagy B javára szólnak, míg W1 kizárólag az itt citált két esetben (!) hoz csak jobb alakot, ami a 186 helyes vagy indokolható korrekcióval szemben elenyésző. Ennek alapján W1 egyfajta utolsó előtti fogalmazványnak tekinthető, mely tartalmában már nem változik, de Lazius még csiszolt rajta, mielőtt a végleges verzió, melynek kézírata nem maradt fenn, Bázelen nyomdába került. Ennek alapján W1-t valamikor 1557 márciusa előtt vetették papírra.

Ezekről a kézíratos verziókról részben Mayr könyve, részben az ÖNB-kéziratait feldolgozó Joseph Chmel monográfiájából is lehetett tudni.⁴¹ Arra azonban egy amerikai orvostörténész, Nancy G. Siraisi hívta fel a figyelmet 2007-ben megjelent könyvében,⁴² hogy a bécsi egyetem orvoskarának középkor óta vezetett hivatalos értesítőjében, az *Acta facultatis medicae Universitatis Vindobonensis*ben az 1556. évben, azaz akkor, amikor Lazius épp hatodszor töltötte be az orvostudományi dékán posztját, található egy bejegyzés:

41 Vö. Joseph CHMEL, *Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien I* (Wien: Carl Gerold, 1840), 659–689.

42 Vö. Nancy G. SIRAI, *History, Medicine, and the Traditions of Renaissance Learning* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007), 207–208.

zés *Res memoria dignae gestae hac ipsa mutatione* címmel, mely lényegében egy rövid beszámoló az 1556. év eseményeiről. Nevezzük ezt az *Actá*ban megőrzött szövegforrást A-nak. A 189r-n kezdődő és a 191r-n véget érő szöveg⁴³ kimondottan rövid, négy és fél oldal, de első pillantásra is látszik, hogy egyfajta első verziója a később hosszabban kidolgozott és nyomtatásban is megjelent *Brevis descriptiónak*. Nézzük az incipiteket:⁴⁴

A	B
Expeditio in Hungariam adversus Thurcas suscepta hanc causam habuit, eumque sortita est finem. Cum inducias quinquennio elapsas Tirannus Ferdinando Regi renunciasset, confestim munitissimum castrum haud procul Quinqueecclesiis situm, Sigeth nomine, quod solum in medio hostilis agri in fide Regis virtute praefecti manserat, obsidione cingere coepit sub exitu fere Martii mensis.	Quum inducias quinquennio elapsas Turcarum tyrannus Ferdinando regi renunciasset, ut qui iam pridem patefacere sibi viam omnem in Austriam, Styriam atque Carniolam cogitasset, extemplo munitissimum castrum, haud procul Quinqueecclesiis situm, Sigeth nomine, quod solum in medio hostilis agri in fide Regis virtute praefecti manserat, obsidione cingere coepit primo Aprili, anno, quo haec scribimus, a reparata Salute 1556.

Kicsit lentebb:⁴⁵

A	B
Et ne mora praesentibus obsesset, collecta ex censu pecunia et ex proprio fisco, quidquid erat concessa, militem duobus in locis scribere coepit dato negotio Nicolao a Bolvila Alsatae, impigro homini, ut per Sueviam ac ad lacum Acronium legionem peditum, quam regimentum vocant, tum in verba adactam celerrimis itineribus Viennam deduceret. In Austria interim aliam Theodericum Marcellum scribere iussit.	Et ne mora praesentibus obsesset, collecta ex censu pecunia, et quod in proprio fisco supererat insuper elargitus, militem duobus in locis scribere pergit: dato negotio Nicolao a Bolvila Alsatae impigro homini, ut per Sueviam ac lacum Acronium legionem peditum, quam regimentum vocant, in verba adactam magnis itineribus Viennam deduceret. In Austria interim aliam Theodericum Marcellum scribere iussit

A két szöveg közti azonosság, kisebb fogalmazásbeli különbségeket leszámítva, szembeötlő. Az *Actá*ban található szöveg (A) szerkezetét tekintve is több ponton azonosságokat mutat a bázeli kiadással, de jóval rövidebb annál. Még beszámol Tiroli Ferdinánd ősz hajójárataról, de a visszavonulást fontolgató tanácskozás leírásánál félbeszakad. Így sem a sereg hazautjáról nem számol már be, sem pedig a főherceg dicséretét zengő utolsó bekezdést nem tartalmazza. Ez azonban érthető, ha a dátumokra nézünk. Az *Acta* ugyanis egyfajta évkönyvként funkcionált, melybe szoros kronológiai rendben, többnyire dátummal ellátva írtak bejegyzéseket. A Lazius-féle *Res memoria dignae*

43 Kézirata is megvan, de nyomtatásban is elérhető. Vö. *Acta facultatis medicae universitatis Vindobonensis, Bd. III. (1490–1558)*, Hg. Karl SCHRAUF (Wien: Verlag des medicinischen Doctoren collegiums, 1904), 281–286. Hivatkozásaim erre a kiadványra vonatkoznak.

44 A) Uo., 281–282.

45 Uo., 282.

gestae sajnos datálatlan, de az előtte levő bejegyzés dátuma szeptember 18., az utána állóé pedig október 13. Ennek megfelelően a négy oldalnyi beszámoló e két dátum között került az *Acta* lapjaira, ennél fogva nem is tudósíthatott a főherceg október végi visszaútjáról, hiszen még a hadi események közepette született.

Kétségek kívül azonban egy olyan verzióról van szó, mely megelőz minden eddigi ismertetett szövegforrást, így a sztemmát úgy módosíthatjuk, hogy annak elején a kézirat A áll, ebből jelentős átdolgozással jön létre a W1 kézirat, amely kisebb csiszolások után a nyomtatott (térképes) B jelű bázeli kiadás alapja lesz, majd ez épül be W3a és W3b kéziratokba.

Az, hogy egy szövegről több variáns, másolat létezik, egészen mindennapi dolog a filológiában. De az, hogy egy szöveg kialakulásáról lényegében eléggé jól datálható „fázisfotókkal” rendelkezünk, elég ritka a 16. század közepén. Itt pedig ez a helyzet. A filológiai aprómunka alapján ugyanis az állapítható meg, hogy Lazius már 1556. október 13. előtt készen volt egy első verzióval (A), amely másolatban az egyetemi *Actá*ban maradt fenn. Ezt átdolgozta és bővítette 1556. október 13. és 1557 márciusa között (kéziratos W1), majd kicsit csiszolva nyomdába adta 1557 márciusában (nyomtatott, térképes B).⁴⁶ Később pedig ezt a külön készült, abszolút aktuális témáról írt művét beledolgozta nagy történeti áttekintésébe, amelyről két, minden bizonnyal 1558 utáni másolatunk is van (W3a és W3b). Ez páratlan lehetőséget kínál számunkra arra, hogy megvizsgáljuk, mit, miért és hogyan változtatott Lazius a művön az első lépésektől a végső kidolgozásig, s így közelebb kerülünk történetírói módszeréhez és koncepciójához. De mielőtt erre rátérnénk, vizsgáljuk meg, milyen forrásai lehettek egy olyan történeti műnek, melyet Lazius, bár a hadjáratban nem volt jelen, mégis szinte azzal egy időben írt.

Lazius forrásai

Könyvtörténeti és filológiai megállapításokon túl mind történeti, mind irodalomtörténeti szempontból egyaránt fontos a lehetőségekhez képest feltérképezni azt a forrásbázist, ahonnan Lazius ismeretei származ(hat)tak. Történeti szempontból ez a mű forrásértékének megállapítása miatt fontos, irodalomtörténeti szempontból pedig segít elhelyezni a szöveget az 1556. évi események kapcsán született, fentebb már említett művek között.

Vizsgálódásaink szempontjából kiemelt jelentősége van az A-kéziratnak. Ennek léte ugyanis datálásánál fogva azt bizonyítja, hogy Lazius nagyon korán, már 1556 őszén, minden bizonnyal már a szigetvári ostrom végét (július 31.) követően, de még bizonyosan Tiroli Ferdinánd főherceg hadjáratának lezárulta (október vége) előtt kezdett hozzá egy első változat, afféle alapvázlat kidolgozásához. Az A-kézirat szövege még

⁴⁶ Érdemes megemlíteni, hogy a bázeli kiadás még ugyanabban az évben német szöveggel is megjelent. A német nyelvű változat nem klasszikus értelemben vett fordítás, inkább rövidített összefoglalása a latin szövegnek, és csak fele olyan hosszú. Ennek egy fennmaradt példányáról tudok, amit az ÖNB-ben volt módom tanulmányozni. *Warhafft beschreibung deß ruhmreichen von Gott verlihenen siegs wider den erbfeind der Christenhait*. ÖNB, Kartensammlung, a. B. 9. B. 28.

tartalmazza a főherceg hadjáratának legfontosabb eseményeit, a sereg felvonulását, a kis Korotna várának visszafoglalását, a cseh Karel Žerotin Szigetvár megerősítésére vezetett akcióját, majd ott szakad félbe, ahol a főhercegi stáb elkezdí fontolgatni a visszavonulást a kedvezőtlenre forduló időjárásra, illetve a közelben ólálkodó török csapatokra való tekintettel. A visszavonulás rendjéről és a csapatok Bécs közelébe érkezéséről a szöveg már nem tudósít, ennek okát fentebb már tisztáztuk.

Úgy tűnik tehát, hogy Laziusnak valóságos „forró drótja” volt a hadszíntérhez, hiszen szinte az eseményekkel egyidőben jutott információkhoz. Mivel nincs adatunk arra, hogy személyesen is részt vett volna a hadjáratban, ez csak úgy magyarázható, ha feltételezzük, hogy a bécsi udvarban tartózkodó történetíró hozzáfért a főhercegi táborból szép számmal küldött írásbeli beszámolókhöz, levelekhez (vagy legalábbis azok egy részéhez) és/vagy beszélt a hadszíntérről Bécsbe visszatért tisztekkel, katonákkal, futárokkal. Arra a *Decades* más helyén is utal, hogy bizonyos események kapcsán élt a szóbeli beszámolók kínálta lehetőségekkel. A *Decades Praefatiójának* II. könyvében, az 1537. évi eszéki hadjáratról írva megjegyzi, hogy értesüléseit részint az akkor fogságba esett, majd kiváltott és Bécsbe visszatérő katonáktól szerezte, akik közül többet név szerint is megnevez.⁴⁷ Szentanúk kikérdezése tehát nem volt tőle idegen. Írásos beszámolókat jóformán napi szinten küldtek Bécsbe a hadszíntérről: a főherceg leveleinek jelentős része ma is olvasható a HHStA magyar vonatkozású legfőbb fondjában.⁴⁸ Az udvari történetíró pozíciójában levő Laziusnak nem okozhatott nehézséget ilyen jellegű értesülések beszerzése. Mivel azonban saját levelezése sajnálatos módon nem maradt fenn (vagy lappang), ennél biztosabbat ez ügyben felelősséggel jelenleg nem lehet állítani. Az viszont bizonyos, hogy bármilyen értesülései voltak is eredetileg, miközben megjelenésre készítette elő a szöveget, részint átdolgozta, részint további információkkal egészítette ki. Az első kiadás 1557 márciusában megjelent. Ahogy láttuk, a W1 kézirat ezzel már tartalmában, felépítésében teljesen azonos, a kettő között csak stiláris változtatások fedezhetők fel a bázeli kiadás javára, vagyis Lazius 1557 elejére már birtokában volt azon kiegészítő információknak, melyeket beépített a *Descriptio* szövegébe. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen ekkora a hadi események teljességgel véget értek, s híreik is eljutottak a Hofburgba.

A módosításra, kiegészítésre remek példa Korotna elfoglalásának históriája. A kis véghely megrohamozásának, gyors és sikeres bevételének története már az A-kéziratban is szerepelt, majd lényegében szó szerint bekerült a nyomtatott verzióba is, azonban némi kiegészítéssel– ezt most magyar fordításaikban közöljük.⁴⁹

47 Cum narrationem, cum ab antecessore meo Velio Ursino, qui altero mox anno amissus erat, neglecta sit, intexere ad fidem rerum voluimus, ut ea secundum capita ab Aurspergero, Welczero, Wilhelmo Veltzero, Sterfio et Lapizio Cosenstonioque atque Christophero Heppelio Franco, qui capti ea clade posteaquam redempti in Austriam incolumes redierunt, excepimus. Vö. ÖNB cod 7688. fol. 116v.

48 Az ÖStA HHStA UA fasc. 76–77-ben olvashatók Tiroli Ferdinánd apjának küldött német nyelvű jelentései.

49 A) Archidux Bolavilum cum sua legione et equites provinciarum cataphractos ad preoccupandum castrum Carothnam, trium miliariorum spatio separatum a Babocza, praemittit. Qui in omnem eventum ac fortunam intenti, ingentibus animis adgressi castrum, prima oppugnatione expugnant, interfectis iis, qui ibi praesidium agitaverant Thurcis Hungarisque, quos plerique quingentis haud

A-verzió	B verziója
<p>a főherceg saját csapatával előküldte Bolavilust [ti: Bollweilert] a tartományok vértess lovasságával együtt, hogy foglalják el Korotna várát, amely három mérföldre feküdt Babócsától. Azok, mivel minden eseményre és fordulatra számítottak, olyan vitézül támadták meg a várat, hogy azt egyetlen rohammal bevették, majd megölték azokat a törököket és magyarokat, akik ott őrség gyanánt tartózkodtak, akikről a többség úgy hitte, hogy számuk nem kevesebb, mint 500 volt. Így hát a mieink visszafoglalták Korotnát. (Majoros Máté fordítása)</p>	<p>Bolavilert a csapatával meg az ausztriai vértess lovasokat néhány más fölfegyverzett lovas seregszárnyal előküldött, hogy előzetesen foglalják el Karotnát, amely három mérföldnyi távolságra fekszik Babócsától. Ezek minden eseményre és fordulatra fölkészülve nagy lelkesedéssel odanyomultak, és az első összecsapással azonnal kiostromolták. Roppant hévvel kegyetlenkedtek a törökök és a magyarok ellen, akik ott az őrséget tartották, mint sokan vélekednek, számuk 600 volt, úgyhogy mindenkit lemészárolva foglyul alig kettőt ejtettek. Az innen visszatérő Bolwileret a fényes tett híre kísérte, mivel a természettől erődített, derék őrséggel és ágyúkkal védett helyet úgyszólván vér nélkül, alig húszat veszítve, a legcsekélyebb fáradság nélkül egy pillanat alatt megszerezte. <i>Azt beszélik, hogy a katonák itt a törökök felhasított gyomrában aranyat találtak, amelyet azok, a reményt feladva, hirtelenében lenyeltek, hogy ne kerüljön a keresztényekhez.</i> Így Karotnát a mieink visszavették.</p>

Vagyis a későbbi szöveg 500 helyett már 600 főre teszi Korotna védőinek számát, illetve utóbb megadja, hogy az ostrom 20 keresztény katona életébe került, viszont a védők közül két ember kivételével, akik fogságba estek, mindenkit lemészároltak. Az igazán izgalmas új elem azonban az a rémtörténet, miszerint a keresztény katonák aranyat találtak a törökök gyomrában, amit azok előzőleg lenyeltek. Erről az A-ban még nem esett szó. A W1 már tartalmazza, vagyis, ha a borzalmas eset nem merő kitaláció vagy korabeli topikus elem,⁵⁰ 1557 márciusa előtt elérhetővé vált forrásból kell származnia.

pauciores exstitisse autumant. Ita Carothna a nostris recipitur. Vö. SCHRAUF, *Acta facultatis...*, 285. B) Bolawilerum altero ab adventu suo die cum legione sua et equites Austriae cataphractos cum aliquot alis expeditioris equitatus, ad praeeoccupandum munimentum Karothnam, trium milliariorum spacio separatum a Babocza, praemittit. Qui in omnem eventum ac fortunam intenti, ingentibus id animis adgressi primo statim insultu expugnant, tantoque ardore saevitum tum fuit in illos, qui ibi praesidium agitaverant Turcas, Hungarosque (ut multi coniciunt DC numero), ut iugulatis omnibus vix duo in captivitatem rapti fuerint. Hic rursus Bolvuilerus egregii facinoris famam consecutus est, quum paene sine sanguine, XX modo desideratis, absque etiam operibus ullis locum natura munitum, praesidioque probe et machinis firmatum momento temporis cepisset. *Ferunt a militibus aurum in ventribus Turcarum dissectis tum repertum fuisse, quod illi desperatis rebus, ne Christianis cederet, re subita devoraverant.* Ita Karothna a nostris recipitur. A fordítás, ha külön nem jelzem, minden esetben Kulcsár Péter munkája.

50 Levéltári adatot eddig nem találtam a történet hitelességére. Tiroli Ferdinánd 1556. szeptember 15-én kelt hadijelentésében (ÖStA, HHStA, UA, fasc 76. Konv C fol 3r–v) számolt be apjának, I. Ferdinándnak Korotna elfoglalásának körülményeiről, illetve megvan az ostromot vezető egyik főtiszt, Sforza

A rémes esetet több szöveg is említi, de ezek más és más okból fontosak Lazius forrásának meghatározásához. Mindenképpen utalnunk kell Johannes Heroldt már említett *Dialogus*ára, mely szintén azt írja, hogy a katonák kincset kerestek a lekaszabolt ellenség gyomrában.⁵¹ Ez fontos nyom, jól mutatja, hogy a történet népszerűvé vált, Heroldt ugyanakkor nem lehetett Lazius forrása, mivel mindkét mű 1557 márciusában jelent meg egyaránt Bázelen, Oporinusnál. Heroldt viszont, aki Oporinus nyomdájában dolgozott, ismerhette Lazius nyomdába adott szövegét, s felhasználhatta annak adatait.

Arra ugyanakkor, hogy nem pusztá szerzői fogásról van szó, amivel véresebbé és izgalmasabbá lehet tenni egy csataleírást, kiváló kontrollforrás Petrus Raymundus Amadonus beszámolója. Amadonus Laziushoz hasonlóan orvos volt, az olmtüzi püspök szolgálatában állt, és mint a püspöknek írott dedikációjából kiderül, kalandvágyból csatlakozott Tiroli Ferdinánd hadjáratához, majd onnan visszatérve írt arról egy latin nyelvű beszámolót.⁵² Míg tehát sem Lazius, sem Heroldt nem vettek részt a hadjáratban, Amadonus beszámolója a szemtanú hitelességével bír. És Korotna kapcsán ő is megemlíti a gyomrokban talált aranyakat. Sőt, nála a bizarr eset lényegében az öldöklés kulcsává válik. Azt írja ugyanis, hogy a várba betörő katonák meglehetősen kevés zsákmányra akadtak, ami érthetően kedvüket szegte, ám egyikük egy hasba szúrt török gyomrában aranyakat talált, erre a katonák vérszemet kaptak, és további lenyelt vagyonok után kutatva minden foglyot lemészároltak és felhasogatták a gyomrukat.⁵³ A történetet tehát több, egymástól független forrás is ismeri, így aligha pusztá kitaláció. Ugyanakkor forrásként Amadonus sem jöhet szóba, hiszen beszámolója a 19. század végéig kéziratban maradt, Lazius így aligha ismerhette.

Csak olyan szöveg állhat az információ háttérében, mely szintén említi a korotnai mérsárlást, ugyanakkor 1557. január–február előtt már elérhetővé válhatott Lazius számára is. A vizsgálódás ezzel egyetlen műre szűkíthető, mégpedig Wolfgang Schmeltzl már említett *Der Christlich und Gewaltig Zug in das Hungerland* címmel Bécsben kiadott művére. A német nyelvű verses krónika részletesen tájékoztatja az olvasóit a hadjárat eseményeiről, köztük Korotna bevételének körülményeiről is.

Pallavicini szeptember 18-án kelt, szintén I. Ferdinándnak címzett levele is (ÖStA, HHStA, UA, fasc 77. Konv A fol. 82). A törökök gyomrában talált aranyakat egyik sem említi.

51 HEROLDT, *Princeps Iuventutis...*, 161.

52 A dedikáció egy bizonyos Wilhelm nevű püspöknek szól, aki minden bizonnyal a morva nemesi családból származó Wilhelm Prusinovský von Víckovval (1534–1572) azonos. Mivel Prusinovský csak 1565-től, elődje, Martin Khuen halála után nyerte el az olmtüzi püspökséget, a neki szóló dedikáció alapján Amadonus műve csak majd tíz évvel a hadjárat után készült el.

53 *Ipsi itaque hac tam subita potiti victoria praedas agunt. Inter equos et supellectilia armaque Turcica pro numero caesorum parum auri argentique inveniunt. Nam Turcae suis rebus diffidentes sua aurea argenteaque numismata deglutierant aut haec victoribus invidentes, aut certe sperantes se in servitute inter excrementa sua reperire posse. Quae res ipsis [...] interneconionis causa fuit. Siquidem regii milites sive forte inter resecandum excaesorum cadaveribus adipem, sive ex mulieris rarae venustatis indicio, quae servata fuerat, impulsu, reseratis caesorum visceribus demum quandam vim argenteorum aurerorumque nummorum invenerunt. Unde postmodum nulli parcitum est. Vö. Petrus Raymundus AMADONUS, „Historia vera expeditionis anni 1556” *Sitzungsberichte der königlichen Böhmischesn Gesellschaft der Wissenschaften* (1887): 24–38, 29–30.*

Todt Türcken lagen in dem Schloß
Das bluet heraus in graben floß
Kain namens gfangen, halff kain bittn
Der maist tail wurd affgeschnittn
Und fanden gelt in iren magen
Faist Türcken wie die schwein da lagen.⁵⁴

A rohammal bevett várban egymás hegyén-hátán fekszenek a holtak, az árokban folyik a vér, foglyokat nem ejtenek, nem használ a könyörgés, mindenkit lekaszabolnak, és pénzt találnak a holtak gyomrában – tudósít a német költő.

Schmeltzl minden szempontból szóba jöhető forrás. Műve Bécsben, azaz Lazius akkori tartózkodásának helyszínén jelent meg még 1556-ban, és Amadonuséhoz hasonlóan egy szemtanú beszámolóját tartalmazta, hiszen Schmeltzl mint pap szintén részt vett a hadjáratban. A költemény már csak azért is lehetett kiváló nyersanyag Lazius számára, mivel németül íródott, így eleve más közönséget célzott meg, a humanistáknak pedig kedvelt fogása volt, hogy latinra ültessenek át vagy megfelelő stílusban átírjanak egy már eleve latinul megjelent szöveget. Épp Szigetvár kapcsán elég, ha Zsámboky vállalkozására gondolunk, aki 1558-ban jelentette meg saját – Horváth Márk nehézkes stílusú jelentésére, illetve Tőke Ferenc magyar históriás énekére alapozott – humanista szellemű verzióját az ostrom történetéről.

Talán akkor sem vetjük el nagyon a sulykot, ha megkockáztatjuk, hogy Schmeltzl egyike lehetett azoknak, akik a már a táborból hírekkel látták el az udvar egyes főméltóságait, de akár még magát Lazius is. Értékelhető levelezés hiányában a köztük lévő közvetlen kapcsolat nem igazolható ugyan, közvetett bizonyítékok azonban arra mutatnak, hogy a két férfi személyesen is ismerhette egymást. Schmeltzl, mielőtt 1554-ben megkapta volna St. Lorenz am Steinfeld plébániáját, éveken át a bécsi Schottenstift iskolájának tanára volt. Ilyen minőségében számos német nyelvű, moralizáló iskola-dráma, illetve egy népszerű énekeskönyv szerzője, aki jelentős bécsi potentátok támogatását mondhatta a magáénak. Patrónusai közt volt két bécsi polgármester, Stephan Denk és Sebastian Schrantz, továbbá Georg Gienger titkos tanácsos (*Geheimrat*) mellett, Franz Igelshofer városi írnok is (*Stadtschreiber*). Schmeltzl neki dedikálta német nyelvű énekgyűjteményét.⁵⁵ Igelshoferről pedig adatolható, hogy közeli kapcsolatban állt Laziuszal. Mayr szerint már Lazius apósának is dolgozott, de Laziuszal is munkakapcsolatban állt, sőt az sem kizárt, hogy rokonságba is kerültek.⁵⁶ Az mindenesetre bizonyos, hogy Lazius a *Decades*ben emléket állított Igelshofer Buda alatt 1541-ben elesett unokaöcsének.⁵⁷ Talán nem túlzott merészség feltételezni, hogy ha máshogyan nem,

54 Vö. Wolfgang SCHMELTZL, *Der Christlich und Gewaltig Zug in das Hungerland* (Wien: Raphael Hofhalter und Casparn Krafft, 1556), Br.

55 Vö. Manfred KNEDLIK, „Wolfgang Schmeltzl: Schuldramatiker, Chronist und Musiker im Reformationszeitalter”, *Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie* 37 (1993): 92–104, 94.

56 MAYR, *Wolfgang Lazius...*, 73.

57 Erant in cornu castrorum, quod dictum est primo a Thurcis fuisse occupatum, mille circiter Bohemi iaculatores et una cohors Germanorum peditum, ductore *Laurentio Iglshouer*, homine audacissimo et

Igelshofer révén Lazius és Schmeltzl ismerték egymást. Akár így volt, akár nem, akár küldött tudósításokat a táborból Schmeltzl, akár máshonnan származtak Lazius első adatai, az bizonyos, hogy a St. Lorenz-i plébános német költeményét a korotnai eseten túl is alaposan kiaknázta a *Brevis descriptio* írásakor. Ez jól látható mind az egyszerűbb tények, adatok, mind pedig a szerkezet szintjén. Néhány példával szeretném illusztrálni, milyen fontos forrása lehetett Laziusnak a Schmeltzl-költemény.

A plébános-poéta Tiroli Ferdinánd hadjáratának megindoklásával kezdi a költeményt. A kegyes herceg nem tűrhette tovább, hogy a Sziget megvételeben mesterkedő törökök tovább pusztítsák, zaklassák a keresztényeket, ezért elszánta magát, hogy királyi atyjától engedélyt kér, hogy személyesen vezethessen hadat ellenük. Ferdinánd és fia közti párbeszéd végén az uralkodó engedélyezi a hadjáratot, melyre a herceg hírneve miatt valósággal özönlenek a minden rendű és rangú önkéntesek. A sereg augusztus 24-én, Szent Bertalan napján bont táborát a Bécs alatt üdvözlésükre összegyűlt tömeg ujjongása és sűrű könnyhullatása közepette.

Lazius szövege jóval korábról indít. Már az A-verzióban is tárgyalja az 1556. évi hadjáratok többségét: Sziget ostromát csak megemlíti, de szót ejt a Marcellus Dietrich vezette Észak-Magyarországra küldött seregről, illetve a Kanizsa alatt gyülekező, Babócsát ostrom alá fogó felmentő hadról, és csak ezt követően, az alapverzió utolsó harmadában kerít sort Tiroli Ferdinánd hadjáratának bemutatására. A módosítások, bővítések egy része azonban minden további nélkül származhat Schmeltzl költeményéből. Az A-szöveg még elég szűkszavúan nyilatkozott a főherceg útnak indulásáról: csak annyit közölt, hogy a király *sub exitum paene Augusti*, vagyis augusztus vége felé Magyarországra küldte a főherceget. A W1-től kezdve azonban már minden verzióban szerepel a Schmeltzlnél is olvasható pontos indulási dátum: augusztus 24., Szent Bertalan napja. A Bécsben élő Lazius ezt akár személyesen is láthatta, nem kellett hozzá a költeményt nyomtatásban olvasnia, de annyi biztos, hogy az eredeti szöveghez képest a későbbiekben pontosít. Szintén Schmeltzlnél felbukkanó elem, hogy a főherceg nyilvánosan imádkozik indulás előtt, ami rajongó lelkesedést vált ki a tömegeből. Ennek a jelenetnek az A szövegében még nyoma sincs, W1-től már azt olvashatjuk, hogy a főherceg

először nyilvános könyörgést tartott a szent istenséghez, mely minden hadi eseménynél ott szokott állni, elsősorban azok mellett, akik az ő nevéért és dicsőségéért harcolnak, majd Szent Bertalan apostol ünnepnapján sokak könnyezése közepette, akiket részint az együttérzés, részint az öröm töltött el, hogy ekkora fejedelmet látnak, aki az ő védőszen-
jeik és alattvalók üdvéért szánta el magát.

Schmeltzl hosszan és részletesen írja le a sereg vonulásának útvonalát, amit Lazius szövege nem tartalmaz, de a mellékelt térképen az irányt pontozott vonal jelöli. Majd elérünk a Kanizsa alatti táborba. Azt már az A-ban is megírta Lazius, hogy erre szept-

---

multis praeclare gestis nominatissimo. Qui praecedentis diei vesperi, cum aliis cohortibus duabus ex Austria primum Pesthium advenerat nostris auxilio. Vö. ÖNB cod 7688. fol. 135r.

tember 1-jén került sor, ehhez nem kellett Schmeltzlt nyomtatásban olvasnia. A főherceg fogadtatásának körülményei azonban erősen rímelnek egymásra:

Schmeltzl	Lazius
Den Hauffn fand wir zu Canisa Ehrlich Kriegßleut und außßerlesn Vor Bowosch im Scharmützl gwesn Sich frewt das volck ja überal Man schutz das in dem Lufft erhall Der helle Hauff entgangen gieng Den frossien Fürsten schon emphieng.	primo tamen Septembri sine omni maleficio eorum, per quos transibat agros, comitatum videlicet Soproniesem et Castris ferrei, ad exercitum pervenit, qui ad Canisiam in finibus Styriae hilaris adventum eius iam inde exspectabat, progressusque obviam instructa acie more militari, atque exoneratis cum machinis omnibus, tum sclopetis singulorum publicam eo die laeticiam testabatur

Az üdvlövéseket leadva a herceg elé vonuló kanizsai sereg valószínűleg Schmeltzl nyomán került be a *Brevis descripti*óba. Korotna elfoglalását már idéztük, és láttuk, hogy Schmeltzl is megemlíti a törökök gyomrában talált aranyak esetét.

De szerkezetileg is sok hasonlóság van a két, merőben eltérő műfajú és nyelvű, más-más közönségnek szánt szöveg között. Korotna elfoglalása után egyaránt olvashatunk mindkét szerzőnél a török által elhagyott, felégetett várak soráról. Mindketten említik Ferdinánd főherceg hadjáratának mintegy kísérőjelenségeként Adam Gall győri főkapitány két sikeres portyáját, Esztergom és Székesfehérvár megsarcolását, miként a Szigetből kitörő és Pécsig jutó Horváth Márk (Schmeltzlnél németesen: Marco Herbat alakban) vitézkedését. Teljesen összecseng a hadjárat végének leírása is: a főherceg hidat veret a Dráván és a Murán, majd seregét két részre osztja. Az egyik Bolweiler vezetésével Győr felé tart, a másik a főherceggel Stájerországon keresztül Bécs felé. Végül, miként Laziusnál, úgy Schmeltzlnél is a mű vége Tiroli Ferdinánd dicsőségének magasztalásába torkollik. A módszer más és más, de a panegyricus jelleg mindkét mű zárásában egyformán tetten érhető.

Fejtegetéseim ezen részének lezárásaként óvatosan összegeznék. Semmiképp nem állítható, hogy Lazius a *Brevis descripti*ót kizárólag Schmeltzl hatása alatt írta. A *Descriptio* több az évi előzményről is szót ejt, amelyikről a német nyelvű költemény egyáltalán nem; az A-verzió meglepte továbbá arra mutat, hogy Lazius nagyon korán, az eseményekkel szinte egy időben elkezdte papírra vetni a mű első vázlatát, amikor még nemcsak Schmeltzl költeménye nem készült el, de az azt ihlető őszi hadjárat is épp csak elkezdődött, vagyis Laziusnak mindenképpen voltak egyéb forrásai is. Az ugyanakkor szintén világos, hogy több adat szerepel a szemtanúként író Schmeltzlnél, amit Lazius a költemény megjelenése előtt elkészült A-verzióban nem ismert vagy nem említett; illetve számos olyan szerkezeti elem akad, melyek párhuzamosságokra utalnak a két szöveg között, és ezek olyan nagy számúak és annyira pontosak, hogy kizárható, hogy pusztá véletlenről van szó. Érdemes

még arra is utalni, hogy Laziustól nem volt idegen, hogy egy már elkészült művet hasznosítson saját céljaira. Épp az V. decas utolsó, X. könyve esetében, amely egészében Szigetvár 1556. évi ostromát tárgyalja, dokumentálható, hogy Lazius erősen támaszkodott Zsámboky 1558-ban ezen tárgyban megjelent szövegére. A más regiszterben mozgó Schmeltzl-vers esetén ezt még könnyebben megtehetette.

A fentiek alapján annyit mindenképpen bizonyíthatónak és bizonyítottnak látok, hogy az udvari történetíró Lazius a nagy visszhangot kiváltó és propagandisztikus szempontból is jól kiaknázható 1556. évi sikerről beszámoló szövege írásakor, a témában ma elérhető, fennmaradt narratív források közül elsősorban Wolfgang Schmeltzl 1556 decemberében Bécsben megjelent költeményét hasznosította. Újabb források, esetleges levelek, jelentések azonosításához további levéltári kutatások kellene, ez azonban még a jövő feladata.

A történetíró műhelyében

Jelen tanulmányban még egy problémát szeretnék a keretek adta lehetőségekhez képest kibontani, ez pedig annak kérdése, hogy a több változatban fennmaradt mű és a vele való filológiai munka közelebb visz-e bennünket Lazius alkotói módszerének és főleg céljainak megismeréséhez. A most következő, utolsó fejezetben erről lesz szó.

Ha ugyanis összevetjük azt a szöveget, amelyet Lazius valamikor 1556 őszén az orvosi fakultás *Actá*jába mint első fogalmazványt leírt, azzal, amely végül 1557 tavaszán Bázelen megjelent, azt tapasztaljuk, hogy jóval többről van szó, mint egyszerűen adatok pontosításáról (mint pl. a főherceg seregszemléjének napra pontos időpontja, Korotna védőinek létszáma stb.), vagy később ismertté vált és az első verzióból ezért még szükségképpen hiányzó események betoldásáról (a korotnai aranyak története, a főherceg hazaútja). Lazius az A-verziójában még meglevő elemek kihagyásával, illetve más adatok betoldásával – hangsúlyozandó – koncepcionálisan is megváltoztatta a mű jellegét. A történet ráadásul nem is ért véget 1557-tel, hiszen, mint fentebb láttuk, Lazius az 1557-ben nyomdába adott szöveget később beillesztette a *Decades* IX. könyvének végére, és ennek során a koncepció újabb finomhangolására került sor. Nézzük, miről is van szó!

Az *Acta* változata az egész 1556. esztendő bemutatásának szándékával íródott. Lazius az első mondatokban tájékoztatja az olvasót, milyen gondokkal kellett Ferdinánd királynak szembenéznie Magyarországon. Két fontos hadszínteret említ: egyrészt Felső-Magyarországot, ahol a királynak a pártütő és az országgyűlés által törvényen kívül helyezett Bebek testvérekkel gyűlt meg a baja, illetve a Dél-Dunántúlt, ahol a törökök Szigetvár elfoglalására készülnek. Ferdinánd, hogy elejét vegye a bajnak, két sereget is felszerel, az egyiket Bolweiler vezetésével a Dunántúlra küldi, a másikat Marcellus Dietrich és Wolfgang Puecheim parancsnoksága alatt Felső-Magyarországra Bebekék ellen. Az események innentől két szálon futnak: az A-kézirat hol Bolweiler, hol Dietrich seregének útját és tevékenységét követi. A bevezetőben olvasható áttekintésből emlékezhetünk rá, hogy míg Bolweiler és magyar vezértársai, Zrínyi Miklós horvát-szlavón bán és Nádasdy Tamás nádor Babócsa ostrom alá vételével elérik a kívánt stratégiai célt, azaz az ostromlott Szigetvár tehermentesítését, addig Dietrich egységeit Bebek

törbe csalja, és csúfos vereséget mér rájuk. Az A szövege, rövidségéhez képest (alig több, mint négy nyomtatott oldalról van szó), elég részletesen foglalkozik az északi sereg kudarcának okaival, melyet Bebek ravaszsága, helyismerete, és a török segédcsapatok mellett a két Habsburg főtiszt közti széthúzásban, a kooperáció hiányában vél felfedezni. Bármily keserű is a pirula, hogy Erdély elvesztése mellett (ezzel egyébként sem az A, sem a bázeli nyomtatvány nem foglalkozik) még Felső-Magyarországon is kudarcok érik a királyi fegyvereket, egy 1556-ról szóló beszámolóhoz ez a kudarc is hozzátartozik. Ha úgy tetszik, annál inkább kiemelhetné egyrészt Bolweilerék vitézkedését Babócsa alatt, de még inkább Tiroli Ferdinándnak az A végén már olvasható sikereit. Mire azonban a szöveg végleges formát ölt (ezt tartalmilag már a W1 kézírata is jelentheti) és nyomdába kerül, Lazius átdolgozza a szöveget.

Ennek első jelei már a bevezető mondatokban tetten érhetők, ahol a szultán fenyegetése mellett Bebekről is szót ejt Lazius.⁵⁸

A-verzió	W1, illetve bázeli kiadás
Amint a királyt erről értesítették, aki épp akkor jogosan fegyverkezett Bebek , egy hitszegő magyar ellen, akit a magyar országgyűlés is elítélt	Amikor ezt megjelentették a nemes királynak, ő éppen jogos háborút készített elő egy bizonyos makacskodó ellen, akit a magyar országgyűlés is elítélt.

Lényegében teljesen azonos a két szöveg, csak a későbbi változathoz épp Bebek neve marad ki, így a pártütő kilétét ott homály fedi. Ez első pillantásra akár egyfajta *damnatio memoriae*nek is tűnhet, mintha Lazius nem kívánná nyomtatásban is megörökíteni a lázadó főúr nevét, de ennél többről van szó. Marcellus Dietrich seregének útjáról szólva ugyanis Lazius mintha elfeledné, hogy korábban Bebek nevét már egyszer törölte a szövegből, beszámol arról, hogy a Habsburg sereg a pártütő három várát is bevette Felső-Magyarországon, és ezúttal meg is nevezi, kiről van szó.⁵⁹

58 A) Quod ubi Regi allatum est, qui tum adversum Bebecum, perfidum Hungarum in comitiis Hungariae proscriptum, et qui Transylvaniam ad defectionem sollicitaverat, iusta arma parabat. (Majoros Máté fordítása). Vö. SCHRAUF, *Acta facultatis...*, 282. B) Quod ubi Regi inclyto allatum est, qui tum adversus contumacem quendam in comitiis Hungariae proscriptum, et qui in Transylvania res novas moliebatur, iusta arma parabat.

59 A) Dum haec in Pannonia secunda aguntur, Theodericus Marcellus cum sua legione et equitibus Hungaris gravisque armaturae Germanis haud paucioribus DC adversus Bebecum, qui agrum Hungariae ulteriorem infestum reddere non cessabat, paene sub exitu Maii mensis movit, ususque et fortuna et itinere haud sane incommodo in finibus Cassoviae arces munitiores Bebeci tres in deditionem accepit. Vö. SCHRAUF, *Acta facultatis...*, 282. B) Dum haec in Pannonia secunda aguntur, Theodericus Marcellus cum sua legione et equitibus Hungaris, gravisque armaturae Germanis haud paucioribus DC adversus Bebecum, qui Austriae agrum ulteriorem infestum reddere haud desinebat, paene sub exitum Maii mensis movit, et ex itinere aliquot in finibus Cassoviae ac Cepusii munitiores Bebeci arces in deditionem accepit.

A-verzió	W1, illetve bázeli kiadás
Amíg ezek szerencsésen megtörténtek Pannóniában, Theodoricus Marcellus saját hadosztályával és magyar lovaságával, és nem kevesebb, mint 600 nehézfegyverzetű némettel május vége felé megindult Bebek ellen, aki nem késlekedett Magyarország túlsó részét fellázítani. Szerencséjét és kedvező útját kihasználva Kassa határában Bebek három megerősített várát megadásra kényszerítette.	Míg ezek Pannóniában sikeresen végbementek, Theodoricus Marcellus a légiójával és magyar lovasokkal, meg hatszáznál nem kevesebb német nehézfegyverzetűvel május hónap majdnem a végén megindult Bebek ellen, aki nem hagyott fel Ausztria túlsó vidékének a háborgatásával, és út közben Kassa meg Szepes környékén megadás útján elfoglalta Bebek néhány erősebb várát.

Apróbb eltérésektől (pl. hogy Kassa Magyarország vagy Ausztria túlsó végét jelenti-e) eltekintve a két szövegrész itt szinkronban halad, de a bázeli szövegváltozatban ez az utolsó hely, ahol Bebekről vagy Dietrichről szó esik. Míg ugyanis az A-szöveg, mint fentebb említettem, oly hosszan taglalja Dietrich Krasznahorka alatt törbe csalt seregének vereségét, hogy az a szöveg közel negyedét teszi ki, addig ez a későbbi változatokból teljes egészében kimarad. Bolweiler babócsai haditettei után rögtön Ferdinánd főherceg hadjáratának előkészületeire tér át Lazius, és annak leírását már csak két intermezóval szakítja meg. Egyrészt, miként az A-ban is tette, beszámol Horváth Márk pécsi portyájáról, melynek eredményeképp visszafoglalták Szentlőrinc várát, illetve Adam Gall győri főkapitány két vállalkozásáról, melyek során előbb Székesfehérvárt majd Esztergomot sikerült megsarcolnia. E két utóbbi portya még nem szerepelt az A-ban, holott Laziusnak tudomása éppenséggel lehetett volna róla. Mint láttuk, Schmeltz is említi Gall merész húzásai közül legalábbis az esztergomit, de aligha (csak) ez az oka, hogy a Bebekről elszenvedett vereség „helyére” Gall portyáiról szóló tudósítás került.

Az A-hoz képest tehát a W1 és B szövege egy jelentősen átszerkesztett változat, mely egészen más összbenyomást tesz az olvasóra. Míg az A-ban megőrzött szöveg még aránylag kendőzetlenül tárgyalta az 1556-ban történt legfontosabb hadi eseményeket, addig a Bázeli nyomdába kerül szöveg már egy „kozmetikázott” verziót tartalmazott. W1 és B ugyanis, és ez az alapvető különbség, nem állít semmi valótlan, adatai több esetben pontosabbak is, mint a korábbi szövegé, de a tények megfelelő csoportosításával, illetve más tények szisztematikus mellőzésével sokkal kedvezőbb színben tünteti föl az 1556. év eseményeit, mint amilyenek a valóságban voltak. A bázeli kiadványban alapvetően Bolweiler babócsai hadjárata kap szerepet, ami ugyan Lazius szerint csak félsiker, de semmiképpen nem kudarc, mivel pedig közvetlenül hozzájárul Szigetvár sikeres megvédéséhez, az összkép ez esetben is inkább pozitív. A Bebek ellen vezetett hadjárat lényegesen háttérbe szorul: a szerző csak addig szól Dietrich seregének hadműveleteiről, amíg azok sikereket érnek el Felső-Magyarországon, a hadműveletek alapvető kudarcát jelentő krasznahorkai vereséget elhallgatja a szerző. Helyére a Gall-portyák kerülnek, melyeket hangsúlyozandó a nyomtatványhoz készült térkép is pontozott vonallal jelez, és amelyek, ha jelentőségükben nem is mérhetők a dél-dunántúli eseményekhez, de ahhoz hasonlóan alapvetően sikeres hadműveletek. Sem Fehérvárt, sem Esztergomot nem sikerül

ugyan visszafoglalni (bár ez nem is lehetett a portyák célja), de a török orra alá borsot tör a vitéz győri főkapitány, s Lazius inkább ezt említi a krasznahorkai fiaskó helyett. Lazius tehát 1556 őszén elkezdi kidolgozni egy első változatot, amely viszonylag objektív beszámolóként indul, de a nyomtatott szöveg már sokkal inkább egyfajta sikerpropagandává változik, mely jó érzékkel emeli ki azokat az elemeket, melyek alátámasztják, hogy a Habsburgok magyarországi erőfeszítései nem hiábavalók a kereszténység védelme szempontjából. A *Brevis descriptio* nem mond valótlan, forrásértékéből a változtatások mit sem vonnak le, de az előző változat meglehetősen jól mutatja, hogy milyen koncepcionális változásokon ment át a szöveg, mire nyilvánosságra került. Ezt egyébként már az egyes verziók címe is kifejezi. Az *Acta* még azt ígérte, hogy beszámol a *Res memoria dignae gestae*, vagyis az említésre, feljegyzésre érdemes eseményekről. A W1-ben olvasható cím átmeneti állapot, mivel ott *Gesta aestate anni 1556 in Hungaria* áll, vagyis az 1556. esztendő nyarán történt magyarországi eseményeket ígéri, míg a bázeli kiadás hosszú címe (*Rei contra Turcas gestae anno M. D. LVI. brevis descriptio, cum adiecta chorographia, ubi praeliorum, pugnae, oppugnationum et expugnationum, locorum item, in quibus praeclare quidque gestum est, regionisque situs et confinia elegantissime exprimuntur Wolfgango Lazio Viennensi, Regio historico ac Medico autore*) már kifejezetten azt mondja, hogy a *dicőségesen (praeclare)* véghezvitt csatákról és ostromokról számol majd be.

De, ahogy már utaltam rá, a történetnek itt nincs vége, hiszen Lazius a *Descriptio* java részét bedolgozta a *Decades IX.* könyvébe. A koncepció alapjaiban nem változott, a babócsai események, Tiroli Ferdinánd hadjárata, sőt Adam Gall portyája is benne maradt a szövegben, de mivel itt egy lényegesen hosszabb változatról van szó, ebben már több mindenre kellett és lehetett kitérni. A IX. könyv, ahogy fentebb is írtam, az 1552–1556 közti, meglehetősen eseménydús évek krónikája. A nagyívű összegzésben már helyet kap Erdély elvesztése éppúgy, mint az A-ban már egyszer megörökített, majd a bázeli kiadásból kihagyott krasznahorkai vereség története. Úgy látszik azonban, hogy Laziusnak nagyon kedvére való volt, hogy a *Zucker kommt zulezt* jegyében vitathatatlan sikertörténetek zárják az V. decast. A IX. könyv végére így a bázeli kiadásban is olvasható győzelmek kerültek, a decast záró rövid X. könyv pedig kizárólag Szigetvár hősie és főleg sikeres 1556. évi védelmét tárgyalta. Ezt a harmonikus zárást csak megzavarta volna két olyan súlyos kudarc, mint Erdély ugyanez évi elvesztése, vagy Dietrich seregének veresége. De ezek megtörténtek, nem lehetett őket teljesen mellőzni. Ennek megfelelően Lazius szól is róluk, csakhogy meghökkenően átrendezve az időrendet. Előbb Erdély elvesztésének folyamatát mutatja be, a felelősöket az áruló erdélyi urakban és a köpönyeget fordító Haller Péter százsz királybíróban vélt megtalálni, akik visszahívják Szapolyai János özvegyét és fiát a száműzetésből, így

Dacia rursus tertio anno, ex quo in potestatem Austriadum pervenit comitis Salmensis ac Castaldi Itali consiliis atque ope, eorum praecipue prodicione, de quibus bene meritus caesar erat, et in quorum fide subsidiisque secundum deum spem omnem collocarat, in Joannis quondam regis filii obsequium redacta fuit.⁶⁰

60 Vö. ÖNB, cod 7688 fol. 314v.

Akárhonnán is számoljuk, akár Castaldo Erdélybe érkezésétől (1550) vagy György barát megölése után a tartomány tényleges birtokba vételétől (1551), ha Erdély *három évvel* ezen események után került vissza a Szapolyaiak kezére, akkor ennek legkésőbb 1554-ben kellett megtörténnie. Növeli ennek valószínűségét, hogy Lazius egy olyan rész után illeszti be az Erdélyről szóló szakaszt, ahol kimondottan 1554. évi eseményekről szól.

Majd következik a pártütő Balassa és Bebek elleni akció, ahol hiteles beszámolót kapunk a történekről. Lazius sok mindent áttemel az A-ban olvasható szövegből, de egyben jelentősen ki is bővíti azt, csakhogy zárásként azt olvashatjuk: „Accepta erat haec clades adulto Septembri anni, de quo scribimus, quinquagesimi quinti.”⁶¹ Vagyis a krasznahorkai kudarcot 1555. szeptember végére teszi. A bécsi humanista nyilvánvalóan tudta, hogy Bebek nem 1555-ben, hanem 1556-ban csalta törbe Dietrich seregét, hiszen az A-ban még ilyen értelemben fogalmazott. A vereséget később kihagyta, majd visszaillesztette, de hogy ne zavarja az 1556. esztendő kedvező összképét, meglehetősen vitatható eljárással egy évvel korábbra, 1555-re datálta!

Végezetül még egy adalék a változtatások pikantériájára. Lazius az 1557-ben kiadott *Descripti*ót Ulrich Fuggernek ajánlotta, és az ajánlást, *Praefati*óként a nyomtatványhoz tartozó térkép közepére helyezte. A Fugger család azonban helyet kapott a főszövegben is. Lazius beszámol a fontosabb potentátokról, akik 1556 késő nyarán csatlakoztak Tiroli Ferdinánd hadjáratához, és köztük megemlíti Anton Fugger fiát, az ajánlás címzettjének unokaöcsét is, aki 50 lovassal vett részt a hadi vállalkozásban.⁶² A nagy összegzésbe azonban az egykori mecénás unokaöccse már nem fért bele. A *Decades* szövege, miután felsorol egy sor résztvevőt, már csak annyit mond, hogy a főherceghez számos jeles férfi csatlakozott saját költségén, de a Fugger fiú említése elmarad...⁶³

Ez utóbbi inkább csak érdekes adalék Laziushoz, hiszen a Fuggerek említése joggal kap más súlyt egy alkalmi kiadványban, melyet esetleg részben finanszíroztak is, mint egy nagy, összegző történeti műben. Sokkal fontosabb tanulság az, hogy a Lazius-filológia, mely egy majdani kritikai kiadás előkészületeihez tartozik, cseppet sem öncélú időtöltés. Nagyon is fontos tanulságok vonhatók le abból, hogyan alakul a szerző kezén egy szöveg és annak koncepciója. A Bebek-epizód arra kell intsen bennünket, hogy óvatosan kezeljük azt a páratlanul értékes forrást, melyet Lazius monumentális művének V. decasa a magyar történelem szempontjából kínál. Lesznek adatai, melyek csak nála őrződtek meg, és melyek jól kiegészítik majd eddigi ismereteinket. De láthatjuk, hogy Habsburg-szolgálatban, bécsi udvari történetíróként adott esetben, ha a Habsburg-dinasztia dicsősége megkívánta, nem riadt vissza akár tendenciózus csúsztatásoktól sem. Ám historiográfiai szempontból az ilyen megoldások éppoly izgalmasak,

61 Uo., fol. 316r.

62 Nec defuere, qui propriis sumptibus huic tam honestae necessariaeque expeditioni nomina darent, e quorum numero et fratruelis tuus, Hulriche splendidissime, illustris viri ac de domo Austriae bene meriti, domini Antonii Fuggeri filius fuit quinquaginta equitibus comitatus, qui omnes nullum non periculum cum tanto principe adire, nullumque adeo laborem sumptumque suscipere detrectabant.

63 Nec defuere, qui propriis sumptibus huic tam honestae necessariaeque expeditioni nomina darent summi nominis viri, qui omnes nullum non periculum cum tanto principe adire, nullumque adeo laborem sumptumque suscipere detrectabant. Vö. ÖNB, cod 7688 fol. 317v.

mint a történeti olvasat felől az unikális tények. Hiszen segítenek azt megvilágítani, miképpen nézett ki a magyar történelem az 1526 után kényszerűen Bécsbe került királyi udvar szemszögéből nézve.

Ha Lazius tudósítását olyan szerzőkével vetjük össze, mint Istvánffy Miklós vagy Forgách Ferenc, az a benyomásunk támadhat, mintha Lazius egy másik történetet mondana el. Jól látható ez olyan példakon, mint Temesvár 1552. évi eleste vagy akár a korotnai diadal. Ha az ember Istvánffyt olvas, akinek hatása a magyar történeti tudatra megkérdőjelezhetetlen, úgy tudja, hogy Temesvárott a spanyol katonák kényszerítették rá Losonczy Istvánt a vár feladására.⁶⁴ Laziusnál a spanyolok mindvégig hősiezen harcolnak, ellenben a magyar hajdúkkal, akik lepaktálnak a törökkel és a kezükre játsszák a várat.⁶⁵ Láthattuk, hogy 1556-ban Korotna kicsiny várát Bolweiler csapatai veszik be rohammal – legalábbis Lazius szerint. Forgách vitriolos *commentarius*a szerint a várat Fráter György egykori gyilkosa, Sforza Pallavicini kezdi ostromolni, de mivel semmire sem megy, a horvát–szlavón bán, Zrínyi jön a segítségére, és a katonák aztán rohammal beveszik a várat. Bolweiler neve fel sem merül...

Láttuk, hogy Lazius nem ment a szomszédba némi áthangolásért. De jelentősen át-rajzolta a hangsúlyokat adott esetben Istvánffy Miklós is. A narratívák mögötti valóság – amely akár mindkét értelmezéstől is jelentősen eltérhet – levéltári kutatásokkal, kontrollforrások bevonásával eldönthető.⁶⁶ De azt érdemes fejben tartani, hogy nemzeti önismeretünk szempontjából a bécsi olvasat megismerése ugyanolyan fontos, mint a fülünknek ismerősebben csengő ellenállási retorika. A Lazius-kutatások ehhez adhatnak támpontokat.

64 Losonci ki is tartott volna, hacsak a német katonák és főként a spanyolok [...] nyíltan meg nem mondták volna, hogy még Losonci akarata ellenére is tárgyalni fognak a megadásukról és inkább a várat fogják nekik otthagyni, semmint életük végső veszedelembé kerüljön. Vö. ISTVÁNFFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 247.

65 [...] fide tamen contumaci ac indefesso labore Lossontii ad longius adhuc tempus tutatum in fide caesaris mansisset, ni perfidum genus **peditum Hungarorum, quos dictum est Heydockios nominari**, venale omnibus ac saevum prae ceteris, proditionem clam cum hoste composuisset, mercatique vitam ac pecunia corrupti ducem suum, militem strenuum ac longiori vita dignum clam structis insidiis Beglerbego una cum castro tradidisset. Vö. ÖNB, cod 7688 fol. 309^v.

66 A sokat említett Korotna kapcsán megjegyzendő, hogy bármit ír vagy hallgat el Lazius vagy Forgách, a hadműveletet vezető Sforza Pallavicini, amikor 1556. szeptember 18-án kelt, már hivatkozott levelében beszámol I. Ferdinándnak a véghely ostromáról, magától értetődő természetességgel említi meg, hogy a hadművelet irányításában rajta kívül még Bolweiler, Zrínyi gróf, Tahy Ferenc, Lenkovics János is részt vett, sőt az ágyúmester, Johannes Fatiska nevét sem hagyja ki. Vö. ÖStA, HHStA, UA fasc. 77. Konv A. fol. 82.

CSATA ADÉL

Benkő József „virtuális könyvtára”

„Bizony megbecsülöm a könyveket úgy, hogy soha ember inkább nem”
(Benkő József)

Benkő Józsefet (1740–1814) a 18. századi Erdély igen sokoldalú tudósaként tartjuk számon. Az általa művelt tudományterületek között ott találjuk a történelmet, a botanikát, a barlangászatot, a nyelvészetet, de a historia litteraria művelőjeként is tekinthetünk rá. Tanulmányomban azt szeretném megvilágítani, hogy a Benkő által művelt tudományterületek egyszerre voltak-e jelen életében, vagy szakaszosságról beszélhetünk, esetleg megfigyelhető-e olyan töréspontok munkásságában, amelyek könyvkölcsönzései alapján is nyilvánvalóvá válnak. Amennyiben léteznek ilyenek, azonosítani szeretném azokat a tényezőket, amelyek a töréspontokat generálhatták. Az említett kérdésekre a levelezést vizsgálva keresem a választ, létrehozva Benkő „virtuális könyvtárát”. Hangsúlyoznom kell, hogy nem Benkő József könyvtárának rekonstrukciója a célom,¹ hiszen a tények ismeretében ez lehetetlen, de kísérletet tettem arra, hogy erdélyi könyvtárakban olyan köteteket azonosítsak, amelyek egykoron Benkő gyűjteményét gazdagították, illetve amelyeknek használója lehetett.² Kutatást végeztem a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban, ám itt nem sikerült ilyen kiadványra bukkannom. A Dokumentációs Könyvtár vezetője, Gordán Edina elmondta, hogy nem semmisült meg minden az 1849-es tűzvész idején, azonban a megmaradt anyagot az osztrákok Szebenbe szállították. Ez az anyag ma a Brukenthal Könyvtárban található, azonban a kutatók számára nem hozzáférhető dokumentumokról van szó, amelyek rendszerezése még várat magára.

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban egyetlen olyan kiadványt sikerült fellelnem, amelyet Benkő adományozott Teleki Sámuel kancellárnak: Haner György *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum* című, 1694-es kötetét. A könyv első oldalán egy Benkő kezétől származó, 1764-es bejegyzés is olvasható: „Hic Dominus Auctor, natione Saxo, non mediocriter fuerit in toto hoc opusculo in Calvinia (?) Reformatos. Nec mirum; erat enim, cum hoc conscriptis. Set 22 Annorum Vid. Praef. Josephus Benkő

* A szerző a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar irodalomtudományi doktoriskolájának hallgatója.

1 Halála előtt Benkő József a könyvtárát egykori alma materének, a nagyenyedi kollégiumnak adta el 700 forintért, vö. Mirkó Imre, *Benkő József élete és munkái* (Pest: 1867), 198. Ez azonban az 1848–1849-es szabadságharc során megsemmisült.

2 Itt mondom köszönetet a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár könyvtárosainak, Bányai Rékának és Lázok Klárának, a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár vezetőjének, Gordán Edinának és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum könyvtárosának, Róth András Lajosnak a segítségért.

1764.”³ Arra vonatkozóan, hogy a kötet pontosan mikor és hogyan került a kancellár birtokába, nincsenek információink.

A székelyudvarhelyi gimnázium egykori könyvtárát ma a Haáz Rezső Múzeum őrzi. Róth András Lajos, az intézmény könyvtárosa rendelkezésemre bocsátotta azokat a kiadványokat, amelyek bejegyzései a Benkő nevet tartalmazzák, ám a hét kötet közül csupán egyről feltételezzük azt, hogy középpajtai Benkő József ennek használója lehetett. Egy görög nyelvű bibliáról⁴ van szó, s a kötet többféle Josephus Benkő bejegyzését tartalmazza. Gyanúba keverhető ifj. Benkő József is, a középpajtai pap fia. Annak ellenére, hogy nem találunk évszámot a nevek mellett, úgy vélem, az egyik ilyen aláírás a református prédikátortól származik. Erősíti a feltételezést, hogy Benkő az udvarhelyi gimnáziumban teológiát, katekézist és prédikációtant is tanított,⁵ tehát tanárként, de korábban diákként is megfordulhatott kezében a biblia.

Láthatjuk, hogy igen kevés a Benkőhöz köthető, azonosított kötetek száma, éppen ezért tűztem ki célul az említett „virtuális könyvtár” létrehozását. Az adatgyűjtés során inkább arra tettem kísérletet, hogy rámutassak, milyen, Benkő szellemi világát befolyásoló kiadványok fordulhattak meg kezén. Emellett megvizsgáltam azt is, hogy a kölcsönként művek, Benkő olvasmányai azonnal lecsapódtak-e valamely munkájában, esetleg megfigyelhető-e egy olyan periódus, amelyben az olvasottak egyfajta érlelődési folyamaton mentek át, s csak azután öltöttek testet valamely konkrét művében. Az a sokoldalúság, amelyet az utókor emlegetett Benkő személyével kapcsolatban, visszaköszön-e a levelezésben feltárható kölcsönzések alapján? Azonosíthatóvá vált azoknak a köre is, akik a középpajtai literátor „jóltevőinek” számítottak szellemi téren, s akik segítése révén a domidoctus pap ismeretei gazdagodtak.

Az eredmények bemutatása előtt térjünk ki a válogatás szempontjaira. A levelezést átolvasva rendszereztem azokat a könyveket, illetve kéziratban maradt munkákat, amelyeket Benkő kölcsönként vagy kölcsönadott.⁶ Nem vettem fel azonban a jegyzékbe azokat a dokumentumokat, amelyeket többnyire az erdélyi református papok küldtek Benkőnek, és amelyek jórészt az egyes települések templomának, várának vagy más épületének leírásáról szólnak, s amelyek valószínűleg beépültek a *Transsylvania* című kötetbe. Nézőpontunkból és a későbbiekben Benkő historia litterariájának elemzése szempontjából ezek számbavétele nem releváns, hiszen az ilyen jellegű írások nem befolyásolták szellemi világát, csak a teljes honismereti munka forrásaiként válhatnak jelentőssé, (település)történeti szempontból fontosak. Tanulmányomban nem a teljes kötet elemzése a célom, így e dokumentumoktól eltekintettem.

3 Georgio HANER, *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum, Inde a primis Populorum Originibus ad haec usque tempora, Ex variis iisque antiquissimis & probatissimis Auctoribus, abditissimis Archyvis & fide dignissimis Manuscriptis IV. Libris delineata* (Francfurti et Lipsiae: Joh. Cristoph. Fölginer, 1694). Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár Td-594/b.

4 Haáz Rezső Múzeum, ltsz. 6416. A kötet címlapja hiányzik.

5 BENKŐ József *Levelezése*, szerk. TARNAI Andor és SZABÓ György, Magyarországi Tudósok Levelezése I. (Budapest: MTA, 1988), 46.

6 A tanulmány melléklete a teljes jegyzék egy részlete, amely az olvasmányok diszciplináris megoszlását mutatja 1774-től az 1791-es év elejéig.

Felvettem viszont a jegyzékbe azokat a többnyire történeti vagy egyháztörténeti vonatkozású, fontosabb kéziratok munkákat, amelyek egyáltalán nem, vagy csak később jelentek meg nyomtatásban, de amelyekről Benkőnek már publikálásuk előtt tudomása volt. Ezek felsorolása és egyben látása árnyaltabbá teszi Benkő történészi, forráskiadói profilját. Hozzá kell tennünk, hogy azt a jegyzéket, amely az erdélyi történetírókra és munkáik ismertetésére vonatkozik, már több helyen publikálták. A levelezésen kívül Bruz Lajos is közölte a lajstromot az *Új Magyar Muzeum* 1853. májusi számában.⁸ A kézirat ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található,⁹ de csonka vagy teljes másolatai fellelhetőek az Országos Széchényi Könyvtárban¹⁰ és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában is.¹¹

Bizonyos esetekben hiányosságokkal is számolnunk kellett, ugyanis Benkő nem minden esetben írta meg pontosan, hogy adott szerző mely munkáját kéri kölcsön, csupán a szerzői névvel fémjelezte a tanulmányozni kívánt kötetet. Ilyenkor számba vettem a lehetőségeket, azonban csak ha az adott szerző számításba jöhető munkáinak száma limitált volt. Azokban az esetekben, amelyekben a szerzőnek számos kézirat és kiadott munkája felmerülhetett lehetőségként, nem bocsátkoztam találgatásokba, csupán a szerző nevét tüntettem fel. Előfordul, hogy Benkő csak a címet jegyzi fel, a szerző neve elmarad. Amennyiben nem sikerült ez utóbbit azonosítanom, csupán a címet rögzítettem a jegyzékben.

Felvettem a listába azokat a munkákat is, amelyeket Benkő ugyan kért, de nincs rá utalás, hogy meg is kapta volna ezeket. Ilyen esetben a levelezők jóindulatát feltételeztük. Az esetek nagy többségében azonban kézhez kapta a kért dokumentumokat, ugyanis sokszor nyugtázta leveleiben az anyag átvételét, máskor javaslatot tett arra vonatkozóan, hogyan is juthat el az anyag Középpajtára, esetleg azt latolgatta, hogyan is küldhetné vissza a kiadványokat a tulajdonosoknak. Kivételt képez Benkő egyik, Aranka Györgyhez írott levele, amelyben hosszabb könyvlajstrom olvasható, ám ezek inkább Aranka elmélyülését hivatottak szolgálni az erdélyi és magyar történelmet tekintve, azaz egyfajta szakirodalmi jegyzékről beszélhetünk. Ebben megjelöli Benkő azokat a munkákat, amelyeket olvasott, esetleg látott, de még kölcsön szeretne kérni, sőt azokat is, amelyeket sosem látott, de szeretne rájuk szert tenni. Itt csak azokat a köteteket tüntettem fel a jegyzékben, amelyeket Benkő olvasottként, látottként jelölt meg. Azokról, amelyeket ismeretlenként említett, eltekintettem, mivel Aranka Györggyel való levelezése a későbbiekben is intenzív volt, azonban semmilyen utalás nem történt arra vonatkozóan, hogy a felsoroltak valamelyikét az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkára elküldte volna. Itt kell megjegyeznünk, hogy a lajstrom Teleki Sámuel könyvtári katalógusa alapján készült, a lista kézirat, bővebb változata megtalálható

7 BENKŐ, *Levelezése*, 301–310 és 312–319.

8 BENKŐ József, „Az Erdély Históriaja Íróinak Magyar Nyelven Található Kézírásaikról”, kiad. BRUZ Lajos, *Új Magyar Muzeum* 5 (1853): 217–238.

9 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 598.

10 OSZK Kézirattára, Quart Hung 1058.

11 MTA KIK Kézirattára, Történ., 4r, 112. sz.

a *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia* XIV. kötetében¹² is. Akárcsak az Arankának küldött levélben, Benkő itt is csillaggal jelölt néhány kötetet. Összevetve a két listát úgy látjuk, hogy a jelölt kötetek az olvasatlan, kézbe nem vett kiadványokra vonatkoznak itt is. A 49 tételt tartalmazó lista néhány darabja jelen van a korábban Teleki Sámuel-től kölcsönzött kiadványok között,¹³ tehát azok biztosan jártak Benkő kezében. Nem tudjuk, mikorra datálható ez a lajstrom, de korábbi lehet, mint az Arankához címzett 1791-es levelek, hiszen néhány esetben előfordul, hogy a Teleki Sámuel katalógusa alapján készült jegyzékben ismeretlenként számon tartható kötetek az Arankához címzett levélben már ismertként tűnnek fel, tehát a katalógus másolása és a levélírás ideje között eltelt időszakban Benkőnek lehetett lehetősége az egyes kötetek átnézésére. Azokat a tételeket is rögzítettük, amelyek itt fordulnak elő először, hiszen Benkő ezeket akár Marosvásárhelyen vagy Szebenben is tanulmányozhatta, nem feltétlenül kellett levélben kölcsönöznie.

A táblázatban a következő tudományterületeket tüntettük fel: 1) Botanika/Természettudomány; 2) Történelem/Politika; 3) Vallási vonatkozású munkák/Egyháztörténet; 4) Irodalom (olyan verses és prózai alkotások, amelyek világi tárgyúak és nem tudományos jellegűek); 5) Historia litteraria; 6) Egyéb. Ez utóbbi kategóriába az olyan munkákat tüntettük fel, amelyek tárgyukat tekintve nem illeszkedtek az előző kategóriákba, esetleg egyes tárgyú munkáknak tekinthetők.

A 18–20. századi szövegekből kirajzolódó képek leginkább a középajtai pap történetírói és botanikusi profilját vetítik az olvasó elé, s ha rátekintünk a könyv- és kézirat-lajstromra, valóban ez látszik. A tudományterületek szerinti megosztottságot és anyagmennyiséget tekintve azt mondhatjuk, hogy e két terület közül is Benkő történész volta láttatható jobban, a botanikusi szerepkör munkásságának első felére tehető. E témában Adam Chenot és Pataki Sámuel orvosoktól kért kölcsön könyveket, azonban a Chenotól kért anyag esetében nem konkretizált, csupán megjegyezte, hogy valamely szerző fűvészeti munkáit kéri kölcsön. Kérdőjellel tüntettünk fel bizonyos lehetőségeket, ugyanis ebben az esetben az említett szerző műveinek száma nem volt túlságosan nagy. Bár a lehetőségeket igyekeztünk vázolni, egyáltalán nem biztos, hogy egy-egy szerző minden e tárgykörben íródott munkája eljutott Középajtára. Mégis egyértelmű, hogy Benkő igen tájékozott volt a botanikai szakmunkák terén. A növénytant tárgyaló kötetek kérése a levelezés első részében jelenik meg, többnyire az 1770-es évek közepétől az 1780-as évek elejéig terjedő levelekben esik szó ezekről. A kölcsönkért kiadványok eléggé újak, az 1750-es évektől az 1770-es évekig terjed skálájuk, ami azt bizonyítja, hogy Benkő lépést tartott kora tudományos fejlődésével, tájékozott volt az új kiadványok felől. Az Adam Chenot-val váltott levelek száma igen csekély, csupán egyetlen küldött és egy beérkezett levélről beszélhetünk. Ennek ellenére látható, hogy a szebeni orvos botanikai kérdésekben Benkő segítségét kérte, tehát amellet, hogy tudomása volt a középajtai pap ilyen irányú tevékenységéről, meg is bízott tudásában.

12 BENKŐ József, *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia* XIV. kötet, Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár Kézirattára, Kemény József-gyűjtemény, Ms. 191/I., 497–506.

13 Táblázatunkban a már korábban bejegyzett köteteket nem tüntetjük fel újra.

A könyvkölcsönzés alapján megállapíthatjuk, hogy Benkő botanikai tevékenysége két periódusban emelkedett ki. Az első 1774–1775-re esik, a másik az 1780 körüli évekre. Az elsőt a botanikai katedra felajánlásához köthetjük, a másik arra a periódusra datálható, amikor Molnár János *Phytologicon, compelum historiam naturalem vegetabilium* (1780) című munkájában rövidítve közreadta Benkő *Nomenclatura botanica* című írását. Ha ezeket az adatokat összevetjük azzal a műjegyzékkel, amelyet Szabó György állított össze és publikált a *Transsilvania* című kötet fordításának előszavában, a következő megállapításokat tehetjük. Szabó György szerint 1776-ra datálható a *Scintilla botanica* című munka keletkezési ideje, amely a növénytani előadások megtartására készülhetett.¹⁴ Ezt igazolják a dátumok is, hiszen a Patakihoz címzett levél 1775 októberében kelt, tehát a *Scintilla* valóban 1776-ra keltezhető. Az első periódusban az Adam Chenot orvostól kölcsönkért munkák a *Scintilla botanica* forrásaiként tarthatók számon. A második szakaszban Pataki Sámuel a kölcsönzött munkák tulajdonosa, a neki szóló levelek 1781 első három hónapjában keltek. Ebben a periódusban keletkezettek a *Nomenclatura Botanica* és a *Nomina vegetabilium* című munkák, bár Szabó György rámutat arra, hogy a *Nomenclatura Botanicát* Benkő már 1780-ban elküldte Molnár Jánosnak, a *Nomina vegetabiliumot* csak 1781 szeptemberében.¹⁵ Ennek ellenére valószínűleg a Patakitól kölcsönzött könyvek szolgáltatták ezeknek az alapját, s Benkő viszonylag hamar feldolgozta a begyűjtött információkat, hiszen láthattuk, a kéziratot még 1781 őszén be is küldte kiadásra.

Két botanikai tárgyú munkát kell még megemlítenünk: a *Philosophiae Botanicae Compendiumot* és a *Transsilvanica Florát*. Az elsőt 1785-ben említette a *Magyar Hírmondó* – állapítja meg Szabó György, s úgy gondolja, ez szorosán kapcsolódott az előző két munkához. A másodikról úgy véli, hogy ezt már az 1770-es években kezdhette írni Benkő, de még 1790 körül is dolgozott vele, noha sosem került sor a kiadására.¹⁶ Mivel ekkoriban nincs jele botanikai tárgyú kiadványok kölcsönzésének, valószínű, hogy az említett kéziratok esetében Benkő saját kutatási eredményei mellett a korábban kölcsönkért kiadványokat használhatta fel. Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy Benkő József botanikai munkássága szakaszosnak tekinthető, az egyes szakaszokban megfigyelhető a specifikus tárgyú, témához tartozó könyvek kölcsönzése, ez más periódusban nem érhető tetten. A közbeeső időszakokban esetleg csak arra találhatunk utalást, hogy valamely természettudományi tárgyú munka megjelenéséről tudomása volt. Az információk begyűjtése és az egyes munkák összeállítása közötti periódus rövidnek mondható, ami arra utal, hogy Benkő intenzíven dolgozott, az anyag azonnal feldolgozásra került. Miközben botanikai munkássága szakaszosnak látszik,¹⁷ a történeti érdeklődés változó intenzitással ugyan, de minden aktív életszakaszában jelen volt, egészen 1797-ig. Azokban a periódusokban viszont, amelyekben a növénytani munkákkal foglalkozott, egyértelműen megfigyelhetők bizonyos rések a történeti munkák kölcsönzése terén.

14 BENKŐ József, *Erdély*, ford. SZABÓ György (Sepsiszentgyörgy–Barót: Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, 2014), 27.

15 Uo., 35.

16 Uo., 37.

17 Erre utal Benkőnek Adam Chenothoz írott levele is, amelyben közli, hogy az elkövetkező hónapokban nem tud növénytannal foglalkozni, mert kiadásra kell előkészítenie az Erdélyt bemutató kötetét. Uo., 19–20.

A történeti anyagot kölcsönzők között leginkább Teleki Sámuel nevével találkozunk, majd később Aranka Györgyével, de feltűnik Koppi Károly, Cornides Dániel és Körrösi György neve is a levelezők között. Ami a kölcsönzött anyagot illeti, azon kívül, hogy beszélhetünk nyomtatványokról és kéziratokról, különbséget tehetünk abban a tekintetben is, hogy éppen mi foglalkoztatta jobban a református papot. Az első szakaszban Erdély, a Magyar Királyság és a Székelyföld történetére vonatkozó műveket találunk, többségük latin nyelvű munka, francia nyelvű csupán egy fordul elő. A második szakasz arra a periódusra datálható, amikor Benkő figyelme az erdélyi történetírók összegyűjtésére és magyar nyelvű munkáik kiadására irányult. Ebben a szakaszban nem kizárólagosan magyar nyelvű kéziratok ismeretére nyerünk rálátást, előfordulnak az általánosabb jellegű történeti szakmunkák is. A harmadik szakaszban előtérbe kerül az Erdélyi Kéziratkiadó és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságokhoz fűződő viszonya, ami jól láthatóvá válik a lajstromba jegyzett munkák alapján is. Benkő több levelében nyújt felvilágosítást Aranka Györgynek, információkat közöl vele a régi kéziratokra vonatkozóan, könyveket ajánl fel a társaságnak, illetve bizonyos anyagok beszerzésére és kölcsönzésére buzdítja Arankát. A lista alapján megkülönböztethetjük a honismeretíró Benkőt, aki sokáig dolgozott *Transsilvania* című kötetének részletes részével, s ezt alá is támasztják az erdélyi és magyar történelmet bemutató általános szakmunkák kölcsönzései. Később a szövegkiadó Benkő profilja látszik körvonalazódni, ezt bizonyítják a kéziratok források kiadására irányuló törekvések, majd feltűnik az informátor Benkő is, aki az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárát tudósítja az erdélyi magyar és szász történetírók munkáiról. Akárcsak a botanika terén, itt is szembeötlő, hogy a kölcsönkért nyomtatványok viszonylag új kiadványok voltak, ezek megjelenése az 1750-es évektől egészen az aktuális periódusig terjed, a kéziratok 16–18. századi forrásokat foglalnak magukba. Az sem véletlen, hogy a történeti anyagot kölcsönzők között leginkább Teleki Sámuel nevével találkozunk, hiszen a kancellár könyvtára nagyszerű forrásokat biztosított Benkő számára. Leveleiben így ír: „teljességgel ingyen való Gratiából méltóztatta Nsgd meg ígérni a' Maga ritka *MScriptumai*hoz való közel-eresztetésemet. Talám már Szebenbe tsak bé is kívánkozik a' Nsgd drágalátos Bibliothecája, 's én is közelebb esem hozzá; melyből tsak egy nap is óh mely sok hasznót tudnék én venni magam tzéломra!”¹⁸ Később arról olvashatunk, hogy Teleki Sámuel segítségét ígérte Benkőnek, s a literátor erre a segítségre apellál 1783-as levelében: „most van a legszükségesebb idő réá, hogy az a, nem csak Nagyságodnak és Nagyságos maradékainak [...] hanem a közjónak számára szerzett drága Bibliotheca, számomra megnyíljk. Bizony megbecsülöm a könyveket úgy, hogy soha ember inkább nem.”¹⁹ Éppen ebben a levélben történik utalás arra, hogy a *Transsilvania* részletes anyagának elrendezése után Benkő figyelme a kéziratok kiadására irányult, tehát a történeti hivatásában is érzékelhető a szakaszosság.

18 Uo., 53.

19 Uo., 178.

Nyilvánvaló, hogy Benkőnek Teleki Sámuel könyvtárának állománya mind kéziratos, mind nyomtatott anyag tekintetében elsőrangú forrásként szolgált. Deé Nagy Anikó²⁰ monográfiában mutatta be a kancellár könyvgyűjtő tevékenységét. Azok mellett a kötetek mellett, amelyeket saját magának volt alkalma megvásárolni peregrinációjában, az erdélyi, külföldön tanuló diákok is jelentős mértékben hozzájárultak a könyvek beszerzéséhez, akárcsak a kancellár egykori tanárai. Ezek az erdélyi diákok teremtik meg a kapcsolatot a könyvkiadókkal és könyvkereskedőkkel, vagy éppen ők keresik fel a kancellár egykori tanárait. A könyvgyűjtés megszervezését tárgyaló fejezetből az is kiderül, hogy azokat a ritka munkákat, amelyeket nem sikerült nyomtatásban megszerezni, a tanárok lemásoltatták egykori diákjuk számára.²¹ A gazdag és ritka gyűjteményt a kancellár a köz szolgálatába állította. Deé Nagy Anikó számos olyan egyént nevez meg, ismertetve leveleiknek egy-egy részletét, akik már az 1760–1770-es években az alakuló könyvtár anyagának használói voltak. Közöttük találjuk Bod Pétert, Kovásznai Tóth Sándort, Benczúr Józsefet és Cornides Dánielt stb., ám a legaktívabb használónak Deé Nagy Anikó Benkő Józsefet tartja.²² E meglátást tükrözi az általunk összeállított jegyzék is, hiszen leggyakrabban Teleki Sámuel, majd Aranka György nevével találkozhatunk.

A történeti munkák lajstromára tekintve szembeötlő, hogy viszonylag kevés az 1785–1787 között váltott levelekben a kölcsönzések száma. Csupán négy levélről beszélhetünk, ám ezekben nem is kérésekről van szó, hanem felajánlásokról, már Benkőnél meglévő anyag elküldéséről. Ezzel szemben az 1787 őszétől 1789 januárjáig egyáltalán nem találkozunk kölcsönzésekkel. Ebben az esetben egyfajta törésről beszélhetünk. Hasonló az 1775–1777-es periódusban azonosítható, azonban úgy vélem, az 1770-es években az elveszett vagy lappangó levelek miatt egyelőre nem átlátható Benkő munkássága. Az 1780-as évek második felére tehető hiátus okaiként egészen más tényezőt vehetünk számításba, elsősorban Benkő udvarhelyi tanári munkáját. Egyrészt elfoglaltságai miatt nem juthatott ideje arra, hogy intenzíven dolgozzék, bár Mikó Imre megjegyzi, hogy Bethlen Farkas históriájának ötödik kötetét ebben az időszakban rendezte sajtó alá.²³ Másrészt valószínűleg rendelkezésére állt a székelyudvarhelyi gimnázium könyvtára, amely számára elegendő szellemi táplálékkal szolgált. A könyvtár vázlat szerű jegyzékét Oláh Róbert rendezte sajtó alá,²⁴ részletesebb jegyzéke az *Erdélyi Könyvesházak* második kötetében jelent meg.²⁵ Az utóbbi kötetben rögzített lajstrom többnyire olyan köteteket foglal magába, amelyek részét képezték a mindennapi oktatásnak: Biblia, egyháztörténet, retorikai szakmunkák, nyelvtanok, görög–latin szótárak, klasszikus irodalmi művek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történeti tárgyú könyvek csekélyebb hányada

20 DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997).

21 Uo., 164.

22 Uo., 174.

23 MIKÓ, *Benkő József...*, 112–113.

24 OLÁH Róbert, *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 332–336.

25 MONOK István, NÉMETH Noémi és TONK Sándor, *Erdélyi könyvesházak II, Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2* (Budapest: Scriptorum Kft., 1991), 203–217.

ne foglalkoztatta volna Benkőt, s azt sem zárhatjuk ki, hogy bejáratos volt valamilyen magánkönyvtárba. A 18. század első felében a korábban jelentős könyvhiánnyal küzdő udvarhelyi gimnázium állománya jelentős mértékben gyarapodott az adományozott magángyűjtemények révén. Jakó Zsigmond²⁶ ismerteti azokat a magángyűjteményeket, amelyek bekerültek az oktatási intézmény könyvtárába, például Bethlen Imre és felesége, Gyulai Klára gyűjteményeit. Bethlen Imre mint hivatali funkciót betöltő egyén figyelme kiterjedt a jogi, államigazgatási, gazdasági és történelmi vonatkozású kötetekre is, amelyek halála után, 1765-ben a gimnáziumba kerültek. Székely László többnyire filozófiai és vallási témájú kötetekkel együtt az általa felvásárolt könyvtárak jogi, gazdasági, történelmi tárgyú könyvei is gyarapították az állományt. Gyűjteménye 1775-ben került a gimnázium könyvtárába.²⁷ A korábban iskolai használatú könyvek száma tehát jelentős mértékben gyarapodott olyan világi tudományokat tárgyaló kötetekkel, amelyek Benkőt is érdekelhették. Az említett kötetek már azelőtt beépültek az intézmény állományába, hogy Benkő megkezdte volna tanári működését, így 1787–1789 között ezek a kiadványok rendelkezésére álltak. Ha jegyzékünket szembeállítjuk Benkőnek az 1780-as években megjelenő munkáival, tetten érhető a honismereti kötetekkel való folytonos foglalkozás, átdolgozás és kiegészítés. A kölcsönzések között ott vannak az általános történelmi-politikai viszonyokat tárgyaló kötetek, s a középajtai pap munkáinak jegyzéke sem tartalmaz jelentősebb történelmi tárgyat, ebben a periódusban keletkezett kiadványt. Azon munkák közreadását és megírását, amelyek ebben a szakaszban feltűnnek – *Téli bokréta* (1781), *Baróthi Béthel avagy Isten' Háza* (1783), *Erdélyi oláh nemzet képe* (1785) – az aktuális események generálták: Cserei Miklósné Tornya Borbála halála, a baróti templom felszentelése, illetve az 1784-es parasztfelkelés. Ebben a szakaszban, amint a Szabó György-féle jegyzékből is látható, kezdetét vette már a szövegkiadói tevékenység, pl. Bethlen János históriájának újrakiadása. Feltűnik az *Erdélyi históriás szekrény* című sorozat terve is. Ezek azonban olyan kezdeményezések voltak, amelyek huzamosabb időt vettek igénybe, s később is állandóan foglalkoztatták Benkőt. Említést érdemel a *Milkovia* című egyháztörténelmi munka, amely 1781-ben jelent meg. E dátum előtt és körül jegyzékünk csupán három egyháztörténelmi vonatkozású munkát számlál, s a kölcsönzések között is huzamosabb idő telik el. Ez arra utal, hogy e munkák nem tekinthetők a *Milkovia* közvetlen előzményének. A kölcsönzött kiadványok inkább a honismereti munka egyháztörténelmi fejezetéhez szolgáltatott anyagot, s a begyűjtött történelmi munkákkal együtt kerültek feldolgozásra. Elég, ha a címekre tekintünk, s már ezekből is láthatóvá válik, hogy tárgyuk szélesebb kört, erdélyi vagy magyar vonatkozású, általános egyháztörténelmet fog át (kivéve Bod Péter unitárius egyháztörténelmi tárgyaló munkája), nem csupán a milkói püspökségét. A későbbiekben is elenyészőnek mondható az egyházi, vallási témájú munkák száma, s ezeknek is egy része halotti búcsúztató vagy prédikáció, a fennmaradó kiadványok, akárcsak az 1780 körül kölcsönzöttek, általános tárgyúak.

26 JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1976).

27 Uo., 226–229.

Benkő József történetírói tevékenységének első szakaszából a *Transsilvania* összeállítására és kiadására révén honismereti tevékenysége emelhető ki. Szabó György megállapítja, hogy Benkő kötetét a 17. században keletkezett, német eredetű államismereti irányzat termékeként kell látnunk, amelynek első jelentősebb művelője magyar vonatkozásban Bél Mátyás volt.²⁸ A következőkben röviden utalni kívánunk Benkő József ilyen irányú tevékenységére.

Benkő József, a honismeret művelője

A német nyelvterületen kialakult tudomány első művelői között Erős Vilmos Hermann Conring²⁹ és Samuel Pufendorf³⁰ nevét említi, azonban a tudomány szak kiteljesedését a göttingeni államismereti iskola megalapításához köti.³¹ Verók Attila a szász származású jénai egyetemi tanár, Martin Schmeizel statisztikusi működése kapcsán szól a tudományág kialakulásáról és fejlődéséről, felsorolva azokat a jelentősebb egyéneket, akik ennek művelőiként tarthatók számon. Ő is kulcsfigurának tartja Hermann Conringot, ám a statisztika fejlődési szempontjából úgy véli, Conring csak elindítója volt a tudomány szak születésének, amely Schmeizel működésével új irányt vett, s majd August Ludwig Schlözer tevékenységében teljesedett ki.³²

Az államismereti iskola tanárának, August Ludwig Schlözer professzornak a munkásságáról újabban Biró Annamária értekezett. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy Schlözer nem csupán a göttingeni egyetem egyik legkiemelkedőbb tanára volt, hanem a modern államtudomány megalapítója is, „aki a jelenségek komplex vizsgálatát tűzte ki célul; nem csupán történeti tényeket vett figyelembe, hanem az aktuálpolitikai helyzetet, a statisztikát, a kulturális helyzetet és a nyelvi meghatározottságot is”.³³ Erre a Schlözer-féle komplex megfigyelési módra irányította a figyelmet David F. Lindenfeld is, rögzítve a göttingeni professzor felfogását a történelem és statisztika fogalmára vonatkozóan. Eszerint a történelem nem csupán uralkodók, királyok életrajzi adatait, csaták eseményeit foglalja magába, hanem kiterjed a mezőgazdaság, kereskedelem, jogi rendszer stb. bemutatására is. Lindenfeld utal arra, hogy Schlözer felhívta a figyelmet a statisztikai adatok pontatlanságára, s kívánalmát fejezte ki abban a tekintetben, hogy az állam felelősségteljesen gyűjtse és kezelje ezeket. Az általa indított lapok révén hozzájárult ahhoz, hogy az információk minél szélesebb körben hozzáférhetőek legyenek, s ezáltal azt szerette volna elérni, hogy a társadalom reális politikai erőként legyen

28 BENKŐ, *Erdély*, 43.

29 Hermann Conring (1606–1681): politikával, joggal, medicinával foglalkozó német tudós.

30 Samuel von Pufendorf (1632–1694): német politikus, jogász, történész.

31 ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története* (Budapest: Ráció Kiadó, 2015), 54–55.

32 VERÓK Attila, *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)*, doktori értekezés (Szeged, 2008), 79–80.

33 BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 141.

meghatározható.³⁴ A schlözeri koncepció később, a 18–19. század fordulóján is érvényben maradt, amint erre Török Borbála Zsuzsanna rámutatott. Arra a kérdésre kereste a választ, hogyan gyűjtötték be az Erdélyt bemutató kötetek szerzői az adatokat, ugyanakkor az egyes szerzők társadalomban betöltött pozícióinak előnyeire és hátrányaira is utalt. Török hangsúlyozta, hogy még a századfordulón megjelenő munkákban sem vált el a leíró statisztika a földrajztól, hanem tartalmazott földrajzi, etnográfiai, természetrajzi, jogi, katonai és közigazgatási adatokat is.³⁵ Török két arisztokrata statisztikus, a civil Joseph Marx von Liechtenstern és a „bennfentes” Anton von Baldacci tevékenységét elemezte. Míg a korábban jelentős hivatali tisztségeket betöltő Baldacci szerint az állam számára fontos statisztikai adatokat óvni kell mind a külföldiektől, mind a hazai tudósoktól, addig Liechtenstern a schlözeri sémát követve úgy véli, nyilvánosságra kellene hozni a közre vonatkozó információkat, s az ezekről való eszmeccserét is szorgalmazza.³⁶ Látható tehát, hogy mennyire különböző nézetekről beszélhetünk még a 19. század elején is. Török felsorol néhány olyan munkát, amelyek révén a külföld előtt is ismertté válhattak az erdélyi és magyar királyságbeli viszonyok, ám ezek a kiadványok az 1790-es évektől datálhatók. Ezek szerzői között tanárok, köztisztviselők, katonai pályát befutott egyének tűntek fel, nem meglepő tehát, hogy egy erdélyi domidoctus pap honismereti munkáját nem méltatta az uralkodóház, mi több, amint Török Borbála utalt rá, Mária Terézia reformjai a statisztika oktatására is kiterjedtek, e rendelkezés pedig a későbbiekben is érvényben maradt.³⁷ Ilyen intézményes keretek között tehát biztosítottá vált az országismertetéseket elvégző humán erőforrások megfelelő képzése és utánpótlása is. Azért is tartottuk fontosnak ezt a kitérőt, hogy lássuk, mihez és milyen körülmények, viszonyok között fogott hozzá Benkő József.

A honismeretíró mellett a forráskiadó Benkő profilja is körvonalazhatóvá válik kölcsönzései alapján. Benkőnek a forráskiadás terén nyújtott eredményeit legújabbban Tóth Zsombor méltatta. Megállapította, hogy Benkő volt az első, aki kora újkori emlékiratokat más ego-dokumentumokkal és a történeti kútfőkkel együtt kiadásra készített elő, tehát joggal tekinthető a kora újkori emlékirat-irodalom kánonja megteremtőjének.³⁸ Amellett, hogy Tóth Zsombor mérlegre teszi Benkő érdemeit és túlkapasait a szövegek átalakítását tekintve, kitér Aranka Györggyel való szakmai viszonyára is, aki a középajtai literátor által összeállított jegyzék bővített változatát hivatkozás nélkül adta közre az EMNYT munkáinak első darabjában.³⁹ Benkőnek Arankával és a társaságokkal való kapcsolatát többen is tárgyalták, ám a tudósok viszonyát tekintve megoszlanak a vé-

34 David F. LINDENFELD, *The Practical Imagination. The German Sciences of State in the Nineteenth Century* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1997), 43–44.

35 TÖRÖK Borbála Zsuzsanna, „Lexikonok párbeszéde. Információ és tudástérképek az erdélyi statisztikák tükrében a 19. század első felében”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária és EGYED Emese (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 179.

36 Uo., 181.

37 Uo., 184.

38 TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtas irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: reciti, 2017), 30–31.

39 Uo., 31.

lemények. Mikó Imre Arankának és a társaságnak Benkővel szemben való méltánytalan viselkedését, rosszsindulatát hangsúlyozza.⁴⁰ A titkár első, 1793-as székelyföldi útján Aranka Középpajtán is állomásozott, így alkalma nyílt Benkő anyagának átnézésére is. Ekkor a középpajtai pap bizonyos ritka kéziratokat ajánlott fel a társaságnak, illetve néhány ilyen írást Hochmeister Márton kiadónak is elküldött. Mikó kifejti, hogy Aranka leállította az említett kéziratok kiadását, ugyanis úgy vélte, kiadásuk esetén anyagilag károsodna a társaság. A kötet szerzője Aranka „tudós irigységének” tulajdonítja be ezt a magatartást, s megállapítja, a társaságnak felajánlott kiadványok nem szóbeli közszöveget, hanem anyagi viszonzást követeltek volna.⁴¹ Mikó álláspontját viszi tovább Éder Zoltán is Benkő-monográfiájában. Aranka György negatív megítélését Biró Annamária kutatásai ellensúlyozzák. A székely eredetvitába való bele nem szólás okát az Aranka–Benkő viszony tanulmányozása révén véli megvilágíthatónak. Biró felhívja a figyelmet arra, hogy a két tudós kapcsolata a társaságok megalakulása előtti periódusra datálható, Benkő már ekkor anyagokat készül küldeni Arankának.⁴² A levelezés alapján megállapítható, hogy Benkő sokáig nem tud pontos adatokat a társaságok működésére, tagjaira, sőt saját szerepére vonatkozóan sem a Kéziratkiadó Társaság keretein belül. Többször meg is fogalmazza leveleiben abbéli kívánalmát, hogy megkapja a tagok névsorát, s az is érdekli, vannak-e olyanok, akik fizetésért dolgoznak.⁴³ Mivel úgy látja, hogy Aranka mozzogatórugó és befolyással bír, általa kér támogatást, amit meg is kap. Itt kell megjegyeznünk, hogy Benkő 1791. májusi levele arra utal, Aranka a gubernátornál és az egyházi Főtanácsnál is közbenjárt érdekében, sőt Kendeffy Elekknél is. Kendeffyné Benkő és családja számára búzát küldött,⁴⁴ ugyanis a középpajtai pap arról panaszkodott egy Arankának címzett korábbi levélben, hogy nehezen tudja előteremteni családja számára a betevő falatot.⁴⁵ A két tudós viszonyának megvilágítása és a küldött anyagok eltulajdonítása kapcsán a társaságok anyagi helyzete is előtérbe kerül, és világossá válik, hogy a kéziratkiadó társaság tagjai kedvezőbb anyagi helyzetben voltak a nyelvművelő társaság tagjainál,⁴⁶ így ezek nem minden esetben tudták honorálni a kapott anyagot, amelyek, jelentős részt, Aranka gyűjteményébe épültek be.⁴⁷ Az Aranka közbenjárására kapott, többrendbéli támogatás bemutatása révén Biró ráirányítja a figyelmet arra, hogy a Mikó Imrétől átvett, Gálos Rezső által továbbvitt és Éder Zoltán munkájában is testet öltő, Arankát negatív fényben feltüntető kijelentések fenn-

40 Mikó, *Benkő József...*, 142.

41 Uo., 143.

42 Biró, *Nemzetek Erdélyben...*, 108.

43 Lásd: Benkő, *Levelezése*, 333 és 339.

44 Uo., 325–326.

45 Uo., 305.

46 A társaságok anyagi helyzetének részletesebb tárgyalására Dávid Péter vállalkozott. A fennmaradó források alapján a kötet szerzője megállapította, hogy míg a kéziratkiadók tőkéje meghaladta a 2000 forintot, addig a nyelvművelőké az 1000 forintot sem érte el, sőt, a jegyzőkönyvek arra utalnak, hogy a tényleges tőke sokszor 100 forint alatt volt, ami jelentős mértékben nehezítette a tudós alakulat eredményes működését. Lásd erről: Dávid Péter, „*Itt van a' legvégső óltára Pallásnak*”. *Erdélyi tudományos intézmények a XVIII. század végén*, doktori értekezés (Szeged, 2009), 59 és 104.

47 Biró, *Nemzetek Erdélyben...*, 109.

tartásokkal kezelendők. Mivel a kötet megjelenése óta nem kerültek elő olyan új anyagok, amelyek alapján egyértelműen állást lehetne foglalni Benkő és Aranka ambivalens viszonyának tisztázásában, eltekintünk attól, hogy találgatásokba bocsátkozzunk. Mindenesetre az látható, hogy a próbatársaságként működő tudományos alakulat sem kecsgettette túl nagy reményekkel a tagokat, s nem volt ez másként európai viszonylatban sem. Az európai tudományos társaságok működését vizsgálva többen felhívták a figyelmet az uralkodói vagy birodalmi támogatások látszólagosságára. Britt-Louise Gunnarsson kiemeli, hogy az utilitarista elvnek megfelelően a tudományos társaságok tevékenységének sokszor az ország gazdasági jólétének előmozdítására kellett irányulnia, s annak ellenére, hogy létezett az intézményes keret, a tagok sokszor elszigetelten működtek, hiszen az egyetemeken előtérbe került az oktatás, a kutatásnak, kísérletezésnek nem volt akkora prioritása.⁴⁸ Hasonló álláspontot képvisel Robert Fox, aki a tudományos társaságok és a birodalmi kormányzatok egymáshoz való viszonyát vizsgálja és példázza. A tanulmány szerzője azt a 17. századra visszanyúló koncepciót domborítja ki, amely szerint a tudományok művelése a modernséghez vezet, így az egyes tudományágak fejlődése voltaképpen az ipar, mezőgazdaság, gazdasági élet fejlődését jelenti. Többnyire ebből a megfontolásból nyújtottak segítséget a kormányok az alakulandó intézményeknek. Ilyenre említi példaként a 18. századi angol és francia kormányokat, amelyek szorgalmazták és támogatták a térképészeti, bányászati és kémiai kutatásokat, ám sokszor a támogatás – teszi hozzá a szerző – látszólagos volt, mint vélhetően II. Károly angol király esetében. Tényleges támogatottságot élvezőként az 1666-ban megalakuló Francia Akadémiát említi, ám ebben az esetben Fox hangsúlyozza, hogy a tudományos intézményt teljesen bekebelezte a kormányzat, mondhatni a tudományos intézmény eszközzé vált a hatalom kezében. Tagjai fizetést, különféle juttatásokat és hivatali funkciókat kaptak, ám cserében hozzá kellett járulniuk a birodalom imázsának javításához. A szerző példáinak sorát a poroszokkal folytatja. I. Frigyes uralkodásának idején Fox a francia mintát véli felfedezni; változást II. Frigyes trónra lépésétől említi, amikor is az intézmény „szellemi autonómiát” kapott és előnyösebb anyagi helyzetbe került, noha az állami patrónusságnak megvoltak a hátrányai is, hiszen az uralkodó beleszólhathott a tagok felvételébe, a kormányzati érdekek változása pedig negatív hatással volt az intézmény hatékony működésére. Az orosz birodalmi akadémia kapcsán Fox az intézmény nyitottságát emeli ki, ám kifejti, ennek háttérében is az érdekek munkáltak, hiszen azáltal, hogy a birodalom nyugati tudósok meghívását propagálta, azt kívánta elérni, hogy a nyugati eredmények ott is meghonosodjanak, ami jelentős fellendülést ígért gazdasági és kulturális téren.⁴⁹

A Habsburg Monarchia álláspontja és a Magyar Királyságból, esetleg az Erdélyből jövő társaságalapítási törekvésekhez való viszonyulása sajátosnak mondható, amint erre Szelestei Nagy László rámutatott. Felvázolta a tudós társaságok alapítására vo-

48 Britt-Louise GUNNARSSON, *Introduction. Languages of Science in the Eighteenth Century* (Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, 2011), 4–5.

49 Robert FOX, „Science and Government”, in *The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*, Vol. 4., ed. Roy PORTER, (Cambridge: University Press, 2003), 107–110 és 122–124.

natkozó kezdeményezéseket és azok végkimenetelét, kiemelve, hogy ezekért a törekvésekért a bécsi udvar nem kifejezetten rajongott,⁵⁰ s állandóan elutasító választ adott hol anyagi, hol vallási okokból, máskor politikai megfontolásból, hiszen a birodalom központjában, Bécsben sem volt akadémia.⁵¹ Ha párhuzamot kívánunk vonni a nyugat-európai viszonyok és a magyar törekvések között, jól érzékelhetők a különbségek, a monarchia ugyanis még arra sem tartott feltétlen igényt, hogy a magyar tudósokat magához kösse, hiszen erre megvoltak a maga emberei. Emellett a politikai viszonyok, a francia forradalom eszméi, később pedig a Martinovics-féle összeesküvés sem járult hozzá az előrelépéshez, nem meglepő tehát, hogy a kormányzat elzárkózott az ilyen jellegű kezdeményezésektől.

Fentebb kitértünk arra, hogy a levelezés alapján körvonalazható, Benkő nem igazán volt tisztában a Kéziratkiadó Társaság tagjaival, szervezeti formájával és célkitűzéseivel. A Nyelvművelő Társasághoz kapcsolódó viszonyát illetően egyetértünk Egyed Emese véleményével, miszerint Aranka meg sem hívta Benkőt a társaságba.⁵² A Jancsó Elemér által sajtó alá rendezett jegyzőkönyvek alapján nyilvánvalóvá válik, Benkő nem vett rész egyetlen ülésen sem, általa beküldött kezdeményezésekről, javaslatokról nem olvashatunk, sőt a tagok névsorában sem szerepel. Aranka tudományterületenként tüntette fel a résztvevőket, ám a „történetek és diplomatika” ágát Bolla Márton, Éder József Károly, Michael Ballmann, Kovachich Márton György és maga Aranka képviselik,⁵³ Benkő nem. Neve akkor fordul elő, amikor a társaság emlékeztetni készül őt, küldje be a megígért kéziratokat és nyomtatványokat, illetve akkor, amikor Aranka megrója őt amiatt, hogy munkáinak zömét latin nyelven írja. Úgy tűnik, Benkő csak egyfajta külső szakmai jótevő szerepét töltötte be a Nyelvművelő Társaságban.

A továbbiakban röviden kitérünk egy külföldi tudós alakulathoz való kapcsolódás lehetőségének bemutatására is. Rab Irén Michael Hißmann-nal kapcsolatos kutatásai során felhívta a figyelmet olyan, Benkőt is érintő dokumentumokra, amelyek ma az Akademie der Wissenschaften zu Göttingen levéltárában találhatóak. Erről a felfedezésről, illetve az iratcsomó tartalmáról *A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysége: Michael Hißmann (1752–1784)* című tanulmányában számol be. A köteg olyan 1781-es leveleket tartalmaz, amelyek Benkő akadémiai levelező tagságára vonatkoznak; a szerző a levelezés alapján rekonstruálja az eseményeket. Eszerint Johann Beckmann, a göttingeni egyetem gazdaságtan-professzora a *Milkovia* megjelenése után Benkőt levelező tagságra javasolja. A kötetet megküldésének célja sem titkolt, hiszen a kötet szerzője a társaságba való felvételét látta munkája által megvalósíthatónak. Beckmann professzor szívélyesen ajánlotta levelezőtársát a tagok sorába, azonban Benkőnek és munkáinak göttingeni megítélése felemás volt. Noha hírnevet szerzett már *Transsilvania* című köte-

50 SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervező törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1989), 35.

51 Uo., 75, 81, 95.

52 EGYED Emese, „A journál. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság első félévre szánt lapszámai”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária–EGYED Emese (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 106.

53 JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* (Bukarest: Akadémiai Kiadó, 1955), 351.

tével is, a bírálóknak, a természettudományt oktató Chr. J. Büttnernek és A. G. Kästner matematikusnak egyáltalán nem volt kedvező véleménye. A bírálók elmarasztalták őt mind falusi életkörülményei, mind megbízhatatlan forrásokra épülő munkái miatt, s további véleményt M. Hißmann részéről vártak. Az általa megfogalmazott vélemény is negatív fényben tüntette fel a középajtai papot, akinek domidoctus voltát, elszigetelt életvitelét, illetve ismereteinek korlátozottságát rója fel a véleményezés szerzője. Emellett bírálja Benkő munkáinak forrásait, akárcsak munkamódszerét, s egyértelműen elutasítja a társaságba való felvételét, hiszen meglátása szerint ezáltal precedens adódna mások számára is. Noha Beckmann professzor igyekszik ellenérveket felhozni – hangsúlyozva azt is, hogy a társaságnak nincs erdélyi levelezője –, nem éri el célját. Rab Irén szót ejt C. G. Heyne és Benkő levelezéséről is, illetve arról, hogy Heyne ajánlatot tett Benkő történeti forrásgyűjteményének kiadására, azonban ez nem valósult meg. Úgy tűnik, Johann Filtsch is beajánlotta Benkőt Hißmann-nak, aki minduntalan tartózkodott a vele való kapcsolatfelvételtől, ám hogy miért volt ez így, azt nem tudjuk pontosan. A tanulmány szerzője kérdések sorozatával zárja dolgozatát, de állást, bizonyára további információk hiányában, nem foglal.⁵⁴ Mindenesetre úgy tűnik, a Benkőt elmarasztaló vélemények egyik oka éppen a tudós domidoctus voltában ragadható meg.

Arra a kérdésre, hogy hogyan alakult más erdélyi domidoctusok életpályája, hadd hozzunk egy példát. A hivatalnoki funkciót is betöltő Aranka Györgyöt a szakirodalom elsősorban művelődésszervezőként, az első erdélyi tudós társaság kezdeményezőjeként tartja számon, de emellett foglalkozott történelemmel, filozófiával, nyelvészettel, irodalommal és költészettel is. Tevékenységének sokrétűsége ellenére – amint Király Emőke megfogalmazza – Aranka már élteben „kiesett a köztudatból”.⁵⁵ Király az Aranka-versek és -fordítások recepcióját vizsgálja a levelezés alapján, s megállapítja, hogy ezeknek a munkáknak a megítélése felemás, hiszen volt, aki pozitívan értékelte a fordításokat és verseket (id. Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós), s volt, aki elmarasztalta ezeket (Teleki József, Bethlen Elek).⁵⁶ Miközben időskori filozófiai érdeklődése miatt gúny tárgyává vált, tudományszervezőként csodálat tárgyát képezte.⁵⁷ Bár Aranka is domidoctus volt, az őt bírálók mégsem vetették ezt szemére, mint ahogy ez történt Benkő esetében, noha igaz, Aranka és művei nem örvendtek akkora népszerűségnek, mint Benkő munkái. Az Aranka által közreadott írások jellegükben is mások voltak; míg Benkő történeti és botanikai téren alkotott jelentőset, addig Aranka irodalmi, politikai-közigazgatási jellegű írásokat adott közre (*Elme játékjai*, 1806; *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, 1790). Anyagi helyzetük is más volt: Benkőt nyomasztották népes családja eltartásának gondjai, Aranka nőtlenként, hivatali funkciót betöltve stabil jövedelemmel rendelkezett. Aranka, Benkővel ellentétben, a Kéziratkiadó Társaság meg-

54 RAB Irén, „A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysége: Michael Hißmann (1752–1784)”, in *Aranka György és a tudományok megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária–EGYED Emese (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 202–204.

55 KIRÁLY Emőke, „Eleven és holt (emlék)képek Aranka Györgyről”, in *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004), 22.

56 Uo., 9–13, 15, 17, 18.

57 Uo., 19–21.

bízásából ki is mozdult Erdélyből, hiszen második gyűjtőútja során Debrecenbe, Pestre és Bécsbe is volt alkalma ellátogatni, s utazásai során ismeretségi körét is gyarapította. Aranka levelezőinek száma jóval meghaladja a Benkő levelezőpartnereit, hiszen kora tudósainak majdnem mindegyikével kapcsolatban állott, noha a külföldi kapcsolatokat tekintve Benkő kerekedik felül, s az ő neve merül fel külföldi tudós társaságok tagjaként. Aranka esetében ilyenről nincs tudomásunk. Röviden reflektálva a két erdélyi domidoctus életpályájára, elmondható, hogy a sors egyikkel sem volt túl kegyes, hiszen munkáik egy része vagy ismeretlen maradt, vagy megítélésük volt ambivalens. Mindezek ellenére az utókor megőrizte emlékezetében e jelentős személyiségeket, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a munkásságukat tárgyaló szakdolgozatok, disszertációk, tanácskozások és az azok alkalmából született tanulmánykötetek. Arankával szemben Benkő „nem esett ki a köztudatból éltében”, hiszen neve állandóan előkerült hol művei, hol botrányai révén, ma pedig, latin nyelvű munkáinak magyar átültetésével új kutatásokat indított el. Kedvezőtlen anyagi helyzete és viszonylag szűkebb kapcsolathálója ellenére is nemzetközi hírnévre tett szert, ami a körülményekhez képest nem elmarasztható, mondhatni, hogy egyedi karriert futott be a 18. század második felében. Egyedi karrier volt az Arankáé is, noha ez szorosban kapcsolódott a két erdélyi tudós társaság működéséhez, s a köztudatban is Aranka tudományszervező profilja vált maradandóvá. Tudósi profiljának árnyalására az utóbbi bő másfél évtized kutatásai során nyílt lehetőség. Érdemeik vitathatatlanok, hiszen a mostoha politikai viszonyok között, nehéz anyagi helyzetben is a tudományosság és kultúra előmozdításán fáradoztak történész-ként, botanikusként vagy az első tudományos intézmény kezdeményezőjeként.

Tanulmányom fő célja Benkő József virtuális könyvtárának feltérképezése volt, ezt a függelékben közlöm. Sokoldalúsága jól megfigyelhető könyv- és kéziratkölcsonzései alapján, de az is, hogy az európai viszonyokhoz képest mire adtak lehetőséget az erdélyi, falusi életkörülmények. Kirajzolódott lajstromunkból, hogy az olvasott, tanulmányozott kötetek bizonyos Benkő-munkák forrásaiként is számon tarthatók, noha csak a kritikai kiadások adhatnak számot arról, milyen mértékben használta fel ezeket. A botanikai és történeti szakiránnyal szemben például a barlangászati érdeklődés egyáltalán nem körvonalazható, sőt a nyelvészeti sem igazán. Ez utóbbi tudományággal kapcsolatban ugyan Benkő levelez Révai Miklóssal vagy Aranka Györggyel, de ilyen irányú érdeklődésének nincs nyoma a levelezésből rekonstruálható kölcsönzésekben.

Meglepő, hogy meglehetősen kevés a mai értelemben vett irodalmi mű, sőt azoknak a köteteknek a száma is, amelyek a historia litteraria tárgykörébe sorolhatók. A levelezésben csupán Weszprémi István orvoséletrajzokat tartalmazó lexikonja tűnik fel, illetve a Teleki Sámuel könyvtári katalógusa alapján készült, Aranka Györgynek címzett levélben Rotarides Mihály *Lineamenta* című munkája. Két kötet egy több mint kétszáz oldalas művelődéstörténeti fejezet forrásaként csekélynek mondható, így kérdések sorozata merül fel: milyen historia litteraria-műveltséggel rendelkezett Benkő József, mit és hogyan használt fel ilyen tárgyú munkáinak összeállításakor? Hogyan ítélte meg elődei munkáit, miben rejlik munkáinak nívója? E kérdések megválaszolása azonban egy következő tanulmány feladata lesz.

Függelék

Benkő József levelezésének tematikai áttekintése és az említett bibliográfiai tételek

Témakörök						
Levelezők	Természet- tudomány, botanika	Történelem, politika	Vallás, egyház- történet	Irodalom	Historia litteraria	Egyéb
Adam Chenot	■					
Pataki Sámuel	■	■	■		■	
Körösi György		■				
Kovácsnai Sándor		■				
Teleki Sámuel		■	■			
Sófalvi József	■		■			
Franz Joseph Sulzer		■				
Molnár János	■					
Koppi Károly		■				
Cornides Dániel		■				
Kaprontzai Ádám			■	■		■
Pap József		■				
Rát Mátyás			■			
Rhédei Ádám		■				
Szathmári Pap Mihály		■				■
Aranka György		■		■		

Benkő József levele Adam Chenot-hoz (1774 eleje)⁵⁸

Természettudomány, botanika

H. J. N. Crantz: *Institutiones botanicae, in quibus genera&species plantarum huc usque cognitarum habentur* (Viennae, 1765) (?)

H. J. N. Crantz: *Institutiones Rei Herbariae Iuxta Nutum Naturae Digestae et Habitu* (1766) (?)

Henric Joa. Nepom. Crantz: *Classis Umbelliferarum emendata cum Generali Seminum Tabula et Figuris Aeneis in Necessarium Instit. Rei Herbar. Supplementum* (Lipsiae, 1767) (?)

Henrici Joannis Nepom. Crantz: *Duabus Draconis Arboribus Botanicorum Cum Figuris Aeneis Partium Fructificationis, Duorumque Novorum Generum Constitutione* (Viennae, 1768) (?)

Henrici Ioan. Nepom. Crantz: *Classis Cruciformium Emendata Cum Figuris Aeneis In Necessarium Insiti. Rei Herbariae Supplimentum* (Lipsiae, 1769) (?)

Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1775. 10. 08.)

Természettudomány, botanika

Christian Friedrich von Reuß: *Compendium Botanices Systematis Linnaeani Conspectum Eiusdemque Applicationem Ad Selectiora Plantarum Germaniae Indigenarum Usu Medico Et Oeconomico Insignium Genera Eorumque Species Continens* (Ulmae, 1774)

58 Az egyes kéziratok és nyomtatványok azonosításában a következő köteteket és könyvtári adatbázisokat használtuk fel: BENKŐ József, „Benkő József tudósítása az Erdély Historiája Iróinak Magyar nyelven található kézírásaikról”, kiad. BRUZ Lajos, Új Magyar Múzeum 5 (1853): 217–238; PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860, I–IV* (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1888–1892); *Magyarország Bibliographiája 1712–1860, V, Pótlások* (Budapest: OSZK, 1971); *Magyarország Bibliographiája 1712–1860, VI, Nyomda- és kiadástörténeti mutató* (Budapest: OSZK, 1972); *Magyarország Bibliographiája 1712–1860, VII, Pótlások* (Budapest: OSZK, 1989); *Magyarország Bibliographiája 1712–1860, VIII, Függelék. Nyomda- és kiadástörténeti mutató* (Budapest: OSZK, 1991); Hugh James ROSE, Thomas WRIGHT és Henry John ROSE, *A New General Biographical Dictionary V* (London: Printed by Richard Clay, 1853); SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I–II* (Budapest: MTA, 1879–1885); SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III* (Budapest: MTA, 1896); SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Hozzáférés: 2018. 03. 24.); TELEKI Sámuel, *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék*, Pars. Tertia (Viennae: Typis Antonii Pichler, 1811); VERÓK Attila, *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)*, Doktori értekezés (Szeged, 2008); Adatbázisok: Deutsche Digitale Bibliothek (DDb), <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/> (Hozzáférés: 2018. 04. 12.); Bayerische Staatsbibliothek (BSB) <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/> (Hozzáférés: 2018. 04. 15.); Biodiversity Heritage Library (BHL), <https://www.biodiversitylibrary.org/> (Hozzáférés: 2018. 04. 16.); Hathi Trust Digital Library (HTDL), <https://www.hathitrust.org/> (Hozzáférés: 2018. 04. 16.); Bibliothèque nationale de France, Gallica (BNF Gallica), <https://gallica.bnf.fr/accueil/?mode=d>, 2008) (Hozzáférés: 2018. 04. 20.)

Benkő József levele Körösi Györgyhöz (1777. 07. 23.)

Történelem, politika

Szalárdi János: *Siralmas krónika* (Ms)

Kovácsnai Sándor levele Benkő Józsefhez (1777. 09. 21.)

Történelem, politika

Pray György és Szeredai Antal munkái (?)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1777. 12. 03.)

Történelem, politika

Kunics Ferenc: *Dacia Siculia brevi compendio exhibita* (Claudiopoli, 1735)⁵⁹

Lakatos István: *Siculia delineata et scripta accuratius quam hactenus, nunc ac lucem data. A. C. 1702. cum tabula Hunniae et Siciliae* (Ms)

Stephano Pongrácz: *Gesta S. Nicetae veteris Daciae episcopi, et apostoli* (Claudiopoli, 1750)

Nicolaus Schmith: *Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum turcarum* (Tyrnaviae, 1747–1752)

Körösi György levele Benkő Józsefhez (1777. 12. 14.)

Történelem, politika

Schmeizel Martin: *Notitia Principatus Transylvaniae, geographice, historice & politice adornata* (Ms)

Sófalvi József levele Benkő Józsefhez (1778. 03. 17.)

Természettudomány, botanika

Johann Georg (ford. Sófalvi József): *A természet munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések* (Kolozsvár, 1776)

59 Petrik Géza a művet Szilacsek Pálnak tulajdonítja; PETRIK VI. 186.

Vallás, egyháztörténet

Bod Péter: *Historia Unitariorum in Transsilvania, indea prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata. Ex msspto auctoris nunc primum edita* (Lugduni Batavorum, 1776)

Franz Joseph Sulzer levele Benkő Józsefhez (1779. 08. 11.)

Történelem, politika

[Franz Joseph Sulzer]: *Valahia Transalutana* (Ms) (=Franz Joseph Sulzer: *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens, im Zusammenhange der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen* von Franz Joseph Sulzer (Wien, 1781-1782)

Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1780. 01. 09.)

Történelem, politika

Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum, Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentesimo Quadragesimo ad praesentem huncusque Millesimum Sexcentisimus Quinquagesimum tertium conclusis, compilatae; Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisae, tendemque in Generali Dominorum Regnicolarum ex edicto Celsissimi Principis D. D. Georgi Rakoci, Dei gratia Principis Transylvaniae, Partium regni Hungariae Dni, et Siculorum Comitibus, &c. Dni eorum Clementissimi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimumquintum mensis Januarii Anni praesentis congregatorum, conventu, publice relectae, intermixtis etiam Constitutionibus sub eadem Diaeta editis. (Varadini, 1653)

Vallás, egyháztörténet

Canones Ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transilvaniensibus, in unum collecti, plerisque tamen aliis etiam, pro temporis ratione, aucti, ac in paulo meliorem ordinem redacti. Opera praesertim Steph. Katona Gelejini, in Transilv. episcopi... Accedunt acta et conclusiones synodi nationalis Szathmár-Németini sub Georgio Rákóczi a. 1646. Celebratae (Claudiopoli, 1735)

Benkő József levele Molnár Jánoshoz (1780. 10. 12.)

Természettudomány, botanika

Pierre-Joseph Buchoz: *Histoire Universelle Et Raisonné, Des Végétaux, Connus Sous Tous Les Différens Aspects Possibles; Ou Dictionnaire Physique, Naturele Et Economique, De Toutes Les Plantes Qui Ornent La Surface Du Globe* (Paris, 1771–1774)

Benkő József levele Koppi Károlyhoz (1780. 11. 18.)

Történelem, politika

Georgius Pray: *Specimen hierarchiae hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adjectis, si quae sunt peculiare, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum* (Posonii et Cassoviae, 1776)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781, 01. 06.)

Történelem, politika

C. L. M. Sacy: *Histoire générale de Hongrie, depuis la première invasion des huns, jusqu' à nos jours* (Iverdon, 1780)

Vallás, egyháztörténet

Sallagii Stephan: *De Statu Ecclesiae Pannonicae libri VII. Quinque-Ecclesiis* (1777–1784)

Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1781. 01. 13.)

Természettudomány, botanika

Nicolai Josephi Jacquin: *Enumeratio Stirpium Plerarumque, Quae Sponte Crescunt In Agro Vindobonensi, Montibusque Confinibus* (Vindobonae, 1762)

Nicolai Josephi Jacquin: *Observationum Botanicarum Iconibus Ab Auctore Delineatis Illustratarum* (Vindobonae, 1764–1771)

Giambattista Morandi: *Historia Botanico-Practica Stirpium, Atque Herbarum Quae Ad Usus Medicinae Pertinent. Nomenclatura, Descriptio et Virtutes Cum Ab Antiquis, Tum A Recentibus Celebrum Auctorum Scriptis Desumptae, Ac Aeneis Tabulis Delineatae, Atque Ad Vivum Ex Prototypo Expressae, Nec Non In Classes*

XXXV. *Distributae, Ut Facilius Qujusque Simplicis Genus, Ac Species Dignoscantur* (Mediolani, 1761)

Ioannis Antonio Scopoli: *Annus I. Historico-Naturalis. Descriptiones Avium Musei Proprii Earumque Rariorum, Quas Vidit In Vivario Augustiss. Imperatoris, Et In Museo Excell. Comitum Francisci Annib. Turriani* (Lipsiae, 1769)

Georg Wolfgang Knorr: *Thesaurus rei herbariae hortensisque universalis: exhibens figuras florum, herbarum, arborum, fructicum, aliarumque plantarum prorsus novas; et ad ipsos delienatas depictasque archetypos nativis coloribus; atque idiomate tam latino quam Germanico describens eorundem partis formam et habitum, nec non usum in officinis pharmaceuticis, vita communi et medicina; prout singula haec nova docuit applicata observatio et archetyporum exacta contemplatio* (Nürnberg, 1750–1772)

Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1781. 03. 29.)

Természettudomány, botanika

Johannes Gessner: *Phytographia Sacra Generalis* (Tigurum, 1759)

Történelem, politika

Huszti András: *Vojvodae Transilvaniae* (Ms)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. 05. 15.)

Történelem, politika

Mikó Ferenc: *Hidvégi Mikó Ferenc Históriája 1594–1613* (Ms)

Bethlen János: *Commentarii de rebus Transilvanicis proximis ab obitu Gabrielis Bethlenii triginta quatuor annis gestis* (Ms)

Szamosközi (Zamosius) István: *Rerum Transilvanicarum Pentandes* (Ms)

Szamosközi (Zamosius) István: *Analecta Lapidum Vetustorum, Et Nonnullarum In Dacia Antiquitatum. Ad Generosum & Illustrem Dominum Volfgangum Kovachociu, Regni Transylvaniae Cancell. Sumu & Patavij, Apud Laurentium Pasquatium* (Pádua, 1593)

Benkő József levele Cornides Dánielhez (1781. 05. 25.)

Történelem, politika

Cornides Dániel: *Regum Hungariae qui seculo XI. regnare, genealogiam illustrat, atque ab objectionibus Antonii Ganoczy vindicat* (Posonii & Cassoviae, 1778)

Benkő József levele Koppi Károlyhoz (1781. 10. 16.)

Történelem, politika

Wagner Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani* (Tyrnaviae?, 1776)

Mandata regia intimata per excelsum consiliun locumtenentiale regium (Vacii, 1775)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. 11. 26.)

Történelem, politika

Enyedi István: *Occasio suscepti itineris et belli Principis Rákóczi II. in Poloniam* (Ms)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. 11. 28.)

Történelem, politika

Johann Heinrich Andler: *Memoria belli Hungaro-Turcici inter Caesares Leopoldum I. et Mahometem IV.* (1665) (ford. Enyedi István: *Első Leopoldus, és Mahumet negyedik, két császárok között lött Magyar és Török hadakozásoknak Historiája*) (Ms)

Benkő József levele Koppi Károlyhoz (1782. 04. 08.)

Történelem, politika

Trapoldinum (Ms) (?)

Genealogicas Tabellas (Ms) (?)

Az Oszmán birodalom levele az erdélyi fejedelemhez (Ms) (?)

Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1782. 04. 09.)

Historia litteraria

Weszprémi István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris* (Centuria 1: Lipsiae, 1774; Centuria altera: Viennae, 1778–1781)

Kaprontzai Ádám levele Benkő Józsefhez (1782. 06. 14.)

Vallás, egyháztörténet

2 zsolttár, 11 Mária Terézia fölött mondott búcsúztató (?)

Irodalom

Gyöngyösi István versei (?)

Aesopus: *Külömb külömb féle autoroknak görög és deák nyelvből most újra magyar nyelvre fordított meséik, mellyek rövid szóval Esopus meséinek (mivel ő volt fő fel-találója, és gyakorlója ezeknek) mondattatnak és itten két könyvben bé foglaltattak. És azoknak magyarázatjaikkal, ugy a meséknek mutató tábláikkal, és képjeikkel meg-ékesítette ki adattattak* (Kolosváratt, 1777)

Egyéb

Beaumont Maria: *Kisdetek tudománynyal teljes tárháza. Mely azoknak sziveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágosítatásokra készítettett francuia nyelven B. M. által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott Derzsi János és Tordai Sámuel által* (Kolosváratt, 1781)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1783. 01. 14.)

Történelem, politika

Simigianus (Somogyi) Ambrus: *Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno 1490 usque 1606.* (Ms)

Johann Hyeronimus Im Hof: *Discursus Historico-Politicus, von dem Subjecto Unserer Repub. unsers lieben Vatterlands Nemlich der Teutschen Nation: und von solcher Nation Anfang, Propagation un Fortgang bis auf den heutigen Tag* (Sulzbach, 1685)

*Collectiones Dissertationum ad Historiam Hungariae*⁶⁰ (?)

Vallás, egyháztörténet

Bod Péter: *Scriptorum Historiae Hungariae Notitiam* (Ms)

60 A disszertációk egyike kapcsán megjegyzi Benkő, hogy Attila hun királyról szól. Valószínűleg erről lehet szó: Rudolphus ROTH, *Attila Hunnorum Rex, ex Historicis delineatus cum duobus numis* (Jenae: 1671).

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1783. 03. 14.)

Történelem, politika

J. Kinder de Friederberg: *Ruina Transylvaniae: seu brevis et Diplomatica Decriptio Nationis Saxonicae in Transylvania, ab origine et sanguine, introitu, privilegiis, rebus praeclare gestis, antiqua libertate, perpetuaque in Domum Austriacam devotione et fidelitate* (Ms)
Extractus Articulorum et Diplomatum Super Religionis Negotio in Inclyto Regno Hungariae Conditorum (1715)

Cornides Dániel levele Benkő Józsefhez (1783. 09. 19.)

Történelem, politika

Michael Pancratius valamilyen munkája (?)

Pap József levele Benkő Józsefhez (1784. 08. 24.)

Történelem, politika

Lépes Lóránd: *Testimonialis* (Ms)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1784. 11. 01.)

Történelem, politika

Kolinovics Gábor: *Commentariorum de rebus Ungaricis libri XIII., ubi gesta ab anno 1701. ad 1720. utrobique inclusive bella quippe Rakoczionum ac Turcicum, ausus Ungarorum in Italia, Gallia, Belgio, Germania, Posoniensis et Rakoczianni conventus, collationes dignitatum, nummi memoriales, sigilla, epitaphia cum aliis inscriptionibus, religionis et Jesuitarum iactationes, structurae sacrae ac profanae etc. accuratissime summa reensentur* (Senquicium, 1742) (Ms)

Rát Mátyás levele Benkő Józsefhez (1785. 03. 14.)

Vallás, egyháztörténet

Rát Mátyás: *Egy istent-félő, jó és gondos anyának s nagy-anyának, néhai Felső Vatai Vatai Borbála özvegy Királyfalvi Róth Tamásné asszonynak, életébenn, halálábann,*

és hólta után való vigasztalásai; mellyeket mind-szent-havának 17-dik napján, 1784-benn történt halála után, Szent-András-havának 28-dik napján lett el-temettetése alkalmatosságával élő szóval el-mondott. Mostan pedig egyetlen-egy meg-maradott leánya Király-falvi Roth Johanna aszszony gróf Széki Teleki József élete párja költségénn ki-nyomtatott (Győrben, 1785)

Klanitius Márton: *Christiana seculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia, seu exercitatio historica de benignissima voluntate regum, ex augusta domo austriaca erga evangelicos, ante confirmatum legibus regni Hungariae religionis eorum, publicum exercitum. Accessit confessio fidei v. II. rr. civitatum Super-Hung. d. regi Ferdinando I. an. 1549 exhibita* (Pestini, 1783)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1785. 04. 27.)

Történelem, politika

Gottfried Schwarz munkái (?)

Benkő József levele Rhédei Ádámmal (1785. 09. 02.)

Történelem, politika

Rédey László: *Rhédei László naplója* (Ms)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1786. 12. 30.)

Történelem, politika

Teleki Mihály: *Compendium Cronicae Transylvaniae* (Claudiopoli, 1731)

Szathmári Pap Mihály levele Benkő Józsefhez (1787. 09. 08.)

Történelem, politika

[Bethlen Nicolaus]: *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innotentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Iudicio Tribunalis Posoniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati & condemnati, non modo toto Regno proscripti sunt, sed exemplo a Pietate & Mansuetudine Christiana prorsus alineo, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati* (Kolozsvár, 1677)

Egyéb

Szathmári Pap Mihály: *Analysis* (Ms)

Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1789. 01. 15.)

Történelem, politika

Michael Pancratius: *Tractatus Politico-Iuridicus in paragraphum Jus itaq duplex est, Prol. De iure & divisione juris. Juris Publici, Regni Hungariae, Magistratum, & Statuum, tam Ecclesiasticorum, quàm secularium, originem in genere & speciem exhibens* (Kassa, 1668)

Telekianum Opus (Ms)

Kovácsnai Sándor levele Benkő Józsefhez (1791. 01. 26.)

Történelem, politika

Kemény Jánosra vonatkozó történeti anyag (Ms) (?)

Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. 03. 01.)

Történelem, politika

Aranka György: *Anglus és magyar Igazgatásnak egybenvetése* (Kolozsvár, 1790)

Irodalom

Aranka György: *A budai basa*. Frantziából fordította... (Bétsben, 1791)

Fenouillot Falbaire (ford. Aranka György): *Ujj módi gonosztevő. A fiui szeretetnek jeles példája*. Öt felvonásokra szabott dráma vagy érzékeny játék (Bétsben, 1791)

BARTÓK ISTVÁN

„Atyám tyúkjá”

Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században

Magyarországon az olvasás és az írás tanítása egyidős a kereszténységgel. A 11. század elején nyíltak meg az első kolostori, székesegyházi és plébániai iskolák. Az olvasás el-sajátításának célja az volt, hogy a kisdíákok meg tudjanak birkózni a latin szövegekkel. Az olvasással párhuzamosan tanulták meg a latin szavakat és az elemi latin nyelvtan, „a Donatus” szabályait. Európa-szerte, így nálunk is, a 14–15. században kezdték el a népnyelvű szövegek olvasását. A 15–16. század fordulóján Magyarországon az egyházi székhelyeken városi-káptalani, a királyi városokban városi-plébániai iskolák működtek. Az alsó tagozatokon a hagyományos latin olvasástanítási eljárást, az úgynevezett silabizáló módszert alkalmazták a magyar nyelvű szövegekre is, kiegészítve a magyar betűkkel. A gyerekek latin–magyar szópárokat, latin szentenciákat tanultak, az utóbbiakat magyarul is le kellett írni. Magasabb szinten „phrasisokat” – azaz klasszikus szövegekből vett szókapcsolatokat, sajátos kifejezéseket tartalmazó mondatokat – fordítottak magyarra, ugyancsak írásban is.¹

A nemzeti nyelvű olvasástanítás szélesebb körű elterjesztése a 16. század első évtizedeiben a reformáció térhódításával függ össze. Ez lehetett az eszköze a jól ismert cél elérésének, azaz, hogy minél többen olvashassák anyanyelvükön a Szentírást. A reformátorok

erőteljesen szorgalmazták az anyanyelvi olvasás megtanítását, egyik újabb hullámát indítva el – főként a városi és a mezővárosi lakosok között eredményes – betűtanulásnak. A városi iskolák legkisebb tanulóinak oktatójára hárult az a feladat, hogy a katekizmussal együtt az anyanyelvi szövegek olvasását is tanítsa nekik.²

A század közepén katolikus részről is fontos lépéseket tettek az anyanyelvű olvasás és írás ügyében. Megszületett az első hivatalos hazai határozat a nemzeti nyelvű olvasástanításról: 1560-ban a nagyszombati zsinat elrendelte az anyanyelvű iskolák (schola vernacula) megszervezését. Ebben az iskolatípusban egyetlen iskolamester tanította

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 A régiség hazai iskola- és oktatástörténetének kimerítő feldolgozásai: MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981); Uő, *XVI. századi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Humanizmus és reformáció 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981); Uő, „A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig”, in *A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, 11–43 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).

2 MÉSZÁROS, *Az iskolaügy...*, 213.

az adott településen lakó gyermekeket írásra, olvasásra, katekizmusra, mindenkit az anyanyelvén.

A kitűzött cél megvalósítását szolgálták a népnyelvek elsajátítását és helyes használatát elősegítő kézikönyvek. A kapcsolódó források bőséges anyagot szolgáltatnak a nyelvtudomány-, az oktatás- és neveléstörténeti, pedagógiai-módszertani kutatásokhoz, de az olvasás és az írás kultúrtörténetét vizsgálva eljuthatnánk szociológiai vagy antropológiai megfontolásokhoz is. A továbbiakban azonban mindezekről eltekintek, ehelyett az európai és magyar anyagból a kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó vonásokat emelem ki.

Külföldi példák

Elméleti alapvetés

Az olvasás és az írás hasznára vonatkozó közhelyek gyakran felbukkannak a humanista irodalomban. A grammatikai munkáiról Magyarországon is jól ismert Leonhard Culmann például kifejti: a betűk rögzítik, megőrzik a hangokat, mintegy tárházul szolgálnak az olvasók számára, és tolmácsolják mondandónkat. Azért találták fel őket, hogy az utódokra örökíthessék a legkiválóbb férfiak tetteit és a régmúlt korok történéseit, követendő vagy kerülendő példaként. Mindezek alátámasztására – mint oly sokszor – Cicero szavai a legalkalmasabbak: „a betűket az utókor számára találták fel, a feledés ellenszeréül”; ugyanis egyedül azok képesek az emlékezetet fenntartani.³

Kifejezetten az anyanyelvű olvasásra vonatkoznak Erasmus sokszor idézett elmélkedései görög–latin Újszövetség-kiadásának a egyes olvasóhoz szóló előszavából, mely szerint a Szentírást a legszélesebb körben kellene olvasni, minden rendű és rangú embernek – még a nőknek is! –, kinek-kinek saját anyanyelvén.⁴

3 „Quis est usus literarum? Ut custodiant voces, et velut depositum reddant legentibus, idque exprimerent quod dicturi sumus. [...] Cur sunt inventae literae? Ut res a clarissimis viris gestae, ac temporum rationes posteris demandarentur, quae posteris vel imitandi, vel vitandi exemplo futuro essent: Sic enim scribit Cicero: literae posteritatis causae repertae sunt, quae subsidio oblivioni esse possent, et quae solae memoriae propagant.” Leonhard CULMANN, *De Orthographiae & Prosodiae praecipuis duabus partibus grammatices puerilis disputatio* (Augsburg: Otmar, 1549), a5 r–v. Az idézet forrása: CICERO, *Pro P. Sulla Oratio*, XVI.

4 „Vehementer ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi Divinas literas, in vulgi linguam transfusas, sive Christus tam involuta docuerit, ut vix a pauculis theologis possint intelligi, sive quasi religionis Christianae praesidium in hoc situm sit, si nesciatur. Regnum mysteria celare fortasse satius est: at Christus sua mysteria quam maxime cupit evulgari. Optarim ut omnes mulierculae legant euangelium, legant Paulinas epistolas. Atque utinam haec in omnes omnium linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis & Hybernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognoscique possint. Primus certe gradus est, ut unquam cognoscere. Esto riderent multi, at caperentur aliquot. Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levet viator. Ex his sint omnia Christianorum omnium colloquia. Tales enim ferme sumus, quales sunt cotidiana nostrae confabulationes.” „Erasmus Roterodami Paraclesis ad Lectorem pium”, in *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum* (Bázel: Johann Frobenius, 1516), aaa4 v.

Akár szimbolikus jelentőségűnek is tekinthető, hogy a vizsgált korszak, 1530–1580 letelején jelent meg Beatus Rhenanusnak az a munkája, amelyikben már a nemzeti nyelvű írásbeliségről is szól, és ezzel kapcsolatban a magyar helyzetre is utal. Az elzászi humanista történeti művében (*Rerum Germanicarum libri tres*, Bázeli, 1531) a német írásos kultúra másfél évszázados múltjáról ír. Más nemzetekre hivatkozva saját korából hoz példát: ebben az összefüggésben említi, hogy ekkortájt „a magyar nyelvet írni kezdik”.⁵

A nemzeti nyelv az oktatásban

A humanizmus nyelvszemlélete az iskolai képzést is meghatározta. Az antikvitás tisztelete, az ókori példák és a klasszikus minták – a latin kultusza mellett – a népnyelvek felértékelésében is döntő szerepet játszottak, összefonódva az erősödő nemzeti öntudattal. A humanista iskolai képzés elsődleges célja a latin nyelv és stílus tökéletes elsajátítása volt, mivel azt nem lehetett nélkülözni az egyházi, a tudományos, a jogi szakterületen és a nemzetközi érintkezések során. A szabályzatok mindenütt előírták, hogy az iskolában latinul kell beszélni: „Sermo ubique latinus esto.” A nemzeti nyelvek bevonása az oktatásba kezdetben a latin jobb megértését szolgálta, később azonban felismerték saját törvényszerűségeit és sajátosságaiból következő lehetőségeit. Egyre nagyobb gondot fordítottak a népnyelv szabályainak egyidejű megtanulására. A párhuzamos stúdiumok lehetővé tették, hogy akik az iskolát elhagyják, a latin kifogástalan használata mellett anyanyelvükön is szabályosan és szép stílusban tudjanak beszélni és írni.

Az 1500-as évek első évtizedeiből fennmaradt egy irat, amelyik Nürnbergben az alsóbb fokú latin iskolákban szabályozta az oktatás rendjét (Schulordnung). A gyerekeket életkoruk alapján három csoportra osztották: a legfiatalabbakra, a köztesekre és az idősebbekre (die jungsten, mitteln und eltsten).

A legkisebbek megtanultak latinul imádkozni, valamint olvasni és írni, hogy hozzá szokjanak a latin beszédhez és íráshoz. Ennek során a legfontosabb volt az ortográfiai alapismeretek elsajátítása. Ezen felül minden nap megtanultak két latin mondást, mégpedig a német megfelelőjükkel együtt.

A középső csoport tagjai már az alaktani ismeretekre összpontosítottak. Minden napra megvolt a megfelelő anyag rész, a hozzá tartozó példákkal. Ezt addig ismételték, amíg meg nem jegyezték. Folytatták a közmondások tanulását is. Ezeket az órán leírták a füzetükbe, otthon megtanulták, és másnap az iskolában felmondták a leckét.

Jóllehet a szabályzat előírta, hogy a középső szinten már csak latinul lehet beszélni, a német fordítás mégis meghatározó szerepet játszott az ismeretek elmélyítésében. A névszó- és az igeragozást a két nyelven párhuzamosan tanulták: követelmény volt, hogy minden egyes latin formának tudják a német megfelelőjét is. A tanító a latin köz-

5 „Solebat olim Maximilianus Caesar proposita mercede suos prouocare ad quaerenda uel diplomata, quae ante quingentos essent annos conscripta. Nam tantum Latini sermonis usus apud Germanos in conficiendis tabulis receptus fuit, id quod cum caeteris nationibus commune habuimus. Ab annis tamen centum et quinquaginta secus apud nos factum uidemus. Sic Vngarus sermo nostra aetate primum scribi coepit.” Beatus RHENANUS, *Rerum Germanicarum libri tres* (1531): *Ausgabe, Übersetzung, Studien*, hrsg. Felix MUNDT, Frühe Neuzeit 127 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2008), 258.

mondások német fordítását nemcsak elmondta, hanem a tanulók azt is leírták, éppen azért, hogy az anyanyelvükön is megtanuljanak írni.

A legidősebbeknek már saját szavaikkal kellett kommentárokat fűzni a megtanult anyaghoz. Minden napra fel volt adva egy szövegrész, amit lefordítottak németre, latinul értelmezték, és bemutatták, hogyan érvényesülnek benne a nyelvtani szabályok. A szabályzat azt is rögzíti: olyan szövegeket olvastak, amelyek nemcsak szükségesek és hasznosak, hanem mulatságosak és szórakoztatóak is voltak: „nicht allain nutzlich sunder auch lustig unnd lieplich”. A korabeli adatok szerint Horatius és Persius szatírái, Erasmus és Morus Tamás művei alapján tanultak és mulattak a gyerekek a nürnbergi latin iskolákban.⁶

A vizsgált korszak elején Európa nyugati részében számos olyan munka jelent meg, amelyek mintául szolgálhattak a hasonló cseh, lengyel és magyar kiadványoknak. A helyesírási kézikönyveknek két típusa különböztethető meg. Az egyik alcsoport igen szoros szálakkal fűződik ahhoz a törekvéshez, hogy minél többen megtanuljanak anyanyelvükön olvasni, nemcsak a kisiskolások, hanem az írástudatlan felnőttek is. Ennek legfőbb célja – mind Erasmus, mind a reformáció szellemében –, hogy a hívek közvetlenül hozzáférhessenek a népnyelvekre lefordított Szentírás tartalmához.

Az írni-olvasni tanító munkák mellett a másik alcsoportba sorolhatók azok a kézikönyvek, amelyek nem az írástudatlanok, hanem a kancelláriai tisztviselők számára készültek. Ezek is tartalmazzak hangjelölési és helyesírási tudnivalókat, de fontosabbak a stíláriis követelmények, az egységes hivatali nyelvhasználat kialakítása. A nyelvi formulák rendszerét, a kancelláriai munka során használt műfajok szerkezetét retorikai szabályok rögzítik.

A népnyelvek felértékeléséről a 16. század második felében már nemcsak az oktatási gyakorlatból és a használt kézikönyvekből lehet képet alkotni, hanem a kapcsolódó elméleti szakmunkákból is. Német vonatkozásában különösen jelentős a németalföldi származású Henricus Schorus (Hendrik van Schor) két teoretikus műve, amelyekben a latin és az anyanyelv összefüggéseit tárgyalja. Kritikatörténeti szempontból igen figyelemreméltó a népnyelv előtérbe kerülése, helyes használatának hangsúlyozása. A *Specimen et forma legitime tradendi sermonis et rationis disciplinas* (1572) a zaberni iskola számára készített tervezet. A *De analysi et genesi grammatica* (1574) párbeszédes formában adja elő a szerzőnek a nyelvi oktatásra vonatkozó elképzeléseit. E fejtegetések jellemző példái a késő humanizmus nyelvművelő törekvéseinek.⁷

A *Specimen* ajánlása Johann Sturmnak szól. A szerző határozottan leszögezi: az oktatás célja, hogy a tanulók mind a latin, mind a német nyelv tökéletes használatát elsajátítsák, szóban és írásban egyaránt. A latintanítás keretei között a német nyelvtant többek között azért is tárgyalni kell, mert csak mindkét nyelv mélyreható ismeretében lehet elkerülni a germanizmusokat a latinban és a latinizmusokat a németben. Mindkét

6 Matthias Wilhelm Senger, *Leonhard Culmann: A Literary Biography and an Edition of Five Plays as a Contribution to the Study of Drama in the Age Of The Reformation*, Bibliotheca Humanistica et Reformatorica 35 (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1982), 28.

7 Schorus munkásságáról: Helmut Puff, „Von dem Schlüssel aller Künsten, nemblich der Grammatica”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560* (Tübingen: Francke Verlag, 1995), 304–317.

nyelvnek megvannak ugyanis a maga sajátosságai, amelyekkel tisztában kell lenni, és ennek megtanítása az iskola feladata.

A nemzeti öntudat nyilvánul meg annak hangoztatásában, hogy a vulgáris nyelv is bővelkedik a változatos kifejezőeszközökben. Ezek ismeretében a latin mellett az anyanyelvet is nemcsak szakszerűen, szabályosan (*studiose*), hanem szépen, választékosan (*artificiose*) is lehet használni.⁸

A *De analysi* dialógusaiban több konkrét példa előkerül annak igazolására, hogy a német sok tekintetben felül is múlja a latin szépségét. Ezeket olvasva lehetetlen nem gondolni Sylvester János évtizedekkel korábban megfogalmazott hasonló észrevételeire a magyar nyelvvel kapcsolatban.

A népnyelvek felértékelését a korban antik párhuzamokkal is alátámasztották. A legfőbb példa Cicero volt, aki a tudomány nyelve, a görög (*sermo doctus*) mintájára igyekezett kiművelni anyanyelvét (*sermo popularis*). A humanisták a görög–latin összefüggéshez hasonlóan képzték el a latin és a vulgáris nyelvek viszonyát és ebből következő feladataikat. Schorus világosan kimondja: a népnyelvet Ciceróhoz hasonlóan kell gazdagítani és művelni.⁹

Magyar kézikönyvek: elméleti megjegyzések és a kitűzött cél gyakorlati megvalósítása

Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás

A vizsgált korszak elejéről két olyan magyar szerkesztésű munkát ismerünk, amelyek az anyanyelv helyes használatát segítették elő. Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* (Sárvár-Újsziget, 1539)¹⁰ párhuzamos latin–magyar nyelvtan, Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngaricája* helyesírási kézikönyvnek tekinthető. Az utóbbi

8 „[...] ut discipuli ratione mentis cogitans latine non minus quam vernacule, tum proloqui quam conscribere sciant. [...] ut cognita differentia prudenter caveremus, ne latinam germanismis, germanicam latinismis contaminemus. [...] ego vernaculae linguae usum is Scholis una cum latino sermone diligentissime tradendum puto. [...] Habet enim et sermo vulgaris suas varietates, et partium disjunctiones, quemadmodum latinus: adeo ut nihil pene sit elegantiarum, nihil figurarum in lingua latina, etiam ad graecorum imitationem effictarum, quod non magna ex parte in sermone nostro deprehendatur. [...] tam vernaculae quam doctae linguae non modum *studiose*, sed etiam *artificiose* tractarentur.” Idézi PUFF, *„Von dem Schlüssel...“*, 310.

9 „Tantisque disciplinarum monumentis illustrarunt Plato, Aristoteles, Caesar, Cicero, Quintilianus, alique innumerabiles tum Graeci tum Romani, nonne suam popularem et vernaculam? Nonne et nos similiter facere poterimus? [...] Vernaculam sermonem (ut Cicero facere solebat) augebimus atque excolemus.” Idézi PUFF, *„Von dem Schlüssel...“*, 312.

10 Joannes SYLVESTER PANNONIUS, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta* (Sárvár-Újsziget: 1539), RMNY 39. Hasonmás kiadása: *Grammatica Hungarolatina ...*, a faksimile szöveget közzétette KÖSZEGHY Péter, a kísérőtanulmányt írta SZÖRÉNYI László, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 22 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989). Elektronikus hasonmása: <http://www.mek.oszk.hu/03400/03466/03466.pdf>. Kritikai kiadása: Ioannes SYLVESTER, *Grammatica Hungarolatina*, ed. Stephanus BARTÓK, BSMRAe Series Nova, 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006) <http://mek.oszk.hu/05700/05725/05725.pdf>.

egyetlen ismert kiadását (Krakkó, 1549)¹¹ az irodalomtörténeti közmegegyezés szerint legalább egy korábbinak kellett megelőznie, ami a legnagyobb valószínűséggel ugyan csak Krakkóban, 1538-ban jelenhetett meg.¹²

Az *Orthographia Vngarica* a helyesírási kézikönyvek első alcsoportjának, az olvasni tanító munkáknak a hatását tükrözi, de az sem vitatható, hogy az egységes helyesírási rendszer a nyelvi norma kialakítása felé mutat, még ha ennek elméleti kifejtésére ebben az időben még nem is kerül sor.

Az ismert, 1549. évi, „megigazított” kiadás sajtó alá rendezőjének Révész Imre nyomán sokáig Abádi Benedeket tartották. Ivány Zoltán azonban ezt „kétérdéssel fogadja”. Visszatér a már Kazinczy Ferenc által is képviselt állásponhoz, mely szerint a kiadó B. A. monogramja Batizi Andrást fedi. Érveit legfőképpen Dévai Bíró, Abádi és Batizi helyesírásának összevetésére alapozza.¹³

Akárki is rendezte sajtó alá a kiadást, az olvasónak szóló ajánlásban kritikátörténeti érdekű megállapításokkal vezeti be a munkát. Utal a magyar bibliafordítások hasznára: „hog’ ac kesseghes oluashassa az szent írást, nag’ segítséget tésznec am mi n’eluöncre fordított kön’uec”. Ehhez viszont szükség van „ab betücnec esmeretére” és „az „oluasasnac tudására”. „Meg kell azért azt „nekönc tanulnóc, hogy oluashasuc minn’áian az szent írást, tudakozhassonc az Isten acaratt’aiarul”. Akárcsak a német szerzőknél, itt is ez az olvasni tudás elsődleges célja.

A reformáció eszméinek terjesztésével függ össze a hitbéli bizonytalanságok eloszlátása, amire a Szentírás a legalkalmasabb: „hog’ enn’i soc téuel’gésbe lég’en mihez támaszkodnóc”.

Mindazonáltal nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a lelki épülés elsősége mellett megfogalmazódik a nyelvművelés gyakorlati célja is:

hasznos, hog’ eg’ másnac mindenikönc irhasson, ne kell’ en minden ketsin dologért más ember után látni. Az tanulása kedig ighen keues muncáual lészen, mi[u]el nem nag’ dologgal esmerhetni meg eg’ nehán betüt. Embernec keues muncat felkell uenni nag’ haszonért, kiuel mind testében lelkében élhet.¹⁴

Az olvasni tanulás mellett szóló azon érvnek, mely szerint „kevés munkával” meg lehet ismerni „egynéhány betüt”, ugyancsak találhatók német párhuzamai. Jacob Grüssbeutel például azzal biztatja képes ábécéskönyvének használóit, hogy segítségével 24 óra alatt megtanulhatnak olvasni (*Ein besonder fast nützlich Stymmen Büchlein mit Figuren*, 1531).¹⁵

11 [DÉVAI BÍRÓ Mátyás], *Orthographia Vngarica. Azaz, Igaz iraz Modiarol valo tudoman Mag’ar n’elvenn irattatott...* (Krakkó: Vidua Hieronymi Vietoris, 1549), RMNY 77. Elektronikus hasonmása: <http://mek.oszk.hu/02700/02712/02712.pdf>, 2005. március-április.

12 RMNY 22.

13 IVÁNY Zoltán, „Adalékok Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* című művéhez”, *Magyar Nyelv* 87, 4. sz. (1991): 439–447.

14 [DÉVAI BÍRÓ], *Orthographia...*, Aii r–v.

15 „xxiii] stunden auff das minst des Lesen beherrsche.” Idézi Claudine MOULIN-FANKHÄNEL, *Deutsche Grammatiken vom Humanismus bis zur Aufklärung* (Bamberg: Staatsbibliothek Bamberg, 1988), 68.

A 17. század végéről lehet magyar példát is hozni: Szőnyi Nagy István tapasztalatai szerint ábécéskönyvéből 12 óra alatt meg lehet tanulni olvasni, sőt írni is. Elégedetten állapította meg, hogy „a Kolosvári Reformata Ekkleziában sokan vannak, nemcsak az ifjúság, hanem még az idősek közül is, kik nagy kívánsággal és örömmel tanulták az olvasást, sőt némely cigányok is vannak, kik e tanulásnak édesedvén szépen olvasnak, némelyek írnak is”.¹⁶

Az olvasás és a vallásos elmélyülés összefüggését fogalmazza meg Dévai a bibli-ai idézetek bevezetésében: „kiket azért vetettem ide, hog’ kereszt’en ember g’ermeke oluasn[i]s tanulhat azocon, annac felette ighen használ ill’en mondásocot mindenha elméiben forgatni”.¹⁷

A fenti idézetekből világosan kitűnik cél és eszköz viszonya. Dévai számára elsődleges a hitbéli megerősödés, ezt segítheti elő az épületes szövegek olvasása. Az irodalmi gondolkodás történetét vizsgálva azonban különösen érdekes az anyanyelvű írásbeliség előtérbe kerülése. A mai kutatás számára is érvényes Melich János megítélése:

Az „Orthographia Vngarica”, mint már Révész s utána valamennyi kutató megjegyezte, czélja nem az volt, hogy az embereket a magyar szavak helyes írására, hanem az, hogy a szentírás megértése szempontjából a magyar írásra és olvasásra tanítsa. Szóval afféle abéczés könyv ez, kiegészítve néhány legszükségesebb hittani tudnivalóval. Kétségtelen azonban az is, hogy a magyar helyesírás története szempontjából az Orth. Vng. az első emlék, a mely a magyar helyesírás néhány szabályát pontokba foglalja.¹⁸

A kritikátörténet sarkalatos kérdése a nemzeti nyelvű szakszókincs létrejötte. A magyar nyelvtani terminológia megteremtése érdekében Dévai Mátyás Sylvester Jánossal egyidőben tette meg az első lépéseket. Szakkifejezéseik külön tanulmányt érdemelnének; ezúttal csak Dévaitól idézek két példát.

Egyes fogalmakat csak magyarul nevez meg. Mellékjeles betű az, amelyiken vagy „haránt uag’on vonítás”, vagy „meg vonitua uag’on az also fele”.¹⁹ Az aposztróf „linn’a” neve magyarosított latinnak tűnik. Lágypító hatását a *t* esetében így szemlélteti: „Micor az kis linn’a [van] felette accor ig’[ejtendő] at’ám t’ukia”.²⁰

Sylvester és Dévai kézikönyvét összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az *Orthographia Vngarica* tágabb értelemben vett nyelv- és népművelői célt tűzött maga

16 SZŐNYI NAGY István, „Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya, Kolozsvár, 1695”, in *Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsüig*, kiad. TOLDY Ferencz (Pest: Magyar Tudományos Akadémia: 1866), 587–604, 588.

17 [DÉVAI BÍRÓ], *Orthographia...*, Ci v.

18 Dr. MELICH János, „Az *Orthographia Vngarica* és a magyar helyesírás (Egy hasonmás melléklettel)”, *Magyar Könyvszemle* 16 (1908): 119–147, 140.

19 [DÉVAI BÍRÓ], *Orthographia...*, Aijj r–v.

20 *Uo.*, Bi v.

elé, amennyiben a legegyszerűbb, írástudatlan „községet” kívánta megtanítani olvasni és az írásbeli nyelvhasználat legelemibb szabályaira. Ehhez képest Sylvester grammatikája a latin iskolák számára készült; egyes nézetek szerint „tanári kézikönyv” gyanánt, mások a tanulók kezében is el tudnák képzelni. (Be kell látnunk azonban, hogy a görög és héber idézetekkel a kisdiakok aligha tudtak mit kezdeni...) A feldolgozott anyag rész illetően fordított a helyzet: Dévaihoz képest Sylvester munkája átfogóbb, s a helyesírási kérdések mellett az alaktan egészét tárgyalja.

Úgy tűnik, a két munka célkitűzése tükrözi szerzőik szellemi alkatát, érdeklődését – már amennyire az a rendelkezésünkre álló adatokból kikövetkeztethető. Kettőjük összehasonlítására Balázs János saját fordításában idézi Melanchthon Nádasdy Tamáshoz írott levelét: „Mátyást, e jeles tudományú, bölcs és jámbor férfiút jóindulatodba ajánlom. A tudós Sylvester Jánost is ajánlom Nagyságodnak.”²¹ A két tanítvány minőségének különbségét Balázs így magyarázza:

Mindenesetre feltűnő, hogy [Melanchthon] Sylvesternek jámborságáról, vallásosságáról nem beszél, míg Dévait jámbor férfiúként is emlegeti. Ha mindkettőt egyaránt a reformáció nyílt hitvallójának tekintette volna, akkor feltehetően közös jelzővel illette volna mindkettőjüket.²²

A hitbéli meggyőződés különböző fokozatai (esetleg döntő különbsége?)²³ mellett az eltérések utalhatnak arra is, hogy Melanchthon „a magyar Lutherre” inkább a reformatori elhivatottságot tartotta jellemzőbbnek, Sylvesterre pedig a tudományos elmélyülést. Ennek megfelel egyrészt az *Orthographia Vngarica* széles rétegeket megcélzó szándéka, másrészt a *Grammatica Hungarolatina* tudományos igénye, amennyiben Sylvester a latin nyelvtan elemi tudnivalóinak fejtegetése során az alapfokot messze meghaladó kitérőket tesz.

Sylvester esetében kiemelendő, hogy hangsúlyozza: az anyanyelv szabályainak megtanításában az európai gyakorlatot követi, aminek hasznát saját tapasztalatai is igazolják. A *Grammatica Hungarolatina* ajánlólevelében fiának magyarázza, milyen példák nyomán írta művét:

[...] más nemzetek mintájára, a te és a hozzád hasonlók valamelyes hasznára. Mert a többi nemzet is ezen a módon, saját közönséges nyelvén fogalmazott tankönyvvel vezet

21 BALÁZS János, *Sylvester János és kora* (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1958), 158. Az eredeti szöveg: „Matthiam tibi commendo, virum praeditum egregia doctrina, prudentia et pietate. Iohannem Sylvestrum etiam hominem doctum Celsitudini tuae commendo.” Melanchthon levele Nádasdy Tamáshoz, Lipcse, 1537. október 7., in *Corpus Reformatorum: Ph. Melanchthonis opera quae supersunt omnia*, I–XXVIII, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Heinrich Ernst BINDSEIL (Halle: C. A. Schwetschke et Filius, 1836), 3:418. hasáb.

22 BALÁZS, *Sylvester János...*, 159.

23 Ismeretes olyan 16. századi forrás, amelyik Sylvestert hithű katolikusként mutatja be. Részletesebben: BARTÓK István, »... a széthúzások pusztító viharában...«: Adalékok Sylvester János Újszövetségfordításának bécsi kiadásához”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, 101–105 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016).

a zsenge nemzedéket a magasabb tudományokra [...] E könyvet ugyanis más nemzetek példájára elemista gyerekek használatára írjuk; akiket nyilvánosan tanítunk, azoknak jelenbeli hasznára, neked viszont, fiam, a jövőbelire. Éspedig nem bőséges szabad időnk unszolására, hanem a szükségétől kényszerítve írjuk. Mert miután a vakszerencse odalökött, hogy elemista gyerekek tanítója legyek, tapasztalatból tanultam meg, hogy a gyerekeket anyanyelvükön is kell oktatni az esetek tanának és a nyelv többi tulajdonságának az elsajátítására.²⁴

Ahogy már Melich János megállapította: „Az Orth. Vng. nem volt valami nagy befolyással XVI. századi helyesírásunkra”.²⁵ Ugyanezt mondhatjuk el a *Grammatica Hungarolatináról* is, így mind Dévai, mind Sylvester szóban forgó munkájának jelentősége nagyobb, mint hatása. Kritikatörténeti vonatkozásaik miatt azonban fontos adalékokkal szolgálnak a korabeli irodalmi gondolkodás megismeréséhez. Sylvester esetében különösen fontosak a magyar nyelv értékeire vonatkozó megállapítások.²⁶

Komjáthy Benedek, Pesti Gábor

„Más nemzetek” példája felbukkan Sylvester kortársainál is az anyanyelvű olvasás és írás elsajátításával összefüggésben, különös tekintettel a fordításirodalomra. Komjáthy Benedek említi, hogy a magyar Pál-levelek tartalmi pontossága érdekében figyelembe vett különféle magyarázatokat:

Azért, kegyelmes Asszonyom, íme, az te Nagyságodnak akarattya szerént, amint az élő Úristen malasztyával szeretett, az szent Pál leveleit magyarul fordajtottam, melynek magyarságára sok szent magyarázó doktorokot olvastam, s amellyeknek értelme és magyarázása énnekem jobbnak, igazznak s alkalmasbnak az szent Pál írásához tetszett, azt írtam, s követtem [...].²⁷

24 SYLVESTER János, „Magyar–latin grammatika, Hagyakozó levél Tódor fiához”, ford. SZÖRÉNYI László, in *Janus Pannonius, Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 1098, 1099. Az eredeti szöveg: „[...] ego cum ceteris nationibus, modo cum tuo ac tui similibus commodum quocumque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora provehant studia [...] Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum elementariorum puerorum, quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum vero, fili mi, futurum. Scribimus autem non otii abundantiam, sed necessitate compulsi. Nam posteaquam me fortuna eo detrusit, ut elementariorum puerorum sim praeceptor, re ipsa comperi opus esse institutionum pueris in patria quoque lingua ad pernoscendas casuum doctrinas reliquamque linguae proprietatem.” SYLVESTER, *Grammatica...*, ívjelzés nélküli 2. levél v.

25 MELICH, „Az Orthographia Vngarica...”, 146.

26 Részletesebben: BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, *Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 143–152, 185–191.

27 KOMJÁTHY Benedek, *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae* (Krakkó: Hieronymus Vietor, 1533), Avir-v.

A hivatkozott „szent magyarázó doktorok” nem lehettek mások, mint külföldi kommentárok szerzői. Pesti Gábor határozottan utal más nemzeti nyelvű fordításokra. Burkoltabb vagy határozottabb formában, de mindkettőjüknél megjelenik a nemzeti öntudat.²⁸

Mint közismert, Pesti Gábor a négy evangélium fordításának ajánlólevelében idéz néhány mondatot Erasmus kapcsolódó fejtegetéseiből. Talán a nők korabeli megítélésével függhet össze, hogy a reménybeli olvasók között az asszonyokat konkrétan nem nevezi meg. Erasmus szövegének egy korábbi helyét parafrázálva, általánosabb megfogalmazásban utal rá, hogy Krisztus tanítása – tekintet nélkül korra, nemre, állapotra, nyelvre, körülményekre – mindenkire vonatkozik.²⁹

Bornemisza Péter

Sylvester és kortársai után két évtizeddel Bornemisza Péternél is előkerül „más nemzetek” példája, mégpedig kifejezetten az anyanyelvű írásbeliséget illetően. Elődeihez képest lényeges különbség, hogy nála már nem egyszerűen „caeterae nationes”, „reliquae nationes” (Sylvester),³⁰ vagy „complures populi”,³¹ „orbis terrarum nationes” (Pesti),³² hanem immár mint a „műveltebb nemzetek” (gentes humaniores) jelennek meg, mintegy a későbbi századokban oly gyakran emlegetett „csinosabb nemzetek” előképei. Élektra-drámájának utószavában röviden, de határozottan fogalmazza meg nyelvművelő programját:

Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján

28 Vö. Ács Pál, „A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő”, in „Az idő ósága” *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, 13–31 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); Uő, „A mester és tanítványa: Erasmus és Komjáthy Benedek”, in Ács Pál, *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 70–82 (Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2014); Uő, „Pesti Gábor fabulafordítása”, in *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, vál., szerk., jegyz., utószó Ács Pál, Magyar Hírmondó, 201–232 (Budapest: Magvető Kiadó, 1980).

29 „Nam ut ommittam enumerare complures nostrae aetatis populos, qui ut Christi gloria mundo magis ac magis innotesceret euangelium suo sermone evulgatum susceperunt, & Erasmus quoque ille, homo magni ingenii, maioris eruditionis, maximique iudicii, ac vir nostrae tempestatis sapientissimi cuiusque iudicio doctissimus, vehementer dissidere videtur ab his (sicuti testatur abunde in sua paraclesi in novum Testamentum) qui nolint ab idiotis legi divinas literas in vulgi linguam (ut verbis ipsius utar) transfusas. Quandoquidem sol non perinde communis esset omnibus expositus, atque Christi doctrina, quae nullam aetatem, nullam sexum, nullam fortunam, nullam linguam, conditionemque reiiceret. Atque utinam haec in omnes omnium (inquit) linguas essent transfusa, ut non solum a Scothis & hybernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognoscique possint. Et ut hinc aliquid ad stivam aliquid decantaret [!] agricola, hinc nonnihl ad radios suos moduletur [!] textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levaret [!] viator, ex his sint omnia Christianorum omnium colloquia, tales enim ferme sumus, quales sunt quottidianae nostrae confabulationes.” PESTI Gábor, *Novum Testamentum seu quatuor Euangelium volumina lingua Hungarica donata* (Bécs: Iohannes Singrenius, 1536), Aij v–Aiiij v.

30 Lásd a 24. jegyzetet!

31 Lásd a 29. jegyzetet!

32 „Cum videam omnes fere mortales, ac orbis terrarum nationes mira translationum copia scaterere [...]”, PESTI Gábor, *Aesopi Phrygis fabulae* (Bécs: Iohannes Singrenius, 1536), A1 v.

súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.³³

Az idézet szép kifejezése annak a szándéknak, amelynek megvalósításában maga a szerző kétségtelenül a legjelentősebbek közé tartozik. Ugyanakkor rendkívül fontos mozzanata annak a több évszázados folyamatnak, melynek során a nemzeti nyelv és az írás egyre szorosabban összekapcsolódik. Mintha egyenes folytatása lenne Beatus Rhenanus idézett, néhány évtizeddel korábbi megjegyzésének, mely szerint „korunkban a magyar nyelvet írni kezdik”. A megfogalmazás feltűnő hasonlósága alapján (Rhenanus: „Vngarus sermo nostra aetate primum scribi coepit”, Bornemisza: „Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse”) nem zárhatjuk ki, hogy Bornemisza ismerte az elzászi humanista szövegét, talán éppen ahhoz akart kapcsolódni, ahogyan azt már Turóczi-Trostler József is gondolta: „Az első pillantásra világos, hol kell keresni ennek a mondatnak a forrásvidékét. A nyomok Beatus Rhenanushoz vezetnek.”³⁴ Meggyőződése szerint Rhenanus azt igazolja, hogy a korban „a magyar nyelv az »irodalmi« nyelv rangjára emelkedik”, megjegyzése „a magyar irodalmi nyelv kezdeteire vonatkozik. Egyúttal a magyar nyelv európai recepcióját és egyenjogúsítását jelenti”.³⁵

Turóczi-Trostler felvetésének korabeli fogadtatása nem volt egyértelmű. Azt senki nem vonta kétségbe, hogy Rhenanus idézett mondata a magyar nyelvű írásbeliség elismeréseként értelmezendő; ám hogy valóban ez indíthatta volna Bornemisza programadó megjegyzésére, azzal nem mindenki értett egyet maradéktalanul.

Husztai József szerint: „[Turóczi-Trostler] Joggal emeli ki Beatus Rhenanus ismert nyilatkozatának (»Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit«) fontosságát: ez a humanista nyilatkozat annál inkább a magyar nyelv európai recepcióját, mint egy egyenjogúsítását jelenti, mert a további hasonló tartalmú nyilatkozatok – még a magyar Bornemisza Péteré is – jórészt ezt verik vissza.”³⁶

Trencsényi-Waldapfel Imrének voltak fenntartásai:

Igaz lehet, s „a kor érzékeny szemére és kultúrszolidaritására” csakugyan jellemző, hogy idegen humanista, Erasmus barátja, a német Beatus Rhenanus „rögzíti meg legelsőnek azt az időpontot, amikor a magyar nyelv irodalmi nyelv rangjára emelkedik”. De

33 BORNEMISZA PÉTER, „Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából, Üdvözet a nyájas olvasóknak”, ford. RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, in HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 598. Az eredeti szöveg: „Et omnibus recte iudicantibus notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse, quae nobis cum Ciceronis tum omnium humaniorum gentium exemplo indies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolanda et locupletanda est.” BORNEMISZA Péter, *Tragoedia magyar nyelven...* (Bécs: Raphael Hofhalter, 1558), I ij2 r.

34 TURÓCZI-TROSTLER József, „Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit: Beatus Rhenanus és Bornemisza Péter”, in *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól*, 64–83 (Budapest: Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, 1933), 80.

35 Uo., 74–75, 76.

36 HUSZTAI József, „A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 58, 4–6. sz. (1934): 80–81, 81.

Bornemisza nyelvi programjának tudatosítását Beatus Rhenanus formulájából („Sic ungaricus sermo nostra aetate scribi coepit”) vezetni le: inkább szellemes, mint meggyőző beállítás [...]. Biztatólag mindenesetre hathatott rá, hogy külföldi tekintélyek, esetleg éppen Beatus Rhenanus nyilatkozatát is olvasta a magyar nyelv kezdődő irodalmi elismeréséről s erre célozhat valóban a nevezetes utószó (»omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse«), de legalábbis túlzás volna ennek tulajdonítani az elhatározó befolyást.³⁷

Önmagában az a tény, hogy „a magyar nyelvet írni kezdik”, üdvözlendő. Bornemisza Péterhez hasonlóan Turóczi-Trostler József, Huszti József, Trencsényi-Waldapfel Imre és Tarnai Andor is a kijelentés pozitív tartalmát hangsúlyozza. Az idézet Tarnai monográfiájának³⁸ címeként pontosan tükrözi a feldolgozott korszak kritikátörténeti szempontból legfontosabb mozzanatát. Ám ha nem a középkori magyarországi irodalmi gondolkodás lényegét akarjuk megragadni, hanem arra is kíváncsiak vagyunk, hogy Beatus Rhenanus hogyan minősíti a szóban forgó jelenséget, érdemes figyelni az eredeti gondolatmenetre. Előfordulhat ugyanis, hogy egy szövegkörnyezetéből kiragadott részlet mondandója a szerző szándékához képest némiképp módosulhat, akár még az ellenkezőjére is fordulhat.

Az adott esetben be kell látnunk: Rhenanus hivatkozása korántsem egyértelmű; legalább annyira elmarasztalás, mint amennyire elismerés. Igaz ugyan, hogy – akár csak a németek – most már a magyarok is írnak a saját nyelvükön, de másfél százados késésben vannak! Ez bizony nemzetünk elmaradottságra utal, hogy a szembeállítás annál inkább kiemelje az élen járó németek dicsőségét. Hiszen német földön a nemzeti nyelvű írásbeliség 150 éves, a magyaroknál pedig még csak most bontakozik ki. Ha a fordításban módosítunk a szórenden, és a „primum” szót sem hagyjuk ki, érzékeltethetjük a szövegösszefüggésből következő célzatosságot: „A magyar nyelvet korunkban kezdik el először írni.”

Úgy tűnik, Rhenanus kijelentésének negatív tartalmára 20. századi tudósainknál érzékenyebbek voltak 19. századi eleink. Értelmezésük szerint az elhíresült mondat a magyar állapotok fáziskésését hivatott példázni, mivel – a szerző tudomása szerint – ezen a vidéken egészen saját koráig kizárólag a latin volt az írásbeliség nyelve. Sándor Klára emlékeztet a szakirodalomban többször is megjelenő összefüggésre: „Ezt Rhenanus arra az értesülésre alapozta, amit Janus barátjától, Galeotto Marziótól szerzett – nem egyedülként a nyugati tudományosságban –, és értelemszerűen a latin betűs írásra gondolt.” A kapcsolódó lábjegyzetben hozzáfűzi: „Arra, hogy Rhenanus Galeotto Marzio megjegyzésére alapozta ezt a véleményt, Galeottonak Mátyás király jeles mondásairól és bölcs cselekedeteiről szóló művét kiadó Kazinczy Gábor [...] hívta föl a figyelmet.”³⁹

37 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „A humanizmus újabb irodalma”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 58, 1. sz. (1934): 180–184, 182, 183.

38 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

39 SÁNDOR Klára, *A székelly írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó), 2014, 117.

Galeotto művének XXVIII. szakaszában Kazinczy Gábor fordításában ezt olvashatjuk: „Hanem a németek, csehek és lengyelek néha anyanyelvükön, többnyire a latinon írnak: egyedül – a kereszténységet értem – Magyarország ír csupán latinul. Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, miután a pontozás legcsekélyebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kiejtés értelmét.”⁴⁰

Az állítást és hatását Kazinczy a *Jegyzések*ben a következőképpen helyteleníti: „Amit e helytt Galeot nyelvünkről, azon felszínességgel mond, mely, irányunkban, maiglan jellemzi a külföld bölcseit: tényként ment »szájról-szájra«, vagyis tolltól tollra, s végre minmagunknál is hitelt talált.” A „külföldi bölcsek” elmarasztaló véleményének példájaként idézi Rhenanus vonatkozó mondatát.⁴¹

Kazinczy Gábor bosszankodása nem volt előzmény nélküli. Horvát István 1835-ben méltatlankodott a külföldieknek a magyar írásbeliséget elítélő nyilatkozatain. Ezek közül elsőként Galeotto Marziót és Beatus Rhenanust citálja, majd leszögezi: „De mind ezek vagy a’ Magyar Helyesírás különösségeit illetik, vagy üres beszédek. [...] az Idegeneknek e’ féle állításaik ’s híreszteléseik valóban előítéletek, vagy hibás vélemények voltak.”⁴²

Talán nem véletlen a különbség az 1830-as és az 1930-as évek tudósainak meglátásai között. Messzire vezetne, ha azon kezdenénk elmélkedni, hogy milyen tágabb összefüggésekben lehetne elhelyezni az elzászi humanista kijelentésének eltérő értelmezéseit.

Maradva a filológiai tényeknél: érdemes alaposabban megnézni Beatus Rhenanus híres mondatának szöveggörnyezetét. Nemcsak a lemaradás megmásíthatatlan ténye (*nostra aetate primum [...] coepit*) derül ki belőle, hanem az is, hogy az írás (*Vngaricus sermo [...] scribi*) pontosan mire vonatkozik. Szó sincs nyelvünk „kezdődő irodalmi elismeréséről”, vagy arról, hogy az „az irodalmi nyelv rangjára emelkednék”; mindössze arra utal, hogy noha megkésve, de legalább már elkezdtek írni magyarul is. Rhenanus a kancelláriai gyakorlattal, az oklevelekkel kapcsolatban hozza fel a nemzeti nyelvet. Miksa császár idejében már becses ritkaságnak számítottak az 500 évvel ezelőtt készült latin nyelvű iratok. Miksa – a korabeli hízelgő titulus szerint az „*imperator litteratus*” – értékelt az efféle régiségeket. Bőségesen megjutalmazta azokat, akik ilyesmivel tudták megörvendeztetni, hiszen ez már kuriózum a német nyelvű ügyintézés korában. Rhenanus az élő nyelvű írásbeliség másik példájaként hivatkozik a magyarokra, akik bár jelentősen lemaradva, de ott kullognak a németek után.

A célt szolgáló eszköz alkalmazása retorikai szempontból is magyarázható. Rhenanus helyesli az anyanyelv használatát, ahogyan azt a németek is teszik. Az eljárás indokoltságának bizonyítására (*probatio, confirmatio*) egy példát (*exemplum*) hoz fel. Ahogy a németek, úgy (Sic) a magyarok is írják a saját nyelvüket. Ám ez nem hasonló példa (*exemplum dissimile*), mivel az írás ténye ugyan megegyezik, de az időeltoló-

40 Az eredeti szöveg: „Sed Germani & Boëmi & Poloni, aliquando lingua patria, plerunque latinas literas scribunt, sola Hungaria (ex Christianis loquor) non nisi latine scribit. Quoniam Hungarorum lingua non facile scribi potest. Minima enim accentuum mutatione & diversitate prolationis mutatur significatio.”

41 *Martius Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzá járul Carbó párbeszéde Mátyás dicső tetteiről, s egykorú emlékirat a király mennyegzőjéről*, közli KAZINCZY Gábor (Pest: Ráth Mór, 1863), 53, 184.

42 HORVÁT István, „A’ Magyar Nyelv régi maradványairól”, in *Tudományos Gyűjtemény* 19 (1835): 99–109, 108–109.

dásból (*nostra aetate primum*) részleges különbség adódik. Az összevetés éppen ezért egyenlőtlen (*exemplum impar*), mégpedig a mi rovásunkra, hiszen az elmaradott magyarok példájával igazolja a dicsőséges németek gyakorlatát (*exemplum ex minore ad maius*).

Ehhez képest Bornemisza szavait továbblépésként értékelhetjük. Pontosan tükrözik irodalmi gondolkodásunknak a 16. század közepére jellemző helyzetét. Kijelentésében világosan megkülönböztethető két egymásra épülő fokozat, nevezetesen először a jelenlegi állapot, másodsor az abból következő cél megfogalmazása. Először leszögezi – akár Rhenanus nyomán, akár tőle függetlenül –, hogy már nem újdonság „az írás magyar nyelven”, hiszen az „néhány év óta elkezdődött”. Ez nem jelent többet annál, mint hogy a holt latin mellett a beszéd, az élő nyelven megfogalmazott, szóban elhangzott gondolatok is rögzíthetők az írás segítségével.

Erre a lehetőségre épül a második fokozat. Ha ugyanis már idáig eljutottunk, arra is gondot kell fordítanunk, hogy hogyan használjuk írásban nyelvünket. A korszak legjobbjai világosan látják: ezen az úton kell továbbhaladni. A nemzeti büszkeség mellett a lemaradás tudata is érzékelhető. Ez sarkall arra, hogy fel kell zárkóznunk a „műveltebb nemzetekhez”, anyanyelvünket hozzájuk hasonlóan egyre alkalmasabbá tenni sokrétű feladatának ellátására, azaz „tőlünk telhetően művelni és gazdagítani”. Ezt a célkitűzést már valóban nevezhetjük irodalmi programnak.

A két fokozatot – azaz a nemzeti nyelvű írásbeliség létezésének megállapítását és a stílári igényesség követelményét – Borzsák István egybemossa, amikor Bornemisza szavait így értelmezi: „[...] talán mestereinek is részük lehetett abban, hogy – az újból említett Cicerónak és a »műveltebb népeknek« nyomán – feladatának, kötelességének ismerte fel »a már néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvnek tőle telhető művelését és gazdagítását«”.⁴³ Jól látható, hogy Borzsák itt elődeinek (Turóczi-Trostler, Huszti, Trencsényi-Waldapfel) véleményével azonosul. A „*Hungaricam linguam iam paucis annis scribi coepisse*” kijelentés azonban – nézetem szerint – Bornemiszánál nem „a már néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvet” jelenti, mint ahogyan Rhenanusnál sem. Az „irodalmivá emelés” a következő fokozat, a távlati cél, a tulajdonképpeni irodalmi program. Bornemisza szavainak valódi értelmét Ritoókné Szalay Ágnes fentebb idézett fordítása adja vissza pontosan: „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is”.

Turóczi-Trostler az „irodalmi nyelv” kifejezés első tagját többször is idézőjelbe tette. Ezzel talán arra akart figyelmeztetni, hogy nem a mai értelemben vett irodalomra kell gondolnunk. Ám az *irodalmi* szó használata még így is túlzás. Még a romantika előtti irodalomfelfogás *litterae* névvel összefoglalt szellemi termékére sem utalhat. Ismételten hangsúlyozom: a „*scribi coepisse*” mind Rhenanusnál, mind Bornemiszánál pusztán azt jelenti, hogy a nemzeti nyelven megfogalmazottakat egy ideje már le is lehet írni. Ezt éppen Turóczi-Trostler egyik példájának másfajta értelmezése is igazolja. Theodor Biblianderről írja: „Amikor aztán arról beszél, hogyan válnak írásban megrögzített

43 BORZSÁK István, „A latin nyelvű utószó”, in *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, 78–103 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 102.

»irodalmi« nyelvekké az egyes nyelvek, a magyar esetében B. Rhenanus formulájával írja körül ezt a fejlődéstörténeti pillanatot: »Nostra vero aetate coepit demum sermo Hungaricus literis consignari.«⁴⁴

Bibliander híres művének idézett helyén⁴⁵ a különféle nyelvek esetében nem az »irodalmi nyelvekké válásról« van szó, hanem az »írásban megrögzítettség« történetéről, azaz az írás kialakulásáról. A vonatkozó fejezet (*De literarum origine*, 38–46) általános bevezetéssel indul, természetesen Cicero nyomán, aki az emberiség legnagyobb jötevői között említi azt, aki feltalálta, hogy a beszéd végtelennek tűnő hangáradatát néhány betű segítségével határok közé lehet szorítani.⁴⁶ Az egyes népek sorra vétele után a fejezet utolsó mondatában a törökök és a tatárok után a szerző minket is megemlít, mint akik korunkra ugyancsak eljutottunk odáig, hogy végre (demum) képesek vagyunk nyelvünket írásjelekkel rögzíteni (literis consignari). Bibliander Rhenanus megfogalmazásában éppen a lényegét illető kifejezést (scribi) változtatja meg, így még kevésbé félreérthetően tükrözi a mondandó lényegét.

A magyar irodalomtörténet európai beágyazottságát nézve különösen fontosak azok a párhuzamok, amelyek azt mutatják, milyen pontosan illeszkednek Bornemisza szavai a humanizmus korának szellemi környezetébe. Még ha Beatus Rhenanus közvetlen ösztönző hatásában nem is lehetünk bizonyosak, akkor is nyilvánvalóak a közös vonások a korszak nyelvszemléletének meghatározó jegyeivel. »Cicero és minden műveltebb nemzet példájának« mibenlétét megvilágítják a korábban említettek. Mint már utaltam rá, a korabeli általános felfogás szerint Cicero a görög mintájára művelte anyanyelvét; hasonlóan kell eljárni a latin és a nemzeti nyelvek vonatkozásában.⁴⁷ Bornemisza azonos vagy hasonló jelentésű szavakat használ (excolere, locupletare), mint a fentebb idézett Schorus (augere, excolere).

Arról is esett szó, hogy a kitűzött célt megvalósítandó »a műveltebb nemzeteknél« a latin nyelv elsajátításával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kapott az anyanyelv használata az iskolában. Hogy ez nálunk is így volt, az kitűnik a korszak hazai oktatástörténeti dokumentumaiból. A többnemzetiségű Magyarországon a különböző anyanyelvű diákokkal is számolni kellett.

Az 1558. évi nagyszombati iskolaszabályzat például rögzíti, hogy az intézménybe vegyesen járnak magyarok, németek és szlovákok.⁴⁸ Ezzel függ össze, hogy a szabályzat előírja: az első embernek, a rectornak jól kell tudni magyarul, és szükség van még egy szlovák és egy német jól képzett iskolamesterre is, vagy bárkikre,

44 TURÓCZI-TROSTLER J., »Sic Ungaricus sermo...«, 78.

45 Theodor BIBLIANDER, *De ratione communi omnium linguarum & literarum commentarius* (Zürich: Christoph Frosch, 1548), 46.

46 »qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis terminavit«, *Uo.*, 39. Az idézet forrása: CICERO, *Tusculanae quaestiones*, I, 25.

47 Egyébként a példa a magyar irodalmi gondolkodásban még a 18. század közepén is követendőnek bizonyult. Vö. RIBINYI János, »Beszéd a magyar nyelv műveléséről« (1751), ford. DÉRI T. Balázs, in *A magyar kritika évszázadai, Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, 86–87 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 232–238, 237–238.

48 »...scholae ipsius proventus sufferri possunt hungari, germani et sclavi mixtim.« Mészáros, *XVI. századi iskoláink...*, 164.

akik beszélnek szlovákul és németül. Az énektanár megkívánt nyelvtudásáról nem esik szó.⁴⁹

Az 1574. évi besztercebányai iskolaszabályzat konkrét esetet is említ: a délutáni második és harmadik óra között a diákok stílusgyakorlás céljából először anyanyelvükön (*lingua vernacula*) írják le, amit tanultak, hogy aztán másnap latinul magyarázzák el.⁵⁰

A 16. századi, anyanyelvű szövegeket is tartalmazó iskolai segédkönyvekkel, diákjegyzetekkel kapcsolatban Mészáros István megállapítja: „megengedhető az a feltételezés, hogy ahol ezeket használták, *ott nemcsak a latin nyelv műhelye volt az iskola, de a magyaré is, annak ellenére, hogy a feldolgozandó, megtárgyalandó mű latin szövegű volt*.”⁵¹

Ábécés katekizmusok

A vizsgált korszakban több változatról is lehet tudni az olvasás megtanulását célzó munkák másik típusának, az ábécés katekizmusnak. Az első ilyen kiadványok ugyancsak külföldi, jellemzően német példára keletkeztek, a reformáció terjesztésének elősegítésére. A. Molnár Ferenc erről így ír: „[...] Luthert épp az egyházi vizitációkon látottak sarkallták arra, hogy megírja Kis kátéját (*Enchiridion, oder der kleine Katechismus*, 1529), amely röviden rendszerbe és összefoglalja, valamint magyarázza a legfontosabb egyházi tudnivalókat és szövegeket. [...] Nem véletlen, hogy a legelső, a reformáció idejében nyomtatott magyar nyelvű könyvek többsége is egyházi, hitbuzgalmi tárgyú, s nem egy a Lutheréhez hasonló káté, illetve annak egy olyan fajtája (ábécés katekizmus), amelyet még az ábécé, az olvasás, valamint az írás tanításával is kiegészítenek.”⁵²

Az idézett tanulmányban a szerző több példát ismertet: Bencédi Székely István kis katekizmusát (1544), az úgynevezett *Kolozsvári ábécéskönyvet* (1553), Bornemisza Péter *Négy könyvecskéjét* (1577). A katolikus kiadványok közül említhető a *Hungarische Pente-Tafel* és a *Nagyszombati ábécéskönyv* töredéke.

Egyetérthetünk A. Molnár Ferenc megállapításával: „Mindenesetre az anyanyelvi iskolai oktatással is összefüggő magyar kátétanulás nyilván hatással volt a magyar nyelvi műveltség fejlődésére, adott helyzetben pedig az anyanyelv megőrzésére is. [...]”

49 „Rector scholae supradictus sit hungaricae linguae peritus et habeat primam classem, cui praesit, doceat grammaticam latinam, legat epistolas Ciceronis, Terentium aut Vergilium aut Caesarem aut alium quempiam authorem, qui videbitur esse conveniens [...] Sint praeterea duo docti magistri, alter sclavus, alter vero germanus, vel quilibet utramque – si fieri poterit – linguam callens, quibus tertius adiungatur, qui musicam doceat.” *Uo.*, 163.

50 „Ab hora secunda vero usque ad tertiam (qua vespertinae quoque preces intermittuntur) conceditur minoribus spacium describendae sententiae; maioribus vero, ut argumentum pro exercitio styli, lingua vernacula in tabula scriptum pure describant, quod hora prima, die veneris futuro in latinam linguam eleganter versum exhibeant.” *Uo.*, 171.

51 *Uo.*, 131.

52 A. MOLNÁR Ferenc, „A reformáció jelentőségéről a magyar nyelvtörténetben, különös tekintettel a katekizmusokra”, *E-nyelv Magazin*, 2017. dec. 28. <http://e-nyelvmagazin.hu/2017/12/28/a-reformacio-jelentosegerol-a-magyar-nyelvtortenben-kulonos-tekintettel-a-katekizmusokra/>

A kátéhasználatot az is segítette, hogy a katekizmust olykor hozzákötötték a bibliához vagy a zoltároskönyvhöz.⁵³

Kitekintés a 17–18. századra

„Faragni, csiszolni, gyarapítani, pallérozni” – a magyar nyelv művelése

Az 1500-as években megfogalmazott követelmény, mely szerint minél szélesebb rétegeknek meg kell tanulniuk anyanyelvükön olvasni és írni, az idők során egyre árnyaltabbá vált. A magyar nyelvet nem akárhogyan, hanem igényesen kell használnunk, ennek érdekében – Bornemisza szavaival – „művelni és gazdagítani” (excolere, locupletare) kell. Ez a gondolat a későbbiekben egyre sűrűbben felbukkan, szaporodnak a kritikátörténeti érdekű megjegyzések.

A század végén Bornemisza tanítványa, Balassi Bálint azt írja: a *Szép magyar komédiát* annyira „ékesb igékkel” szerezte, amennyire csak tőle tellett, példát mutatva másoknak, hogy majd sikerüljön nekik írásaikat „fogyatkozás nélkül véghezvinni és megékesíteni”.⁵⁴ A nyelv művelése szorosán összefügg a nemzeti öntudattal. Balassi immár magyarul fogalmazza meg célját: anyanyelvét azért akarta „meggazdagítani, hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne ez, azmi egyéb nyelven meglehet”.⁵⁵ Zrínyi Miklós a *Syrena* kötet előszavában utal anyanyelvének gazdagítására: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam ugy, osztán szegény az magyar nyelv [...]”.⁵⁶

A 18. század elején Czvittinger Dávid világosan kimondja: „minden népnek a maga anyanyelvét kell faragni és csiszolni a latin helyett”. Leghasznosabbnak azt tartaná, ha a magyarság „anyanyelve legteljesebb gazdagításával, ékesítésével és minden irányban elterjesztésével foglalkozna”.⁵⁷ A század végén megerősödő nyelvművelő törekvések ugyancsak a „művelni és gazdagítani” célkitűzést ismételtetik, a korra jellemző kifejezésekkel. Irodalmunk első vonalába tartozó szerzők gyakran idézett megnyilvánulásai mellett ezt tanúsítja az alábbi, két találomra kiragadott, kevésbé ismert példa is.

Tóthfalusy József losonci református diák *Deidameia* című drámájának előszavában így foglalja össze a színjátszás célját 1792-ben: „Hogy ditsekedhessen a mi Hazánk is némelly fijaival, a' kik a magyar nyelvet el aludni nem hadják, sőt a' setét étzakából nap fényre hozzák [...] hogy nyelvünket, a mi édes Hazánk nyelvét, azt a Magyar nyelvet, melyre születünk, gyarapítsuk, javítsuk s. pallérozzuk.”⁵⁸ Ez idő tájt Szerelemhegyi

53 Uo.

54 BALASSI Bálint, „Ajánlás az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak a *Szép magyar komédiához* [1588]”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 86.

55 BALASSI Bálint, „Prológus a *Szép magyar komédiához*, 1588”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 87–90, 88.

56 ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, kiad. KLANICZAY Tibor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1958), 1, 9.

57 CZVITTINGER Dávid, „A magyar nyelvművelésről”, ford. DÉRI T. Balázs, in *A magyar kritika évszázadai...*, 228–231, 229–230.

58 Idézi: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Tóthfalusy József és a losonci drámagyűjtemény”, in *Drámák határhelyzetben I*, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Julia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA

András levelet írt Kelemen Lászlónak, amelyben felajánlja, hogy a színtársulat számára minden prózai darabhoz készít dalbetéteket, mégpedig „a nemzeti játékszínnek nagyobb előremenetelére, tökéletességére, legfőképpen pedig az anyanyelvnek gyarapítására s pallérozására nézve”.⁵⁹

„Sokkal magyarabbúl...” – stiláris követelmények

A nyelv művelésének, gazdagításának eredménye a helyes és választékos beszéd és írás. A nyelvhelyességi, stiláris követelményeket nagyobb számban csak a 17. században foglalmazták meg. Egyre gyakrabban hangoztatták, hogy az igényes szövegalkotás kritériuma az anyanyelv sajátosságainak, szabályszerűségeinek figyelembevétele.

Zrínyi kifejezetten a nyelvi megformálást, a szabatos magyar stílust emeli ki prózai műveinek tervezett kiadásához írt előszavában: „Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul írjam, véghez vihettek-e, az te ítéleted rajta.”⁶⁰ Geleji Katona István, miközben „excolálta és csinosgatta” „anyai nyelvét”, abban a hibás nyelvhasználat elkerülésére „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módját” „kereste fel”.⁶¹ Medgyesi Pál a mondandó szavakba öntéséhez ugyancsak az anyanyelv „felkeresését”, „a jó magyar emberek” beszédmódjának követését javasolja, hiszen, ha ezt tennénk, „sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”.⁶²

Az idézett kifejezések tartalma – Zrínyinél a „jó magyarul írás”, Geleji Katonánál „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módja”, Medgyesinél a „magyarabbúl szólás és írás” – mai szóval a magyarosság fogalmával azonos. Nem nehéz észrevenni, hogy hazai vonatkozásban ez pontosan megfelel a „latinitas” vagy éppen a „Deutschheit”⁶³ lényegének, ami nem egyéb, mint az adott nyelv grammatikai szabályainak betartása és természetéből következő kifejezésmódjának követése. Sok olyan, hasonló megállapítást lehetne idézni a század fordításirodalmából is, amelyekben a fordítók a tartalmi hűség mellett a magyaros megfogalmazás fontosságát hangsúlyozzák.⁶⁴

Gabriella, 263–373 (Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014), 269.

59 Idézi: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Hazafiság és érzékenység: Magyar történelmi drámák a hivatásos színtársulat repertoárján”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, 441–462 (Budapest: reciti, 2015), 454.

60 ZRÍNYI Miklós, *Összes művei...*, 1, 434.

61 GELEJI KATONA István, „Előszó a *Magyar grammatikácskához* [1645]”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 171–172, 171.

62 MEDGYESI Pál, „Két keresztyén embernek egymással való beszélgetése [1650]”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 173–176, 173.

63 Vö. Andreas GARDT, *Geschichte der Sprachwissenschaft im Deutschland: Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert* (Berlin: De Gruyter, 1999), 52–62.

64 Részletesebben: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 254–282.

„Magyar nyelven való olvasás” – az anyanyelv előtérbe kerülése az oktatásban

A „jó magyarul írás” előfeltétele azonban az olvasás és a betűvetés megtanulása, mégpedig anyanyelven. A 17. században az erre vonatkozó megállapítások is egyre árnyaltabbak. Az olvasás ismeretének minél szélesebb körű elterjesztése mellett Pázmány Péter is állást foglal. Korában újdonságnak számíthatott, hogy a kört a „keresztyén leányokra” is kiterjesztette. Pesti Gábor óvatos utalásával ellentétben hosszasan taglalja a nők és az olvasás viszonyát. Bő száz évvel Erasmus után a kapcsolódó prédikációban mintha a *Paraclesis* szavai csengenének vissza. A felnőtté váló lányok említése Erasmus szóhasználatára (*mulierculae*) emlékeztet. Pázmány „üdvösséges dolognak” tartja, hogy a leány „olvasni tanuljon és a szép dolgok olvasásából tekéletes erkölcsöket vegyen”.⁶⁵

Apácai Csere János a latin stúdiumokkal párhuzamosan az anyanyelvű szövegek tanulmányozását is fontosnak tartja, hogy a tanuló „hozzászokjék a szent bibliai, sőt a hasznos világi történeteknek is magyar nyelven való olvasásához és megértéséhez”.⁶⁶ Szőnyi Nagy István történelmi távlatokban gondolkodik: meggyőződése szerint a „magyar oskolákkal” fel lehet számolni „a köznépek tudatlanságát”, így visszafordítható „nemzetünk romlása”.⁶⁷ Tótfalusi Kis Miklós alapvetőnek a magyar olvasás és írás megtanulását tartja: ha a gyerekek „a magok születési nyelveken tudnának olvasni – csak ezzel is sokra mehetnének!” A folytatást illetően nála is megjelenik az európai példa: „Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekeszik más keresztény nemzetekben [...]”.⁶⁸

Összefoglalásként megállapíthatjuk: Magyarországon – akárcsak Európában sokfelé – a 16. század folyamán egyre inkább előtérbe került a nemzeti nyelvű olvasás és írás kérdése. A betűvetés elsajátításán túl egyre többen ismerték fel, hogy anyanyelvük alkalmassá tehető árnyaltabb tartalmak olyan választékos kifejezésére és rögzítésére, ami korábban csak latinul volt elképzelhető. A magyar nyelvű írásbeliséget illetően már a vizsgált korszakban megjelent mindaz, amit a későbbi századokban egyre határozottabban megfogalmaztak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hazai törekvések összhangban voltak az európai folyamatokkal – nemcsak az elméleti megnyilatkozások, hanem a cél megvalósítását szolgáló kiadványok tekintetében is. Gyakoriak az összehasonlítások „más nemzetekkel”. A nemzeti öntudat megnyilvánulása együtt jár a felzárkózás igényével.

A korabeli nyelvművelés alap gondolata, hogy a latin mellett meg kell tanulni magyarul is olvasni és írni. Nyelvünket művelni és gazdagítani kell, ennek eredménye

65 PÁZMÁNY Péter, „Mint kell a keresztyén leányt nevelni” in PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 3:271–286, 275.

66 APÁCAI CSERE János, „Előszó a *Magyar Enciklopédiához* [1653], ford. OROSZ Lajos”, in *A magyar kritika évszázadai...*, 177–187, 186.

67 SZŐNYI NAGY, *Magyar iskola*, 587.

68 M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerítettett. Kolosváratt, 1698. esztendőben*, 56. <http://mek.oszk.hu/00200/00247/00247.pdf>

lehet a választékos, igényes stílus. Az idézett szerzők és művek bizonyítják a jó szándék meglétét, de az erőfeszítések hatékonysága kérdéses. Még a vizsgált korszak (1530–1580) záró évszáma után jó száz évvel, az 1600-as évek végén sem lehetett ok a teljes elégedettségre. Jellemzőnek tűnik Tótfalusi Kis Miklós meglátása, aki így ír:

[...] csodálták Pázmány Péter, Molnár Albert, Gelei István, Medgyesi Pál, Apáczai János és a többiek pontos magyarosságát, kik a sok hibát és nyelvromlást javítva a magyar nyelvben vagy nyelvtant írtak, vagy egyéb műveikben tükrözték stílusukkal a valódi és eredeti magyar nyelvet, s panaszkodva a sok hiba miatt, jó példával jártak elől, hogy a nemzetet a gondos írott és beszélt nyelvhasználatra rábírják. Eme igyekezetüket kevesen kárhoztatták, de még kevesebben követték őket.⁶⁹

Tótfalusi csak saját századára tekint vissza, korábbi szerzőket nem is említ. Korunkból szemlélve alighanem a 18–19. század nyelvművelő törekvései a legismertebbek. Ahogy Tarnai Andor írja: „A nyelv, valamint a felvilágosítás és a népművelés összefüggésének felismerését [...] a XVIII. század írói számára tartogatta a történelem.”⁷⁰ Mindazonáltal a bemutatott 16. századi szereplők esetében sem vonható kétségbe „a valódi és eredeti magyar nyelv” érdekében kifejtett munkálkodásuk. Úgy vélem, mindezek fényében világosabban láthatjuk „a pontos magyarosság”, „a gondos írott és beszélt nyelvhasználat” ügyének századokon átívelő folyamatosságát.

69 TÓTFALUSI KIS Miklós, *Számvetés a helyesírásról: Ratiocinatio de orthographia [1684]*, Hasonmás kiadás fordítással, ford. FEKETE Csaba, átdolg. C. VLADÁR Zsuzsa, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 236 (Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2011), 25–27.

70 *A magyar kritika évszázadai...*, 52.

RESTÁS ATTILA

A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez

Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei

A magyarországi katonai, politikai helyzetről szóló, változó beállítottságú és intenzitású tudósítások és híradások az elmúlt évszázadok folyamán tekintélyes helyet foglaltak el a külföldi sajtóban, hiszen a nyugat-európai közvéleményt is élénken foglalkoztatta, hogy mi történik nálunk. A 16–17. században a török támadás és török fenyegetés veszélye érdessé és fontossá tette Magyarországot Európa számára.¹ Két kérdés kapcsolódik össze

* A szerző a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola doktorjelöltje. A tanulmány a Reformáció Emlékbizottság támogatásával készült.

1 Az utóbbi néhány évben több tanulmány tekintette már át ezt a témát: HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Humanizmus és reformáció 19 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992); BITSKEY István, „Militia et littera (A magyarsággép változatai a kora újkori Európában)”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Csokonai Könyvtár 37, 141–156 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006); KISS Farkas Gábor, „Politikai retorika a törökellenes irodalomban” in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 204–216 (Budapest: Gondolat, 2008²); G. ETÉNYI Nóra, „Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben a 17. századi német nyomtatványok tükrében”, *Korall* 38, December (2009): 112–139; MÓRÉ Tünde, „Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében” in *Speculum: Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, szerk. TAKÁCS Levente, 71–84 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009); KECSKEMÉTI Gábor, „Szónoki gyakorlat a magyar vitészegegről a leuveni egyetemen” in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, 61–68 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011); IMRE Mihály, „A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban” in IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Nemzet, egyház, művelődés 7, 15–44 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012); SZÁRAZ Orsolya, „A kereszténység védőbástyája”, *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 51–67; BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián (Budapest: MTA, 2013); NÉMETH S. Katalin, „Kitaláció és valóság Magyarország 17. századi német leírásaiban” in NÉMETH S. Katalin, *Magyar dolgokról: Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok*, Historia Litteraria 31, 75–87 (Budapest: Universitas Kiadó, 2014); NÉMETH S. Katalin, „Magyarságismeret a 17. században (Martin Zeiller példája)” in NÉMETH S. Katalin, *Magyar dolgokról...*, 167–184; KRUPPA Tamás, „Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben – A tizenöt éves háború hatása a magyarságotoposzokra és sztereotípiákra”, *Obeliscus* 1, 1. sz. (2014): 65–80; ÖTVÖS Péter, „ubi sunt?” in *Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László és SÁRINGER János, 231–234 (Szeged: SZTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2015). Idegen nyelvű kötetek: Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, Hg., *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur in der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Resiseerzählungen und Simpliziaden*, (Bern: Peter Lang Verlag, 2005); Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS, Hg., unter Mitarbeit von Sándor BENE, *Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrinyi und Europa* (Tübingen: Max Niemeyer, 2009); Paul SRODECKI, *Antemurale Christianitatis: Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit* (Husum: Matthiesen Verlag, 2015); Orso-

szorosan, egyrészt az, hogy milyen kép élt az európai közvéleményben Magyarországról, másrészt az, hogy a magyarok milyen képet igyekeztek kialakítani magukról külföldön. A korszak Magyarországgal foglalkozó munkáiban sok a topikus elem, ismétlődő formula. A legkülönfélébb műfajú alkotásokban fedezhető fel szövegátvétel; a szerzők sokszor egymás munkáit kivonatolják. Különösen gyakran fordul elő a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” (*propugnaculum Christianitatis*) és a „termékeny Magyarország” (*fertilitas Hungariae*) toposza.² Ebben a képben – ami Magyarországról külföldön, elsősorban német területeken megjelent – az elit számára a közös humanista műveltség vagy a kereszténység értékei lehettek hangsúlyosak,³ a közemberek számára pedig azt lehetett könnyen érthető és megtapasztalható módon közvetíteni, hogy a marhakereskedelem veszélyeztetettsége miatt drágul a hús a dél-német városok piacain.⁴

Joggal merülhet fel a kérdés, van-e még értelme a további kutatásnak, ha már ennyi kiváló tanulmány dolgozta fel a témát.⁵ Tudunk-e még újat mondani arról, hogyan látták vagy láttatták Magyarországot a 16–17. században külföldön, ha ismétlődő toposzokat és formulákat hallunk újra?

---

lya LÉNÁRT, *Der Ungarische Kriegs-Roman: Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel*, *Mitteuropäische Geschichte und Kultur – Studienreihe 1* (Wien: New Academic Press, 2016).

2 Mai vezető történészek is reflektálnak munkáikban ezekre a toposzokra: ROMSICS Ignác, „A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig: Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban”, in *Mi a magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 202–230 (Budapest: Habsburg Történeti Intézet–Rubikon Kiadó, 2005); Pálffy Géza pedig fejezetcímként idézi összefoglalásaiban azt a toposzt, hogy Magyarország védőbástya és éléskamra. Az ország gazdagságának az érzékeltetésére azt emeli ki, hogy a 16. században az állami bevételeknek az egynegyede származott a bányákból: PÁLFFY Géza, „Közép-Európa védőbástyája és éléskamrája (1526–1711)” in *Európa színpadán: Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*, szerk. MAROSI Ernő, 92–115 (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Intézete–Balassi Kiadó, 2009) 105–106; Uő, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete, 2010) 224–225.

3 A gondolatot visszhangozza Aegidius Hunnius professzor levele is, amelyet támogatójának, Thurzó Györgynek írt Wittenbergből 1602. június 1-jén: „Mekkora védelmünk van nekünk Magyarországon, ami a törökök dühével szemben állva az egész Római Birodalom legerősebb védőbástyája, mintegy védőfala. [...] nem csak a hazájukért harcolnak, hanem az egész keresztény világ üdvéért.” (*Quantum nobis praesidium paratum sit in Hungaria, quae objecta furori Turcico totius Imperij Romani ceu murus quidam est firmissimusque propugnaculum. [...] non tantum pro patria, sed etiam pro totius orbis Christiani salute pugnant.*) DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella és LATZKOVITS Miklós, kiad., *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624*, *Fontes rerum scholasticarum 1* (Szeged: JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1989), 7; Carolus Zerotinus (Zerotin) morvaországi nemes hasonlóan ír Thurzó Györgynek 1608. november 2-án: „számmra nem előrébb való a saját hazám jóléte Magyarország épségénél, sőt azt kívánom, hogy ennek az országnak jól menjen a sora, mert már annyi esztendeje a kereszténység védőbástyája, és elhárítja tőlünk a barbárok erejét és jogtalanságát” (*mihl certe incolumitate regni Hungariae nec propriae patriae salus potior est, adeo cupio, ut regno illi bene sit, quod tot annis totius Christianitatis propugnaculum, vim et iniuriam barbarorum a nobis arcuit*). ILA Bálint, *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 15* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934), 66.

4 G. ETÉNYI, „Toposzok és újítások...”, 113–114.

5 Paczoth munkáját számon tartja: TERBE Lajos, „Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 60, 7–12. sz. (1936): 297–351, 322.

A korszak kutatói hangsúlyozzák a további forrásfeltárás fontosságát, e munkák retorikai-irodalmi elemzésének szükségességét: „A kutatásnak további feladata mind a praeceptum irodalom részletes vizsgálata, mind a hatalmas német (vagy más) forrásanyag áttekintése (latin és német nyelvű szónoki művek, prédikációk, imádságok); a törökellenes magyar küzdelmek számos retorikai földolgozására kell számítanunk.”⁶ Imre Mihály egy 1656-ban Wittenbergben elmondott beszédet tett közzé retorikatörténeti antológiájában.⁷ Kecskeméti Gábor egy általa föltárt németalföldi szónoki gyakorlat kapcsán fogalmazta meg a lehetséges feladatokat:

Vernulaeus szónoklatának minden magyar adata, sőt azokon túl számos retorikai megoldása is Thomas Lansius gyűjteményének *Pro Hungaria* szónoklatából származik. Az átvétel általában nem szó szerinti, de parafrazeáló jellegű, vagyis a pontos eredeti mindig maradéktalanul visszakereshető és felismerhető. A változtatásokat érdemes lenne részleteiben tanulmányozni, így lehetne ugyanis regisztrálni az elokúció imitációs és variációs technikáinak gyakorlati alkalmazását.

Kecskeméti azt is fölveti, hogy a vizsgált szónoki példák között szoros a szövegkapcsolat: a védőbástya és a *fertilitas* toposz, a jajcai hős és a két egridi nő exemplumai biztosan Lansiustól kerültek át Vernulaeushoz – a tübingeni *consultatio* hosszabb időre meghatározta a magyarsággal kapcsolatos tények és megítélések érvkésztését.⁸

Bitskey István összefoglaló jelleggel mutatja be e toposzok meghatározó voltát, s a Magyarország-kép formálásában jelentős Lansius tübingeni professzor szerepét:

Az ellentétes nézetek kifejtésére és ütköztetésére a barokk korban kedvelt *consultatio* műfaja közismerten jó alkalmat nyújtott, az egymás ellen argumentáló egyetemi orációk a témát sokoldalúan világították meg, az ilyen típusú kiadványok az egyes népek és országok képének kialakításában, a közvélemény formálásában nagy szerepet játszottak. Magyarországról a Thomas Lansius tübingeni professzor által kiadott kötet (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*, Tübingen, 1613) tartalmaz két beszédet, amelyek közül a *Pro Hungaria* című a magyarság jellemzésében a hadi hírnév mellett a szellemi értékeket is kiemeli. Ennek szerzője Henricus Albertus, aki Dudith András és Zsámboky János nevével igyekszik bizonyítani, hogy a magyarok a katonai virtus mellett a tudományok művelésére is alkalmasak. A magyarságról szóló *laudatio* ellenpárja Ernestus Schafelizki orációja *Contra Hungariam* címmel, s ebben a retorikai vituperatio minden eszközét felhasználja a Hungariáról szóló kép befekettetésére.⁹

6 IMRE, „A török–magyar háborúk...”, 65.

7 Johann von HELLENBACH körömbányai magyar „Szónoklata Magyarország dicsőítésére”, ford. TÓTH Szilvia, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., szerk. IMRE Mihály, Csokonai Könyvtár. Források 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 455–465.

8 KECSKEMÉTI, „Szónoki gyakorlat...”, 66–67.

9 BITSKEY, „Militia et littera...”, 150; a műfaj magyarországi vonatkozásairól: TARNAI Andor, „A *consultatio* Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986): 637–656.

Jelen dolgozatban két szónoki gyakorlat elemző bemutatását végzem el. Az első szerzője a felső-magyarországi evangélikus báró, az ifjú Paczoth Ferenc, aki 1617-ben mondta el orációját a wittenbergi egyetemen, így méltán tarthatjuk számon, mint aki szinte napra készen reagált a tübingeni Thomas Lansius *Consultatiójára* (1613). Bár Paczoth művét az RMK regisztrálta (RMK III. 4257, 7548),¹⁰ és szórványos hivatkozások is vannak rá, részletes ismertetése még nem történt meg. A másik szónoki gyakorlat (*Actus declamatorius*) a boroszlói Erzsébet Gimnáziumban készült (1650), ennek egyik előadója magyarországi, aki Magyarországról (*De Hungaria*) szónokolt; a munka a hazai szakirodalom előtt ismeretlen.

Paczoth Ferenc: Oratio in laudem Hungariae patriae (1617)

Paczoth Ferenc valamikor 1593 előtt születhetett,¹¹ mivel atyja, aki a török elleni harcokban vett részt, ebben az esztendőben halt meg.¹² A linzi gimnáziumban tanult,¹³ majd 1615. december 21-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre.¹⁴ Nem összetévesztendő unokaöccsével, azzal a Paczoth Ferencel (1598–1649), aki katolizált, jezsuita lett,¹⁵ és 1620–1623-ban Nápolyban, 1625–1627-ben Grazban folytatott bölcsészeti, majd teológiai tanulmányokat.¹⁶ Közel egy időben négy magyarországi főúr is megfordult Wittenbergben: Paczoth mellett az 1614-ben beiratkozott Szunyogh Gáspár, az 1615-ben immatrikulált Thurzó Imre és az 1616-ban beiratkozott Ostrosith János.¹⁷ Nekik szól Jakob Martini professzor 1617-es kötetének ajánlása, amelyben kiemeli a magyar hallgatóknak a *logica* iránti iparkodását és heves érdeklődését.¹⁸

10 FRANCISCUS PACZOTH, *Oratio in laudem Hungariae patriae*, habita publice in celeberrima Academia Wittenbergensi a Francisco PACZOTH de Beki, L. B. in Nagy Tharkany (Wittenbergae: Johann Mattheus, 1617).

11 Legújabb életrajzi szócikke: *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, *Historia litteraria* 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003) 226.

12 NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 13 köt. (Pest: Beimel és Kozma, 1857–1868), 9:7.

13 SZABÓ András, kiad., *Szenci Molnár Albert naplója*, 174.

14 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17 (Budapest: ELTE Levéltára, 2011), 321.

15 Az ő neve („pater Patzot”) olvasható ki egy kéziratban fennmaradt gúnyirat versfőiből: PÉTER Katalin, „Köznevesi publicisztika, köznevesi politika a 17. század derekán: Az Országgyűlési pasquillus” in PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8, 152–180 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995) 152–155, 160–162; Péter Katalin azonosította a két rokont.

16 Vö. *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (1601–1640)*, 2. vol., ed. Ladislaus LUKÁCS SJ, *Monumenta historica Societatis Iesu* 125 (Romae: 1982), 696.

17 SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi...*, 320–322 (4058, 4072, 4089. sz.).

18 „Sic enim statuo, et haec mea vera, solida immotaque est sententia Sanorum, Doctorumque judicium attendenda esse, non malefunctorum et nihil intelligentium omnia nihilominus se recte arbitrari ac imitari posse sibi imaginantium simiarum somnia et vaniloquia, scommataque audienda. Ideoque TE magnifice ac Illustris Domine, Dn. JOHANNES OZTROZITH DE GHYLETHINCZ, L. B. IN ILLAWA etc., qui bonorum corona et ornamentum es, Te, inquam compello: quippe Tuis laudatissimis literariis conatibus

Paczoth Ferencnek még egy munkáját regisztrálja a könyvészet: azt az ajánló epigrammáját, amit az ugyancsak Wittenbergben kiadványt megjelentető Ostrosith János *Oratio de maiestate* című szónoklata (RMK III. 1183) elé írt:¹⁹

Qui Majestatem tam magnis laudibus ornas,
Ponis et in digno regia sceptrum loco:
Di faciant, ut ab illa aliquando ornere vicissim:
Et pro laude tua praemia digna feras!²⁰

Paczoth az *Oratio in laudem Hungariae patriae* című szónoklatát sógorának, Nagylucsei Dóczy András királyi tanácsosnak, kamarásmesternek (*magister cubiculariorum regalium*), barsi és szatmári főispánnak ajánlotta. Ezt az ajánlást követi Jeremias Spiegel szónoklattan-professzor epigrammája *In Hungariam ista oratione laudatam* címmel, tovább Augustus Buchner poétikaprofesszor két üdvözlő verse. Spiegel epigrammája így szól:

Et Cerere et Baccho et defossi montibus auri,
Cordatisque viris, dives es HUNGARIA,
O etiam tibi pax esset! Pax suppetat una:
Non bona jam tellus, sed Paradisus eris.²¹

---

molitio haec chartacea nec prorsus obfutura, nec ingenio tuo judiciosissimo displicitura. *Ut enim Keckermannus singularem industriam et incredibilem in Logicam ardorem Ungarorum sui temporis praedicat, quo ad limam et recognitionem operis sui Logici excitatus sit: sic non possum non, si non maiorem, omnino tamen similem (ut de ceteris disciplinis Philosophicis impraesentiarum nihil dicam) in Vobis, Praeillustris Magnificentissime et Generosissime Comes ac Domine Dn. Emerice THURZO, Comes de Arwa Supreme et Perpetue; Dn. Johannes Oztrozith de Ghilethincz L. B. in Illawa etc. Dn. Francisce Paczoth L. B. de Beőky in Nagy Tharkany etc. Dn. Caspare Szuniogh de Jessenitze, Liber Baro in Budetin etc. Domini mei benignissimi, qui Hungariae nationis bellicosissimae, fortissimaeque flos estis, maximopere commendare. Usi insuperetis ejusmodi informatoribus, qui praeter pietatem, quae omnis sapientiae fundamentum est, vos in omni liberali doctrina ac disciplina sedulo, sed et feliciter, ut apparet, exercebant. Quemobrem mecum Boni omnes non possumus non opem maximam, imo fiduciam de vobis certissimam, concipere, quin non faturi demum, sed jammodo singularia Patriae et universae Reipubl. sitis ornamenta et adjuncta. Sic sentimus, et optamus fore, vos, Comes Illustrissime, et Barones Magnifici, et nostra aetate et seculis sequentibus Illustribus personis exemplar, in quod oculos et animum cum suo, populorumque maximo bono conjiciant, Tibi vero, Magnifice et Illustris Dn. Baro Johannes Oztrozith, hoc, quicquid est muneris, offerre volui.*” Jacobus MARTINI, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermanni*, ([Wittenbergae]: Schurerus, 1617), *Dedicatio* (oldalszámozás nélkül) – vö. HAJÓS József, „Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete”, *Erdélyi Múzeum* 56, 1–2. sz. (1994): 134–137.

19 Johannes OSZTROZITH, *Oratio de maiestate*, publice habita in Illustri Academia Wittenbergensi a Johanne OSZTROZITH de Ghylethincz et in Illava etc. (Wittenbergae: Georgius Kelner, 1616).

20 Magyar fordításban: Ki a Királyi Felséget oly nagy dicséretekkel ékesíted, és a királyi jogart méltó helyére helyezed: adják az istenek, hogy a Királyi Felség majd téged viszonzásul kitüntessen, és dicséretedért viseld a méltó jutalmat!

21 Magyar fordításban: Gabonában és borban, és a hegyekből kiásott aranyban, bátor férfiakban gazdag vagy, Hungaria. Ó, bárcsak békében is lenne részed! Béke legyen: nem csak jó termőföld, de a Paradicsom leszel.

Az antik istennevek az epigrammában metonimikus formában utalnak – a híres aranybányák kincsei mellett – Magyarország természeti értékekben való gazdagságára, a gabona és a bor bőségére. A vers, de még inkább Paczoth orációja nemcsak az antik szónoklatok és költemények retorikai megoldásait idézi (például Cicerót és Vergiliust), de a reneszánszban fölélesztett szülőföld-dicséreteket is, azaz az antikvitás esztétikai-retorikai örökségét követi. Ehhez a világias szemlélethez járul a reformáció közvetítette biblikus szemlélet, ami párhuzamot von az egykori Magyar Királyság termékenysége és a Paradicsomkert között. Joggal nevezte ezt a jelenséget Imre Mihály *paradigmák interferenciájának*.²² A paratextuális epigrammán kívül Paczoth orációja is mutatja a biblikus szólam és humanista eszme egymásba játszását: „Szamba vettem azokat az adományokat, amikkel a természet és a szerencse a magyarokat, mint mindenki előtt álló és számára legkedvesebb sarját bőséggel ellátta, és úgy vélem, hogy a legboldogabb föld képét mutatja nektek, amit pedig ha látnátok, azt hinnétek, hogy már nem a földet, hanem a Paradicsomot látjátok”.²³ A gondolatot megtalálhatjuk a század második felének külföldi és hazai latin nyelvű műveiben is.²⁴

Ez a kettős paradigma végigvonul a 16–17. századi irodalomban. A bőségeírások legfőbb forrása Imre Mihály szerint „Oláh Miklós 1536-ban, idegen földön írott történeti-geográfiai művének, a *Hungariának* a 17–18. fejezete. Benne összezsúfolja mindazokat a természeti szépségeket, és a gazdagságot kifejező mozzanatokat, amelyek a kortársak költészetében is jelen vannak.” További forrás Georgius Wernher Magyarország csodálatos vizeiről írott tudományos műve (*De admirandis Hungariae aquis hypomnematium*), amely elsősorban a felszíni és a mélyben fakadó folyók, vizek leírására vállalkozik (források, csermelyek, patakok, folyók, termálvizek, hőfürdők stb.). Az áttekintést az a

22 Vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 54–63; ennél általánosabb érvénnyel tekinti a korszakot Peter Burke a „hybridisation” korának: Peter BURKE, *Hybrid Renaissance: Culture, Language, Architecture* (Budapest–New York: CEU Press, 2016).

23 „Atque hactenus quidem dotes aliquas, quibus natura et fortuna Hungaros, tamquam prolem prae caeteris sibi carissimam, largiter instruxit, recensui, et aliquam beatissimae terrae faciem vobis ostendi: quam tamen si ipsam cerneretis, non terram jam, sed paradisi vos videre juraretis” – magyar fordításban idézi: PÉTER, „Köznevesi publicisztika...”, 161.

24 Így fogalmaz például Nadányi János 1666-ban kiadott, *De augmentis scientiarum* című beszédében: „Terram satis bonam sed non bene colimus, remedium ab arte petendum est, certe tam inculto solo fere Paradisum vere videas, Deum immortalem quid non optandum esset, quod si rite et secundum Deum unicuique operi manus adhiberetur,” Johannes NADÁNYI, „Oratio de augmentis scientiarum” in Johannes NADÁNYI, *Opera selecta*, ed. Ladislaus HAVAS (Debreceni: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2003), 46; hasonlóan a gályarabságra ítélt Johann Simonides *Exul praedicamentalis* című műve, amely 1679-ben jelent meg először Wittenbergben (RMK III. 3026). Ez egy, az arisztotelészi logika alapfogalmait megverselő tanköltemény, amely a múltat és jelent szembeállítva írja le Magyarországot: *Hortus erat, Paradisus erat quondam Hungara tellus, / Terra dei vivo rore beata fuit.* (Magyar fordításban: Kert volt, a Paradicsom volt hajdan Magyarország, Isten eleven harmatjával volt boldog.) IMRE Mihály, „Johann Simonides Nápolyban – A mártírológiai elbeszélés egy 17. századi változata” in IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, 79–112 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015), 105.

megállapítás zárja, hogy Magyarország egy részét már a török pusztítja.²⁵ Ez a bőségeleírás ugyanúgy világias szemléletű, mint azé a hősi küzdelemé, amit a magyarság mint „védőbástya” vív a törökkel; a harc jutalma a hírnév halhatatlansága és az utókor dicsőítése (fama, gloria, laus). Ezt szintén áthatja a vallásos gondolat, hiszen a küzdelem a kereszténység értékeinek védelme érdekében történik.²⁶

Joggal hangsúlyozza Győri János, hogy a zsidó és magyar nép közötti „történelmi párhuzam nem protestáns prédikátoraink találmánya, hanem egy olyan középkori örökség, amelyet az ún. wittenbergi történet szemlélet a XVI. században fölerősített”, ahogyan azt is hangsúlyozza, hogy „a tizenöt éves háború (1593–1606) fordulatot hoz a prédikátori szemléletben. [...] A wittenbergi történelemszemlélet gyors háttérbe szorulásával a passzív, apokaliptikus világvégvárást a kálvini eszmék által inspirált cselekvőbb magatartás váltja fel, melyben fontos szerepet játszik a kiválasztottság tudata.”²⁷ Győrihez hasonlóan tipologizálja, majd külföldi példák segítségével pontosítja a párhuzam előfordulásait Szabó András Péter, aki a Bocskai-felkelés időszakát tekinti Magyarországon a „héber patriotizmus”, azaz a református nemzeti ideológia nyitányának.²⁸

A jelenség azonban nem szűkíthető le a református eszmerendszerre. Ugyanebből a korszakból származik a jezsuita Káldi Márton kéziratos prédikációs kötete, amelyben – Gábor Csilla megállapítása szerint – Erdély sorsát a zsidóság történetével állítja párhuzamba.²⁹ Lovas Borbála arra hívta föl a figyelmet, hogy az antitrinitárius Enyedi György prédikációinak is „jellemző témacsoportját képezik azok a beszédek, amelyekben Enyedi a magyar–zsidó sorspárhuzam kifejtésével magyarázza a híveknek a korabeli helyzetet”.³⁰ Hogy a zsidó–magyar párhuzam az unitáriusok körében a század végén is eleven hagyomány volt, bizonyítja egy 1697–1698 között a kolozsvári Unitárius Kollégiumban

25 IMRE Mihály, „A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámín latin nyelvű versében”, in IMRE, *Az isteni és emberi...*, 385.

26 IMRE Mihály, „A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai)” in *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, *Studia Agriensia* 17, 217–233 (Eger: Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1997), 225–226.

27 GYŐRI L. János, „Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikátori irodalomban” in GYŐRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 13–30 (Budapest: Kálvin Kiadó, 2015); vö. ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)* (Budapest: Magyar Napló, 2016).

28 „A zsidó–magyar sorspárhuzam alatt a szakirodalom több, egymással összefüggő, részben egymást követő, de jellegében eltérő jelenséget mos össze: a [...] felekezetektől független providencialista szemléletet, a 16. századi, döntően wittenbergi jellegű zsidó–magyar sorspárhuzamot, és a 17. század, biblikus nyelvvel társuló, aktuális eseményekre reagáló református ideológiáját, amelyet már bátran nevezhetünk felekezeti nemzeteszmenek (azaz »héber patriotizmusnak«).” SZABÓ András Péter, „De profundis: Nemzeteszmenek az 1657 utáni évek erdélyi válságában”, *Századok* 146, 5. sz. (2012): 1085–1160, 1134–1135.

29 GÁBOR Csilla, „»Nem úgy vagyone dolgunk, mint a Sidoknak?« Nemzettörténet egy kéziratos prédikációgyűjteményben” in GÁBOR Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkor szövegtípusokban*, 135–151 (Debrecen–Kolozsvár: Debreceni Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság, 2015), 138.

30 LOVAS Borbála, „Erkölc és identitás: Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban” in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, 299–310 (Budapest: Balassi, 2012), 299–300.

vezetett, prédikációkat tartalmazó kötet is.³¹ Ugyancsak a 17–18. század fordulójáról származik az a két erdélyi, bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet, amelyekben – református prédikációkból történő szövegátvételek révén – teljes kifejtését olvashatjuk a zsidó–magyar sorspárhuzamnak.³² Ami mindebből témánkra, a bőség-toposzra tartozik: az a gondolat, mely szerint a zsidó nép Isten akaratából telepedik meg Kánaánban, ahogyan a magyarság is a „tejjel-mézvel folyó” Pannoniában, végigvonul az egész kora újkor magyar irodalmában; hatása még Kölcsey *Hymnus*ában is érzékelhető.

Bartholomaeus Reusner Paczoth orációja elé írt rektori bevezetője a tanulmányai céljából hazájától már hat esztendeje távol lévő Paczoth Ferencet így laudálja:

Ti is láttátok, Akadémiánk polgárai, és szemléltetek egy ideje, a fölöttébb ritka, fegyelmet, sőt egyedi műveltségnek a tükörét Őméltóságában. [...] Ugyanis a kegyes és védelmező Isten úgy rendelte, hogy Őnagysága visszatérjen hazájába, Magyarországra, mert így akarta előkelő családja, akik visszahívták. De mielőtt innen eltávozna, egy beszédet fog tartani nektek holnapután, 9 órakor Magyarország dicséretére, amit az ő stílusában, és nem választékosan írt meg. Aminek a meghallgatására sokan eljöttetek.³³

Mivel tehát itt búcsúbeszédéről, és nem olyan szónoki gyakorlatról van szó, mint amilyen Lansius tübingeni kötetében szerepelt, azt kell föltételeznünk, hogy ezzel egyidejűleg nem hangzott el másik beszéd Magyarország ellenében.

A beszéd bevezetése (*propositio*) először Magyarország földrajzi határait írja le:

Amikor Magyarországot mondom, azt a földet mondom, ami kiterjedését tekintve igen nagy, minden dologban bővelkedik, lakóinak erényeit és nemességét tekintve egyetlen más országgal sem lehet összehasonlítani a nap alatt. Ugyanis ha a határait bejáród, mindazt, ami Horvátországtól és Szerbiától Lengyelorszáig és Ruténorszáig, azaz a Kárpátok hegyeiig eléd tárul, mindazt, ami a Tisza és Ausztria között helyezkedik el, Magyarország néven tartjuk számon. Továbbá ez a nagy kiterjedésű terület 50 tarto-

31 Ez alapján állapította meg Túri Tamás, hogy „az egyházukat és a nemzetet ért sérelmeket biblikus koncepcióba illesztik” – itt főleg a német katonaság kegyetlenkedésére történik utalás, aminek a „párhuzamát a zsidók egyiptomi szenvedéseiben, illetve Jeruzsálem pusztulásában láthatjuk.” TÚRI Tamás, „Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet” in *Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fialatok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, Arianna Könyvek 9, 197–214 (Budapest: Reciti, 2015), 208–209.

32 RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet tanulságai: Zsidó–magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet” in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 173–188 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015).

33 „Vidistis ipsi, Cives Academici, et intuiti jam aliquamdiu estis speculum hoc eruditionis in tanta dignitate perquam rarae, modestiae vero etiam singularis. Sed ferme jam vidistis. Quod enim felix faustumque Deus esse jubeat, redibit Generosa illius Magnificentia in Hungariam Patriam, volente sic et revocante familia illustrissima. Prius vero quam hinc abeat, habebit ad vos die perendini h. IX. Orationem in laudem Hungariae, stylo illo suo, id est, non eleganter, scriptam. Ad cujus auscultationem ut frequentes conveniatis, non praeter rem censemus.”

mányt foglal magába, amiket lakosai vármegyének neveznek. De mifélek ezek? Közülük több is kétségkívül méltán nyerheti el a hatalmas hercegségek elnevezését, vagy eléri azok nagyságát. Mindegyik bővelkedik igen gazdag városokban, megerősített várakban, hatalmas folyókban, marhákban és mindenféle állatokkal gazdag falvakban, folyóik végül hallal telvék, hegyeik aranyban, ezüstben, vasban, rézben, sóban és borban olyannyira bővelkedők, hogy azt csak irigyelni lehet. Ugyan ki tudná mellőzni Budát, a régi királyok székhelyét? Ki Esztergomot? Ki a két Fehérvárt (Székes- és Nándorfehérvárt)? Ki Veszprémet? Ki Szigetet? Ki Komáromot? Ki Győrt és a többi számos várat? Ki nem tudná, hogy mindezek mennyire nagykiterjedésű kertekkel vannak körülvéve, és kertjeik mindenfajta gyümölcsök bőségével termékenyek?³⁴

A szónoklat első fele az ország természeti gazdagságát részletezi, először a gabona bőségének, majd a híres borfajták bemutatásával:

Ausztriába több ezer gabonával megrakott szekeret indítanak évente, Sziléziába ugyanennyit. És bár manapság is nagyszámú hadsereget tart el és táplál, és háborús időkét lát, és súlyos háborúkat tapasztalt meg, még sincs soha éhség, még sincs a gabonából hiány.³⁵

Ezt követi a nektárhoz hasonló borok felsorolása, név szerint említve a tokaji, tarcali, tállyai és szentgyörgyi borok kiválóságát:

Nem kevesebb bor fogy Magyarországon, mint máshol víz és sör, és mégis hatalmas bősége van a szomszédos tartományokban és országokban. Csak a szomszédosokban? Nem, hiszen a messzi és távoli területekre is szállítják. Innen tölti meg pincéit Szilézia, innen Ausztria, innen Lengyelország, és az igen messzi Moszkóvia is. Ugyanígy tenne Szászország és Meissen is, Frankföld és a Rajna-vidék és Hispánia is, ha csak az oly nagy térbeli távolság miatt oda lehetne szállítani a bort, ami értékeesebb a hispánok minden aranyánál.³⁶

34 „Hungariam enim cum dico, terram dico, magnitudine amplissimam, omnium rerum ubertate, incolarum virtute ac nobilitate cum nulla alia, quas Sol iste obit, comparandam. Si enim terminos illius obeas, quicquid a Croatia et Servia ad Poloniam et Russiam Carpathosque montes intercurrit, quicquid inter Tibiscum interjacet et Austriam, Hungariae nomine censetur. Haec amplissima spatia quinquaginta amplius explent provincias, quas incolae comitatus appellarunt. At quantas illas? Quorum profecto nonnulli maximorum Ducatum vel justum nomen retinere, vel veram magnitudinem obtinere possint. Omnes vero et urbibus opulentissimis et arcibus munitissimis, et fluviis maximis, et vicis pecorum, omnique animalium genere ditissimis: fluviis denique piscosissimis, montibus auro, argento, ferro, cupro, sale, vinoque tandem fertilissimis ad invidiam abundantes. Quis enim Budam, ignorare potest, antiquissimorum olim Regum sedem? Quis Strigonium? Quis utramque Albam, Regalem et Graecam? Quis Vesprinium? Quis Sigethum? Quis Comarinum et Iaurinum, aliasque innumeras arces? Quis nescit haec omnia, quam latissimis circumfusa esse campis: et campis quidem omnis generis frugum copia fertilissimis.”

35 „Austriae certe aliquot millia plaustrorum annona oneratorum quotannis transmittit: Silesia tantundem suppeditat. Et quamvis numerosissimos aluerit et alat hodieque exercitus, bellique tempestates viderit et experta sit gravissimas: nunquam tamen famem, nunquam rei frumentariae inopiam.”

36 „Absumitur in Hungaria non minus vini, quam alibi aquae et cerevisiae: et ingens tamen copia in

Oláh Miklós *Hungariája* óta megkerülhetetlen annak leírása, hogy Magyarország bővelkedik a legkülönbözőbb állatfajtákban (marhák, vadak, szárnyasok, halak). Paczoth is idézi a mondást, hogy a Tiszában kétharmad rész a víz, és egyharmad rész a hal:

Ugyanis a folyamok királya: a Duna is, és a Száva és a Dráva és a Bodrog és a Vág a halaknak akkora bőségét ontja, hogy Magyarországon semmi sincs ennél olcsóbb. A Tisza, amire egész hosszában csak Magyarország formál jogot, kétségkívül annyira híres a külföldiek előtt, hogy úgy hiszik: egyharmad rész benne a hal. A halak pedig olyanok, amilyeneket más földek folyói csak ritkán, vagy sohasem látnak. Ezek között a legnemesebbek és a legnagyobbak azok a vizák, amiket közönséges néven (németül) Huzonnak neveznek, ezeket a ti Elbátok alkalmanként mint ritka vendéget fogadja be. A többi hal, akár a Dunából, akár a többi folyóból fogják ki őket, nagy bőségben fordul elő és felettébb olcsó, úgymint a harcsák, lazacok, angolnák, a hegyes vidékeken a kövihalak és a pisztrángok, amiket aranyos halaknak neveznek.³⁷

A folyók aranyrögöket görgetnek magukkal, de ezt nem keresik azok, akik egész arany-, ezüst- és rézhegyeket birtokolnak (*qui montes totos auri, argenti, cupri et omnis generis metalli feracissimos possident*). E rövid kitérő után tér vissza Paczoth Magyarország „csodálatos vizeire” – a szóhasználat (*illa aquarum admiranda*) mutat arra, hogy e rész Wernher értekezésére megy vissza –, az „oly sok gyógyító thermához” és forráshoz, amiket a „természet kincsestárának és csodájának” (*non solum thesauri, sed et miracula naturae*) nevez. Magyarországon fekszik a Fertő, amit Európa legnagyobb tavának mond. Vagy a Balaton, aminek megadja a hosszát is (40 olasz mérföld, vagyis 8 magyar mérföld). Beszél kővé váló vizekről, arról, hogy Szepesben a vízbe dőlő fát bevonja a kő,³⁸ továbbá, hogy Szomolnoknál a vas rézzé változik.³⁹ Ezek a témák végig ismétlődnek a 17. század országleíró vagy tudományos irodalmában,⁴⁰ sőt még a 18. század első felében is

---

provincias et regna vicinat vicina autem? Imo et remotissima disiunctissimaque devehitur. Replet inde cellas suas Silesia, replet Austria, replet Polonia et remotior longe Moscovia. Faceret idem Saxonia et Misnia et Franconia, ipsaque Rhenana et Hispana terra, si modo per tanta locorum intervalla pervehere ad se posset vinum omni Hispanorum auro pretiosius graviusque.”

37 „Nam et Danubius fluviorum rex, et Savus, et Dravus et Bodrogus et Vagus tantam piscium copiam cottidie profundunt, ut nihil in Hungaria vilis hoc genere habeatur. Tibiscus profecto, quem totum sola sibi vendicat Hungaria, apus exteros etiam tam celebris est, ut tetia eius pars piscium esse credatur. Et piscium quidem talium, quales caeterarum fluvij terrarum aut raro, aut nunquam vident. Inter quos nobilissimi maximique sunt, quos peculiari nomine Husones vocant, quosque Albis vester nonnunquam, sed raras hospites accipit, Sturiones. Reliquae gentis, tum ex hoc fluvio, tum ex caeteris magna est copia, ingens vilitas, ut cypriorum et sylurum, salmonum, percarum, murenarum, barbionum, et in montanis locis, fundulorum, ac trutarum; quas aureos appellant pisces.” (*A cyprius, perca és barbio* halfajtákat nem sikerült eddig azonosítanom.)

38 „Videas in agro quidem Sepusiensi ejusmodi aquas, in quibus ligna, simul atque injeceris, lapide seu cortice obducuntur. Eodem in loco erumpit alia, bullienti similis, aqua, quae tam supra, quam subtus terram in lapides convertitur, a pumicibus parum abhorrentes.”

39 „Ad oppidum quoddam, quod Smolniciam incolae vocant, est aqua in foveas amanans, quae ferrum, paullo post, ut injectum est, in lutum vertit: quod quidem eliquatum, cuprum fit optimum.”

40 Vö. RESTÁS Attila, „A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban

foglalkoztatták a tudósokat.⁴¹ A szónoklatnak ez az első fele, a természet gazdagságának az előszámlálása azzal a már idézett kijelentéssel zárul, hogy aki ezt a földet nézi, úgy érezheti, hogy egyenesen a Paradicsomot látja.⁴²

Ám a területnek ez a jósága és bája, az éghajlatnak a gyengéd szelídsége a lakóit nem rontotta vagy puhította meg, hanem még inkább hajtotta a férfias erényekre. Ez az átvezetés ad lehetőséget arra, hogy a szerző szónoklatának második részében a magyarok hadi dicsőségéről írjon, amihez fölhasználja a *propugnaculum Christianitatis* toposz gazdag érvkészletét. A már kétszáz esztendeje zajló küzdelemben a magyarság magát a kegyetlen töröktől nemcsak bátran védelmezi, de ezt a jogos és szükséges háborút okosan felvállalja és állhatatosan irányítja, és sikeresen befejezi (*ab ipsis annis ducentis non solum sese defendere fortiter, verum etiam bella justa illa et necessaria et suscipere prudenter, et administrare constanter, et finire feliciter*).

A küzdelem egyenlőtlen, ám hősiessé voltát Paczoth az összehasonlítás (*comparatio*) alakzatával emeli ki, amikor nemcsak Magyarország és a törökök erejét veti össze, de összeméri a magyarok és a többi európai nép sikereit is:

Ezt a dolgot, ami magában is csodálatra méltó, annál inkább fogjátok csodálni, Hallgatóim, amennyiben az elméteknek az igazságosabb mérlegén megmérték a vad török hatalmát. Mivel megvan a birodalomnak a mérhetetlen gazdagsága, sértetlen ereje, fegyverzete és harci gyakorlata. Megvan neki a katonák tapasztalata, az alattvalók engedelmessége, ébersége, és minden más, akár többszörösen is, ami a háború elkezdéséhez és folytatásához szükséges. És mégis hányszor arattak diadalt a magyarok fölöttük? És hányszor terítették le és futamították meg a magyarok azokat, akik bármennyire is fel voltak készülve mindazzal, ami mindenféle háborúhoz szükséges, akiktől érthető módon megretten az olaszok tüzessége, a franciák rohama és a lengyelek támadása. Ezekkel a győzelmekkel és diadalmakkal nemcsak azt érték el, s érik el ma is, hogy ők maguk életben maradtak, hanem hogy általuk más népek is életben vannak.⁴³

(Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae, 1700)” in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor és BALOGH F. András, 484–493 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013).

41 Ilyen témában például Bél Mátyásnak angol fordításban jelent meg két értekezése a Royal Society folyóiratában: az *An account of two caves, the one icy, the other emitting noxious vapours (Két barlangról: az egyik jeges, a másik mérges gőzöket bocsájt ki)* című írása és az *On the brass waters of Nisol, commonly called Cement-wasser, changing iron to brass (A vasat rézzé változtató besztercebányai érces vizekről)*, vö. *Bél Mátyás kiadott műveinek jegyzéke in Magyarország népének élete 1730 táján*, vál., kiad., tan. WELLMANN Imre, Történetírók tára, 481–488 (Budapest: Gondolat, 1984), 483; GÖMÖRI György, „A londoni Royal Society első 80 évének magyar kapcsolatairól” in *Nyelv, lelkiség és regionalitás...*, 463–470, 469; JANKOVICS József, „A Royal Society érdeklődése Magyarország és Erdély iránt a 17. század hatvanas éveiben: Szöveggyűjtemény Gömöri György tanulmányához” in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin és TAMÁS Máté, 2 kötet. (Budapest: L’Harmattan, 2016) 1:373–386.

42 Lásd a 23. lábjegyzetet!

43 „Quam rem, per se satis admirandam, tanto vos admirabimini magis, Auditores, quanto justiori mentis vestrae trutina ferocissimi Turcae potentiam ponderaveritis. Cum sane nihil minus, quam immensae

Paczoth a német közvélemény meggyőzését tartja elsődlegesen szem előtt, amikor így folytatja:

Kérdezheted: Mi Magyarország? Germania védőfala, Lengyelország, Itália, sőt az egész kereszténységnek bevehetetlen vára, legerősebb védőbástya.⁴⁴

A továbbiakban a megszemélyesítés alakzatával él, hiszen egyes szám első személyben szólaltatja meg Magyarországot:

Én tartom távol a lángot, fegyvert, én a gyilkolást, tüzet, rablást, erőszakot a keresztények életétől, hajlékától, vagyonától, testétől. Én védtem meg és védem ma is a templomokat a megszenteltentől, a városokat a kifosztástól, a szántókat a pusztítástól. Adós nekem mindenki más a keresztények életéért, szabadságáért és biztonságáért.⁴⁵

A Paczoth-beszéd tehát a termékeny Magyarország toposzával kezdődik, majd az egész kereszténységet védelmező védőbástya toposzának kifejtésével folytatódik, amit a vitéség történeti példáival bizonyít.⁴⁶ A magyar hősök és hőszok előszámlálása következik: „Szent István, László, Béla, Jeruzsálemi András, Jeromos, Márton” – hiszen „nemcsak Magyarország előkelői, de maguk a királyok” is kiveszik a részüket a török elleni küzdelemből (*vero non solum procerum Hungariae, sed ipsorum etiam Regum ingentem illam animi vim ac fortitudem quibus verbis praedicem*). A névsor szikár, alapja viszont Lansius *Pro Hungaria* beszéde, mely kifejti, hogy Szent István keresztény tudományával még a főpapokat is tanítani tudta; az isteni László kétszer győzte le a kunokat, a ruténok és lengyelek felett is győzedelmeskedett, és fogadta a Szentföldre tartó keresztény hadakat; II. András pedig leánya, az istenes Erzsébet, valamint a kereszties hadjáratban való részvétele miatt nevezetes.⁴⁷ Természetesen a Lansius-kötet is szere-

---

imperij opes, vires integrae, armorum usus et exercitatio desunt. Non desit illi miles veteranus, non suorum oboedientia, non vigilantia, non alia, quae ad bellum et suscipiendum et gerendum pertinent, vel sexcenta. At quot tamen, de illis Ungari triumpho egerunt. Quotiens quamvis OMNIBUS omnium generis belli requisitis instructos, adeoque et Italorum vigori, et impetui Gallorum, et Sarmatarum insultui haut injuria tremendos fuderunt, fugaruntque Hungari. Quibus quidem victoriis atque triumphis non solum hoc effecerunt, et efficiunt hodieque, ut ipsimet vivant, sed ut aliae etiam gentes per ipsos.” – A többi európai néppel való összehasonlítás érve Vernulaeus szónoklatában ugyancsak megtalálható: KECSKEMÉTI, „Szónoki gyakorlat...”, 64.

44 „Quid Hungaria sit? – quaeris: Murus Germaniae est, Poloniae. Italiae immo totius Christianitatis arx inexpugnabilis, antemurale munitissimum.”

45 „Ego flammam atque ferrum, ego caedes, incendia, rapinas, libidines a Christianorum vita, tectis, fortunis, corporibus, arceo. Ego a templis sacrilegia, ab oppidis direptionem, ab agris vastitatem semper depuli et depello hodieque. Mihi Christianorum alii vitam debent, alii libertatem, omnes securitatem.”

46 E beszédek makroszerkezetének vizsgálatát, azok összevetését fölveti: KECSKEMÉTI, „Szónoki gyakorlat...”, 67.

47 „Quid dicam de *Stephano sancto*, qui praeterea quod Christianae religionis capita ita tenebat, ut vel ipsos mystagogos docere posset; nihil unquam aggrediebatur, quin praecipua aliqua divini numinis observantia in omnibus ejus dictis et factis eluceret, sancte persuasus, si vel latum unguem a justitia et pietate deflexisset, continuo se cum regno ipso corruiurum? *Quid de divo Ladislao I*, qui Chunis bis caesis,

pelteti a pannoniai születésű Mártont, a későbbi tours-i püspököt, valamint a dalmáciai születésű Jeromost mint a kereszténység legtekintélyesebb és legkiválóbb hittudósait (*non solum Ecclesiae Christianae gravissimos doctores, et inter illos longe eminentissimos*), azonban nem a katonai dicsőség, hanem a szellemi kiválóság példáiként.⁴⁸ Paczoth ezek után hosszan beszél Attiláról, aki méltán nevezte magát a világ félelmének és ostorának (*metum orbis et flagellum*), majd több lapon át szól Hunyadi Jánosról és Hunyadi Mátyásról.

A közelmúlt: a végvári harcok és a tizenöt éves háború magyar hősei közt kap említést a szigeti Zrínyi Miklós, Pálffy Miklós, a palotai győztes Thuri György, a Buda ostrománál kitűnt Nádasdy Tamás.⁴⁹ E hősi névsor után szólítja meg Paczoth – mint rokonait – Balassi Bálintot és Ferencet, akiknek vitézi kultuszához így ez az *oratio* is hozzájárult:⁵⁰

Titeket pedig, nagybátyáim, Balassi Bálint és Ferenc, akiknek a hiányát leginkább érzékelem, milyen megfontolás, vagy még inkább milyen galádság miatt hagynálak említetlen, akik nem féltetek a haza üdve érdekében a halált is vállalni, és az ellenséges fegyverek közé rontani.⁵¹

A heroikus példák felsorolása pártfogója, az 1616-ban elhunyt Thurzó György nádor megszólításával folytatódik, akit „Magyarország oszlopának és legnagyobb díszének” nevez, valamint azt is kiemeli, hogy nemcsak „polgári, hanem katonai előrelátással” is rendelkezett, hiszen az érsekújvári főkapitányság betöltésén túl az 1608. évi „ádáz háború” során hazáját, Magyarországot „régii állapotába visszaállította”.⁵² A megszólítás

---

Ruthenis domitis, victis Polonis demum celeberrimae Europaeorum Principum expeditioni socia arma tulit auxilio; rerum gestarum magnitudine maximis regibus par, morum et vitae sanctitate comparandus vel integerrimis laudatissimisque? Quid de *Andrea* II, qui educatione liberorum felix, ex quibus *Elisabetham* Ludovico Thuringiae et Hassiae Landgravio collocavit in matrimonio, ob incredibilem vitae sanctitatem *divarum* numero postmodo conscriptam, bello Syriaco gentis gloriam novis decoribus mirifice illustravit? A „Gézáknak, Béláknak, Imrének, Károlyoknak, Lajosoknak, Zsigmondnak, Albertnak és II. Ulászlónak” csak a neve van említve; az általam használt kiadás: Thomas LANSIUS, *Consultatio de principatu inter provincias Europae*, editio quarta, prioribus auctior (Tubingae: typis Brunnicianis, 1635), 481–482.

48 Lansiusnál harmadikként a humanista Dudith András neve szerepel: Thomas LANSIUS, *Consultatio de principatu...*, 475; meglepő viszont, hogy Paczoth nem tartja számon a magyarság szellemi–tudományos teljesítményeit, vö. BITSKEY, „Militia et littera...”, 147–148.

49 Vö. SZABÓ Péter, „Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza” in SZABÓ Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, TDI Könyvek 7, 147–158 (Budapest: L’Harmattan, 2008), 154–155.

50 A Balassi-fivérek emlékét megörökítő kortársak is a mártírium és áldozathozatal kettősségét hangsúlyozták: IMRE Mihály, „A Balassi-kánon első változata (Az 1595-ös bártfai antológia)” in IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó...*, 77–115; IMRE Mihály, „Apotheosis és üdvözülés Rimay János Balassi-epicédiumában” in IMRE Mihály, *Utak Herborn és...*, 325–364.

51 „Vos vero, Valentine et Francisce Balassi, avunculi desideratissimi, quo consilio, aut quo verius piaculo, tacitos relinquam, qui ne mortem quidem patriae salutis caussa subire, inque media hostium arma irruere estis veriti.”

52 Thurzó György 1602–1604 között töltötte be az érsekújvári végvidéki főkapitány tisztségét: PÁLFFY

humanista formulája – „isteni Thurzó” (*dive Thurzo*) – az antik mintákat követő Bonfini nyomán kerülhetett Paczoth szövegébe.⁵³

„Befejezve már a híres férfiak bátorságát, akiket mind vég nélkül lehet előszámlálni” – ezzel az átvezető formulával kezdi Paczoth az egri nők hősi kitartásának előadását, majd így folytatja:

az asszonyok bátorságát is meg fogjuk látni, akiket új kiváltság alapján már a férfiak közé lehet sorolni. Ugyanis más nemzeteknél a férfiaknak kell férfiaknak lenniük: ezzel szemben mekkora bátorság látható a magyar asszonyokban? Más asszonyok elátkozzák a háborút, megrettennek a csatáktól, esdeklő imákkal a bizonytalan hadiesemények elhárításáért könyörögnek, a mostani magyar nők azonban ettől különböznek, a csatákban szerzett sebeket szemlélik, sőt kezükkel érintik, és végül férfiasan és bátran harcolnak. Azt kérdezem ugyanis, hogy az asszonyok milyen nagy vitézsége derült ki, amikor a török Egert ostromzárral vette körül? Közülük egy nő (ugyanis mindnek az előadásához nem egy vagy két óra, de még sok nap sem elegendő), aki bátran harcolt, miután mellette lévő férjét megölték, bár szülei buzgó intésére el akarta temetni, de csak azután, hogy az ellenséges vérben saját kezüleg bosszulta meg. Így elhunyt férje kardját megragadva az ellenséges fegyverek közé rontott, és miután ott három törököt megölt, akkor végül a férje holttestét a földről felemelve a templomba vitte, és amennyire a körülmények engedték, illő módon eltemette. Egy hasonlóan erős és bátor asszony, amikor meglátta, hogy az anyja egy hatalmas követ a fejére téve az omladékhoz siet, de mielőtt oda ért volna, egy ágyúgolyó lefejezi, azt a követ, ami az anyja fejéről a földre esett, megragadta, és a törökök sűrű tömegébe dobta, közülük kettőt megölt, sokakat pedig súlyosan megsebesített. Ha már ennyi lelkierő, ennyi nagyság van az asszonyokban, mennyivel nagyobb erő van a férfiakban?⁵⁴

Géza, „Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és »életrajzi lexikonból«)”, *Történelmi Szemle* 39, 2. sz. (1997): 257–288, 271; Illésházy István mellett szintén Thurzó játszott jelentős szerepet abban, hogy a Bocskai-felkelés és Rudolf király lemondatása után az 1608. évi törvények megszilárdították a magyar rendek befolyását, és a Szent Koronát is az ő vezetésével szállították Prágából Pozsonyba: PÁLFFY, *A Magyar Királyság...*, 399, 406.

53 „Qui porro tuam, Comes Illustrissime, domine Georgi Thurzo, Palatine, dum fata sinebant, Ungariae dignissime, idemque columen ac decus maximum, prudentiam, non togatam solum, sed et militarem, tuos illos heroicis spiritus, tua praeclara facinora praedicem? Qua oratione, quibus eloquentiae numeris insignem fortitudinem atque constantiam, qua non Capitaneatum Uywarientem administrasti, sed et Patriam ipsam Hungariam acri bello, quod in ea MDCVIII. anno gestum est, dissipatam secundissimis auspicijs in pristinum statum restituisti, persequas? Obmutesco hic, Auditores: quodque eloqui ego non possum, famae et posteritati relinquo. Certe enim, dive Thurzo: »Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt«”

54 „Missa vero illustrium virorum, quos recensere omnes infinitum foret, fortitudine, foeminarum etiam, quas novo privilegio inter viros jam recensere licet, virtutem contemplabimur. Nam in aliis nationibus viri sane, viri sunt: at in foeminis Hungaris, quae, quanta fortitudo, quamque conspicua fuit? Alienae mulieris bella detestantur, praelia exhorrescunt, eventa dubij Martis supplicibus votis deprecantur: at Hungariae et praesentes interesse et oculis haurire vulnera credentium ex acie, et manu attrahere, et mascule denique, ac fortiter ipsae pugnare. Quanta enim quaeso foeminarum virtus, cum Turca

Az egri nők toposza olyannyira állandó témája lett a Magyarország-dicséreteknek, hogy belőlük antológia is összeállítható.⁵⁵ Mivel e művek eredeti szövegének a szemelvényes kiadása is rendelkezésre áll,⁵⁶ összevethető – legalább Eger ostromát illetően – Lansius *Pro Hungaria* beszéde az azt parafrazeáló és imitáló későbbi szónoklatokkal.⁵⁷ Paczoth részben bővíti, részben tömöríti a lansiusi helyeket, s noha a szóhasználat követi a tübingeni szerzőt, összességében mégis önálló megfogalmazást ad:

Lansius

Quarum una inter alias, qui coram matre et marito depugnabat, cum occiso marito a parente moneretur, ut corpus tolleret, et sepulturae mandaret.

Cum vero primaria quaedam matrona praegrande saxum capiti impositum gestans ad ruinam properaret, tormenti ictu capite truncata est, saxo in terram prolapsa; quod mox filia, quae matrem sequebatur, nullo dolori ac lacrymis tempore dato, in caput tollit, et ut materno adhuc cruore fluebat, in confertam Turcorum murum subeuntium multitudinem projecit, duosque ex iis elisit, multis insuper vulneratis.

Paczoth

Quarum una (nam omnibus adducendis non una aut altera hora, sed vix dies aliquot suffecerint) quae fortiter depugnabat, occisum ante se maritum haud prius, licet sedulo a parentibus monita humare voluit, quam sua manu in hostili sanguine ulta esset.

Pari virtute ac fortitudine mulier, cum matrem praegrandi saxo capiti imposito ad ruinam festinare videret, tormentique ictu, antequam ad locum pervenisset, capite truncari, illico saxum, quod e capite matris in terram erat delapsum, arripuit, inque confertam Turcorum multitudinem projecit, duobus ex iis occisis, multis vero graviter vulneratis.

Agriam obsidione cinxisset, enituit? Quarum una (nam omnibus adducendis non una aut altera hora, sed vix dies aliquot suffecerint) quae fortiter depugnabat, occisum ante se maritum haud prius, licet sedulo a parentibus monita humare voluit, quam sua manu in hostili sanguine ulta esset. Arrepto itaque defuncti mariti ense, in media hostium arma irrupit, et cum tres Turcas eo interfecisset, tum demum sublatum e terra mariti corpus in templum intulit, et sepulturae, quam honorificentissimae ea tempestate potuit, mandavit. Pari virtute ac fortitudine mulier, cum matrem praegrandi saxo capiti imposito ad ruinam festinare videret, tormentique ictu, antequam ad locum pervenisset, capite truncari, illico saxum, quod e capite matris in terram erat delapsum, arripuit, inque confertam Turcorum multitudinem projecit, duobus ex iis occisis, multis vero graviter vulneratis. Iam si tanta animi vis, tanta magnitudo in foeminis est, quanto major in viris esse credetur?”

55 Lőkös Péter, szerk., „»Jó Dobó miatt sok terekök vesznek«: 16-17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról” (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2008); Lőkös Péter, „Az »egri nők« motívum kialakulása a magyar és az európai irodalomban” in *Hagyomány és megújulás: Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*, szerk. VERES Gábor és BEREZC Máttyás, *Studia Agriensia* 27, 45–60 (Eger: Dobó István Vármúzeum, 2008); legújabbban: PAPP Júlia, „Donne Ungare: A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 3. sz. (2014): 385–392 (további irodalommal).

56 A Lansius-kötetből Henricus Albertus szónoklatának, valamint Johannes Hellenbach orációjának Eger ostromát leíró részleteit az eredeti latin nyelven közli: Péter Lőkös und Gábor Tüskés, Hg., *Obsidio Agriae anno 1552: Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes* (Eger: Károly-Eszterházy-Hochschule, 2008), 84, 100–101.

57 Lásd a 8. lábjegyzetet!

Paczoth Ferenc egyetemi szónoklatának több rétege is fölfejtethető. Egyrészt tekinthetjük azt szokványos retorikai gyakorlatnak, mely az elődök munkáit kivonatolja és adatait variálja. Másfelől a szerző előkelő rokonsága és reménybeli közéleti szerepvállalása miatt figyelni kell aktuálpolitikai kiszólásaira is: beszédével fölkészül majdani pozíciójára, az elődök hősi tetteinek felmutatásával kijelöli azt a pályát, amit neki is követni lehet majd. Egy olyan erős és gazdag Magyarországot jelenít meg, mely méltán tart igényt a Habsburg Monarchián belül különleges önállóságra, és azt sugallja, hogy a magyar rendiség, annak ellenére, hogy a királyság területének egy része oszmán fennhatóság alatt áll, mégis létezik.⁵⁸

Johann Fechner: De Europa, et nobilioribus ejus partibus, Hispania, Gallia, Germania, Hungaria (1650)

A deklamáció szerzője, Johann Fechner (1604–1686) Freistadtban született, majd Odera-Frankfurtban és Lipszében tanult 1622–1624 között. Különböző tanári állásokat töltött be, végül Boroszlóba ment, ahol az Erzsébet Gimnázium professzora, később a Mária Magdolna Collegium rectora lett. Nem ismert, hogy milyen körülmények között kapta meg a *poeta laureatus caesareus* címet, de valószínűleg nem hamarabb, mint 1626.⁵⁹ Ez az évszám az RMNy adata, valamint az 1650. évi kiadvány alapján tovább pontosítható.

Nagyszámú önálló munkái közül egy 1650-ben megjelentetett szónoki előadásnak van magyar vonatkozása: *De Europa, et nobilioribus ejus partibus, Hispania, Gallia, Germania, Hungaria*. Actus declamatorius in Gymnasio Elisabetano XVI. Calend. April. Hor. VIII. Matut. habendus, curante M. Johanne FECHNERO, (Vratislaviae: Baumann, 1650).

Fechner személye a magyarországi könyvészetben sem ismeretlen. 1648-ban latin nyelvű alkalmi költeménnyel köszöntötte Christoph Schlegel lőcsei evangélikus lelképásztor esküvőjét Christophorus Gloger boroszlói polgár és kereskedő leányával, Rosina Glogerrel.⁶⁰ A kötetben több boroszlói professzor is szerepel verssel, köztük az az Elias Major (1588–1669), az Erzsébet Gimnázium akkori rectora és professzora, akinek a lőcsei kötetben föltüntetik a *p. l. c.* címét. Ez a cím Fechner neve mellett itt még nem olvasható, ahogyan a *De Europa [...]* című műve címlapján sem, tehát őt feltételezhetően csak 1650 után avatták koszorús költővé.

A kötet utolsó oldalán tüntették fel a deklamáció résztvevőit. A mű részleteit hét diák adta elő, köztük *De Hungaria* szónokolt *Johann Abraham Müllerus Regiomontanus*

58 Ez utóbbira: PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság...*, 323; Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás* (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), 266.

59 John L. FLOOD, *Poets laureate in the Holy Roman Empire: A bio-bibliographical handbook*, 2. vol.: D–K (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2006), 538–541.

60 *Sacrum nuptiale plurimum reverendi [...] viri [...] Christophori Schlegelii [...] Leutschoviae [...] ecclesiae pastoris, gymnasiique inspectoris [...] secundum-sponsi cum [...] virgine Rosina Glogeria [...] Christophori Glogeri, civis ac mercatoris Vratislaviae [...] primarii filia, sponsa die 25. Octobris anno 1648* (Lutschoviae: Brewer, 1648) (RMNy 2228).

Hungarus, akiről ezidáig nem került elő életrajzi adat. Ő a felső-magyarországi Königsbergből származott (ezt a kis bányavárost Timon Sámuel a 18. században latinul Mons Regiusnak, magyarul Újbányának nevezte).

A deklamáció szerzője tehát Fechner, és nem a magyarországi Müller.⁶¹ A disputációkat előadó felelőhöz hasonló szerepköre lehet az *Actus declamatorius* előadójának is. Fechner munkája akár bekerül az RMK adatbázisába, akár nem, azt mind az előadója, mind a témája miatt érdemes nyilvántartanunk.

A Magyarországgal foglalkozó szövegrészlet nem túl terjedelmes: a Germaniát bemutató rész után egy „Többet nem teszek hozzá: ugyanis már Hungaria szólít engem” átvezető formulával az ország természeti állapotát foglalja össze:

Hungaria *Pannonia inferior* egy részét foglalva magába a Dunán túl, és a jazigok és a dákok régi székhelyét tartja birtokában. Maga a terület, ami négyszög alakú, a természet minden ajándékával el van látva.⁶²

Ezt követően Fechner két idézettel bizonyítja állítását; mindkettő évszázadokon keresztül ismert és használt toposzra épül.

Az első az ország természeti gazdagságát írja le:

A földnek olyan nagy a termékenysége, hogy a gabona sehol másutt nem nő ilyen dicséretes bőségben. A szőlőskerteknek oly nagy a kiválósága, hogy sehol sem terem erősebb bor. A legelőknek akkora a hozama a fű magassága miatt, hogy az elöl haladó szekeret nem látja az utána haladó, ugyanígy nyájokban és csordákban is bővelkedik. Annyira kiváló folyamai vannak, hogy egész Európában egy folyó sincs nagyobb és a hajózásra vagy szállításra alkalmasabb, sem halban bővelkedőbb. Mít mondhatnék a fémek gazdagságáról? Ekkora bőséget máshol nem lehet találni, az ezüst a legtisztább, az arany a legkiválóbb.⁶³

A margón forrásmegjelölés olvasható: közvetve Bonfinitól, közvetlenül Lansius *Pro Hungaria* beszédéből származik a részlet.

61 Az RMSz szellemi közreműködőként tartja számon – a művek alkotóin, társszerzőin kívül – egyetemi, akadémiai kiadványok esetében a vizsgáztató professzort (aki gyakran volt a vizsgatétel szerzője), illetve a szöveget előadó felelőt (respondenst). VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I., *A kezdetektől 1700-ig*, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai Kis Eleménné és Kovács Zsuzsanna (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 7.

62 „Plura non addam: Nam Hungaria jam me evocat, quae Pannoniae inferioris partem complectens trans Danubium quoque Jazygum et Dacorum sedes veteres tenet. Regio ipsa, quae quadram figuram egregie refert, nullius non Natura dotibus instructa.”

63 Agri ea est fertilitas, ut frumentum nullibi crescat laudatius et copiosius. Vinetorum ea est excellentia, ut nullibi vinum nascatur fortius. Pratorum ea est luxuria, ut ob graminis altitudinem praecedentem currum saepe posterior non videat, ac proinde nullibi gregum armentorumque sit fructus uberior. Ea fluminorum est praestantia, ut nulla sint in tota Europa majora, nulla ad aequationem et comaeatatum remque omnium subvectionem commodiora, nulla piscosa magis. Quid de Metallorum divitiis dicam? Ultra abundantiam alibi non inveniendam, argentum ibi est purissimum aurumque perfectissimum.”

A következő részlet lapszéli forrásmegjelölése a leuveni Nicolaus Vernulaeushoz irányítja az olvasót. Ő 1623-ban jelentette meg *Certamen oratorium de militari gloria inter septem milites Hispanum, Germanum, Francum, Italum, Polonum, Belgam, Hungarum* címmel beszédgyűjteményét,⁶⁴ ami ugyancsak iskolai célokra készült, s Fechner művéhez hasonlóan több ország bemutatására vállalkozott. A magyarok katonai dicsőségét magasztaló beszéd az utolsó a sorban. Ahogyan a kötetet bemutató Kecskeméti Gábor összefoglalja: „A korábban szót kapott nemzeteket sorra megszólítja a szónok, és egy-egy mondattal érzékelteti, hogy a magyarok nélkül tökéletesen hiábavaló volna minden katonai érdemük.”⁶⁵

Fechner Magyarország gazdagságáról szólva – Vernulaeus alapján – így folytatja:

Pannoniának ez a termékenysége csalogatta az idegen népeket, hogy azt megszállják. Egykor a rómaiak foglalták el, miután elnyomták a pannonokat. Elfoglalták a gótok, hunok, végül a magyarok. Az oly sok népből összeolvadt nemzet annyira harcias, hogy oly sok híres császárt, oly sok hőst szült. És bár a török fegyverek sokféleképp pusztítják, ez ideig mégis egyes egyedül Magyarország a keresztény vallás pajzsa, és védi fejünket a legkegyetlenebb ellenségtől. Ezért az érdeméért Hispániánál, Galliánál, Germaniánál többre kell értékelnünk.⁶⁶

Mind Kecskeméti Gábor, mind Imre Mihály fontosnak tartja kisebb jelentőségű iskolák, retorikai központok ilyen termésének az összegyűjtését és vizsgálatát.⁶⁷ Fechner vizsgált boroszlói kötete szintén szolgál további tanulságokkal. Tovább erősíti Kecskeméti az azt a sejtését – miután a leuveni szónoklat is ezt igazolta –, hogy Lansius szónoklata „hosszabb időre meghatározta a magyarsággal kapcsolatos tények és megítélések érvkészlétét”.⁶⁸ Mindezt azzal tudjuk kiegészíteni, hogy nemcsak Lansius kötete, de Vernulaeus szónoki munkája is betölthetett hasonló funkciót.

64 Nicolaus VERNULAEUS, *Certamen oratorium de militari gloria inter septem milites Hispanum, Germanum, Francum, Italum, Polonum, Belgam, Hungarum. Stylo publici eloquentiae professoris Lovanii* (Coloniae: Butgenius, 1623).

65 KECSKEMÉTI, „Szónoki gyakorlat...”, 64.

66 „Haec Pannoniae fertilitas peregrinas invitavit nationes, ut eam invaderent. Occuparunt olim Romani Pannonibus oppressis, occuparunt Goti, Hunni, et tandem Hungari. Ex tot gentibus coaluit natio ista bellicosa, quae tot imperatores, tot heroes inclutos peperit. Et quamquam armis Turcis varie est vexata, tamen una et unica Hungaria hactenus est clypeus Christianae religionis, qua capitibus nostris defendit hostem truculentissimum, quod ob meritum Hispania, Gallia, Germania minime inferior est censenda.”

67 Lásd az alkalmi Gymnasium Illustre 1660. évi kiadványát: IMRE, „A török-magyar háborúk...”, 64–65.

68 KECSKEMÉTI, „Szónoki gyakorlat...”, 67.

SZILÁGYI MÁRTON

Adalék Kazinczy Fogságom naplója című művének utóéletéhez

A Kolozsvárott őrzött Wesselényi-hagyaték még ma is fontos, kimeríthetetlennek látszó forrásanyagot jelent annak ellenére hogy már a 19. század vége óta szemezget belőle a történeti és irodalomtörténeti kutatás. Az ifjabb báró Wesselényi Miklósnak küldött levélanyagból is számos darab megjelent már, de világos koncepció nélkül, ötletszerűen s igencsak hullámzó szövegkiadáói színvonalon. Az alatt következő adat azonban – tudtommal – még sosem volt publikálva: Bártfay László 1847. május 18-ai, Wesselényihez írott levele ugyanis kiadatlan.¹ Ebben pedig találhatunk egy olyan aprócskának látszó részletet, amely éppen a Kazinczy-hagyaték szempontjából bizonyulhat perdöntőnek.

Ebben a levélben Bártfay László beszámolt arról, hogy Auguste de Gerando és Lukács Móríc 14 nappal azelőtt meglátogatták, történeti kérdésekről beszéltek és iratokat másoltak; ezek jó részét egyébként Gerandóék Stuller Ferenc másolataiból már ismerték. Ez után a bevezetés után szerepel a levélben a következő két mondat:

Csak egy van még, mit De Gerando Úr alig ismér – Kazinczy fogságának naplója, ezt most nem közölhetém vele, mert Pápán van Stettner Györgynél, ki azt szinte maga számára másolja. – Vissza kell követelnem, mert már két év óta nála van.²

Sajnos, ehhez a levélhez Bártfay nagy terjedelmű naplója nem használható kontrollforrásként, mert a fennmaradt anyagból hiányzik a mondott évkör. 1841-ig, amíg a Kalla Zsuzsától gondosan kiadott szöveg terjed, a naplóban sem Lukács Móríc, sem Gerando neve nem fordul elő: nyilván mindketten újabb ismerősei lehettek Bártfaynak.³ Nem

* A tanulmány az MTA–Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport kérése alapján készült. A kutatócsoport vezetője: Debreczeni Attila. A szerző az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára. Köszönöm Gajda Péter segítségét és tanácsait.

1 Bártfay Wesselényihez írott leveleiből eddig a következő két közlemény készült; egyikben sem található ez a levél: FERENCZI Zoltán, „B. Wesselényi Miklós levelei Vörösmartyhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 10 (1900): 441; PAP Károly, „Br. Wesselényi Miklós levelezése íróbarátaival”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 16 (1906): 241–248.

2 Bártfay László Wesselényi Miklósnak, Pest, 1847. máj. 18. Arhivele Nationale directia Județana Cluj. Fondul familial Wesselényi din Jibou. Fond nr. 250. Inv. Nr. 1303. Nr. 133. 142–143. f. A kolozsvári levéltári kutatásban T. Szabó Levente volt a segítségemre.

3 Vö. *Bártfay László naplói*, sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta KALLA Zsuzsa, szerk. CSÁSZTVAY Tünde (Budapest: Ráció Kiadó, 2010). Ez a kiadás az 1838 és 1841 közötti naplókat tartalmazza, az 1849 és 1851 közötti feljegyzéseket lásd *Bártfay László naplója II. 1849–1851 és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez*, kiad. JENEI Ferenc (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1969).

úgy Stettner: ő valóban Bártfay közeli jó ismerőse volt, sokszor felbukkan a naplóban, találkoznak a színházban, és össze is járnak, például Stettner ebéden is ott van Bártfayéknál, illetve Bártfay Pápán járván, szintén vendégeskedik Stettnernél.⁴

Jóval több tanulságot kínál az adat értelmezéséhez egy másik kontrollforrás, a *Fogságom naplója* kritikai kiadása. Ez sok kérdést tisztázott, s érintette a kézirat hagyományozódásának a kérdését is.⁵ Innen tudhatjuk azt (mert ezt a korábbi szakirodalom még másként vélte), hogy Kazinczy az eredeti kéziratot nem Toldyra, hanem Bártfay Lászlóra bízta, azzal a meghagyással, hogy szerzőjének halála után juttassa vissza Kazinczy gyermekeinek. Ezt Bártfay teljesítette is, de előtte még a saját maga számára lemásolta – sajnos, nem teljes pontossággal őrizve meg az eredeti kézirat szerkezetét, mert a memoárhoz hozzákapcsolt leveleket csak szelektíven másolta át. Miután Kazinczy halála után az eredetit visszaadta a családnak, a kézirat eredeti formájában elkallódott. Hogy mikor, arra sajnos nincs adat. Viszont a későbbiekben a Bártfay-féle másolat vált a legfontosabb, első számú másolati példánnyá, mivel csak erről lehetett bizonyosan kijelenteni, hogy az eredeti kézirat alapján készült, s a kései, teljes kötetbeli kiadás is ezen alapult – mint ahogyan a kritikai kiadás is ezt vette alapul.

Most arra nyílik lehetőség, hogy ennek a váratlan helyről előkerült, levélbeli adatléknak a segítségével a Bártfay-féle másolat homályos utóéletéből legalább egy pontot világosabban megragadjunk. Amire eddig csupán a fennmaradt kéziratok vizsgálatából lehetett következtetni, azt immár más forrásból is meg tudjuk erősíteni: eszerint kétségen kívül a Stettner-féle másolatot – amely ma is megvan – valóban a Bártfay-féle másolatról készítették.⁶ Azt ugyanis pusztán a kézirat alapján is sejteni lehetett, hogy ez a Stettner-Zádor-féle kézirat szinte teljesen azonos az elsődleges, bizonyíthatóan az eredetiről készített Bártfay-féle másolattal, még az ott szereplő, a másolásra vonatkozó reflexió is szó szerint megismétlődik nála. Ez a jelenség csak úgy volt magyarázható, hogy az autográf kéziratot egykoron megőrző Bártfay László készített egy másolatot a nála lévő eredetiről, majd erről a másolatról készült egy másik másolat.⁷ Most már azt is tudjuk, hogy ez 1845 után keletkezhetett (Bártfay 1847-ben azt írja, hogy a kézírata már két éve Stettner-Zádornál van), s nem is Pesten, hanem Pápán. Vagyis az 1840-es évek közepén a Bártfay-másolat elkerült Pestről, mert tulajdonosa kölcsönadta, s Gerandóék látogatása döbbsentette rá arra 1847-ben Bártfayt, hogy lassan vissza kéne kérnie.

Bizonyíthatóvá vált az is, hogy a *Fogságom naplója* valóban szamizdat olvasmányként szolgált, kézíratos mivoltában is belekerült a terjesztésbe. Igaz, hogy csak szűk körű olvasását tudjuk most, ennek a levélnek a révén megragadni, de a konkrét adaton túl is komoly tanulságai vannak Bártfay levelének. Hiszen most már több nevet is konkrétan megadhatunk, akik tényleg tudtak a *Fogságom naplójáról*, sőt, akár olvashatták is.

4 *Bártfay László napló...*, passim.

5 KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011).

6 Jelzete: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, Stettner-Zádor György-hagyaték, V.4615/8.

7 A kérdésről bővebben, az összes ismert (eddig felbukkant vagy kikövetkeztethető) másolat összefüggésében: SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika (Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója)*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 16–24.

A levél szerint nemcsak Bártfay olvasta a kéziratot, hanem hosszú időre kölcsönadta Stettner Györgynek, aki elvitte magával Pápára – sőt, Bártfay láthatólag meg akarta mutatni Gerandonak és Lukács Mórícnak is, akik közül az igen tájékozott francia író ezt „alig” ismerte (ami persze azt is jelentheti, hogy már tudott róla, csak még nem volt alkalma beletekinteni). Sőt, ezt az egész esetet Bártfay megírta Wesselényinek is, aki, ha máshonnan nem, innen bizonyosan tudomást szerzett Kazinczy eme kéziratának a létezéséről. Tehát az a kézirat nyilvánosság, amelyet a teljes és töredékes másolatok összesítése révén feltételezhettünk, valamilyen formában így alakult és bővült.⁸ S ezt immár nemcsak feltételezhetjük, hanem adatszerűen bizonyítani is tudjuk, sőt szerveződésének folyamatába is vethetünk egy futó pillantást.

Külön figyelmet érdemel August de Gerando személye.⁹ A francia történész szerepe az utóbbi időben ismét reflektorfénybe került. Ez a levél lehetővé teszi, hogy egy segítőjét pontosan azonosíthassuk: hiszen innen az derül ki, hogy Lukács Mórícval közösen jártak Bártfaynál, s ez az alkalom kifejezetten kéziratok másolását is jelentette. Így aligha csodálható, hogy 1860-ban miért Lukács tartott megemlékezést Gerando fölött a Magyar Tudományos Akadémián. Lukács említette is a beszédében, hogy neki éppen kettejük barátsága adhat felhatalmazást erre az emlékezésre: „Kívánnám, hogy az akadémia ügyesebb, gyakorlottabb, tárgyához méltóbb szónokra bízta volna e szent földadást; azt, hogy éppen engemet tisztelt meg vele, csakis azon körülménynek tulajdoníthatom, melyet szabad legyen büszke érzéssel említenem, hogy nemzetünknek e nemesszívű barátja, utolsó éveiben az én személyes barátom is volt.”¹⁰ A kései emlékbeszéd tényét egyébként az magyarázza, hogy a Magyar Tudományos Akadémia csak 1859-ben kapta vissza a nyilvános működés jogát, így csak ekkor kerülhetett sor az 1849-ben elhunyt jeles francia történész emlékének a felidezésére.

Különben a Wesselényinek írott levélből egy másik segítő személye is felsejlik Lukács Móríc mellett: Bártfay szerint Gerando Stuller Ferenc másolatai révén már számos szöveg ismerőjének mutatkozott. Stuller az 1830-as években az országgyűlési tudósítások egyik szerkesztőjeként vált ismertté. 1833 novemberében vette át Kacs Kovits Lajostól a pozsonyi diétáról készített kéziratú újság szerkesztését (az előfizetőkkel együtt), 1834 márciusában Wesselényi Miklós hívására utazott Kolozsvárra, hogy a májusban megnyíló erdélyi országgyűlésről egy hasonlóan kézírásos formájú tudósítást indítsa

8 Ehhez figyelemre méltó párhuzamul szolgál Bethlen Miklós emlékiratának 18. századi másolása az erdélyi arisztokrácia körében: Tóth Zsombor, „Kézirat nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság (Módszertani megfontolások)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119 (2015), 625–650.

9 RUBIN Péter, *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)* Irodalomtörténeti füzetek, 105 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982). Újabbán lásd GAJDA Péter, „Auguste De Gerando *La Transylvanie et ses habitants* című művének latin és francia nyelvű forrásai”, in: *Nyomkövetés 2.: Tanulmánykötet, A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály I. közös konferenciájának tanulmánykötete*, szerk. DOMOKOS Gyöngyi, KÁLI Anita, MAJOR Ágnes és SZABÓ P. Katalin (Budapest–Újvidék: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete – Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2017), 23–36.

10 LUKÁCS Móríc, „[Emlékbeszéd] De GÉRANDO Ágost, Magyar Tud. Akadémiai tag fölött”, in: *Lukács Móríc munkái*, összegyűjt. GYULAI Pál (Budapest: Franklin-Társulat, 1894), 2: 391–403. Az idézet: 394.

el, *Kolozsvári Tudósítások* címmel.¹¹ Amiről tehát bizonyosan voltak Stullernek dokumentumai, azok éppen az évtizeddel korábbi magyarországi és erdélyi országgyűlések – s könnyen lehet, hogy Gerandonak éppen ezekre volt szüksége. Vagyis a történeti érdekű források szempontjából nem kizárólag Gerando erdélyi kapcsolatait, s apósát kell gyanúba fognunk (ahogyan erre Gajda Péter utalt, egyébként éppen Lukács Móric emlékbeszédére támaszkodva),¹² hanem a francia író más módon is próbált történeti adatok birtokába jutni – bár az Erdélyre vonatkozó források megismerése szempontjából Teleki személye alighanem kiemelkedő jelentőségű. Csakhogy Gerando nem kizárólag ez iránt érdeklődött, s a magyarországi köztörténet kapcsán más irányban is tájékozódott. Hiszen tervezett egy olyan könyvet is, amely Erdély-történetéhez hasonlóan Magyarország francia nyelvű bemutatását tűzte ki célul (azaz egyszerre lett volna történetírói és országismertető munka), ám ezzel a művével Gerando már nem készülhetett el korai halála miatt.

Kérdéses, hogy ezt az anyaggyűjtést meg lehet-e ragadni Gerando elkészült műveiben.¹³ Erdélyről szóló kétkötetes, francia nyelvű munkája ekkorra már megjelent (1845-ben adták ki először Párizsban), s ekkor legfőlőbb annak második kiadásán dolgozhatott, amely már csak halála után, 1850-ben látott napvilágot.¹⁴ Nem valószínű, hogy itt erről a könyvről lenne szó. Lukács Móric emlékbeszéde is említette viszont azt a munkát, amelyen Gerando éppen 1847-ben dolgozott, s amely tematikusan igényelhette Bártfay közreműködését, s amely valóban el is készült (némileg a tervezett, *La Hongrie* című kötet előkészítőjeként). Ez a *De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française* című könyv, amely 1848 elején Párizsban jelent meg, s utóbb német és magyar fordítása is napvilágot látott.¹⁵ Lukács a könyvet így jellemezte emlékbeszédében: „E nevezetes munkájában a szerző Magyarország politikai életének és fejlődésének, az országgyűléseken és azokon kívül folyt pártküzdelmeknek történeteit írja Mária Terézia idejétől az 1847-diki országgyűlésig, a fenforgott égető kérdéseknek mélyebb tárgyalásába bocsátkozván.”¹⁶ Gerando Bártfaytól alighanem ehhez a munkához remélhetett újabb adatokat (ebbe a törekvésbe tökéletesen beleillett volna Stuller korábbi segítsége éppúgy, mint a Stullert Erdélybe hívó Wesselényi levélbeli tájékoztatása is Bártfay részéről), s éppen erről a témáról gondolhatta azt Bártfay, hogy ehhez hasznos segítség lehet Kazinczy emlékiratának megismerése is.

Egyébként Rubin Péter – amikor igyekezett áttekinteni a *De l'esprit...* forrásait – úgy vélte, Gerando nemcsak Szirmay Antal nyomtatásban megjelent munkáját, a *Jacobinorum Hungaricorum historia* című könyvét ismerte (ennek egy példányához utó-

11 Erről alapvetően PAJKOSSY Gábor, „A reformkori országgyűlési tudósítások”, *Levéltári Közlemények* 66, 1–2. sz. (1995): 121–136, különösen: 127–128.

12 „Nyilvánvaló, hogy Teleki Imre gróf volt de Gerando fő segítése...” GAJDA, „Auguste de Gerando...”, 27.

13 De Gerando műveinek a listáját lásd RUBIN, *Francia barátunk...*, 166–167.

14 Auguste DE GERANDO, *La Transylvanie et ses habitants*, 1–2. köt. (Paris: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1845); második kiadás: 1850. Magyar fordítása: Auguste DE GERANDO, *Erdély és az erdélyiek*, ford. GAJDA Péter (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2018).

15 A könyvről lásd RUBIN, *Francia barátunk...*, 87–101.

16 LUKÁCS, „[Emlékbeszéd...]”, 399.

lag maga Kazinczy csatolt kéziratos megjegyzéseket, amelyek pontosították és kiegészítették Szirmay állításait), hanem a *Fogságom naplóját* is.¹⁷ Ez a feltételezés azonban nem tűnik meggyőzőnek. A francia szöveg ugyanis csak Szirmay művének kétségtelen ismeretéről tanúskodik, s a Kazinczyra tett hivatkozások mind a Szirmayhoz fűzött kommentárokból származnak, s Gerandonak egy olyan utalása sincs, amely a *Fogságom naplója* ismeretét bizonyítaná.¹⁸ Gerando így is egy ekkor csak kéziratban ismeretes munkát használt föl: a Szirmay művére tett megjegyzések nyomtatásban nem voltak máshogy hozzáférhetőek (első kiadójuk Aigner Lajos volt 1889-ben, kritikai kiadását pedig Benda Kálmán készítette el nagy forráskiadása harmadik köteteként 1952-ben).¹⁹ Bendától tudjuk, hogy a Szirmay-szövegnek a Kazinczy megjegyzéseivel kiegészített változata megvolt Toldy Ferenc másolatában (ő ezt, az Akadémián őrzött változatot használta föl a kiadáshoz),²⁰ azaz ehhez a szöveghez Pesten hozzá lehetett férni. Ugyan nem biztos, hogy a szöveget valóban Toldy másolta, mert hiszen a *Fogságom naplója* kapcsán is neki tulajdonították a másolást, s bebizonyosodott, hogy ezt valójában Bártfay végezte.²¹ Hasonló helyzet itt is elképzelhető (az idős Kazinczy nem volt olyan jó viszonyban Toldyval, hogy ilyen bizalmas, politikailag kényes iratokat rábízott volna).²² S az a tény, hogy Gerando Bártfayhoz fordult, azt erősíti, hogy inkább ezt a kéziratot is tőle kaphatta meg. Mint ahogy a *Fogságom naplója* kézirata is valamiféleképpen Bártfay révén válhatott volna ismertté Gerando számára – ám éppen az idézett, Wesselényihez címzett levél árulkodhat arról, miért nem került Gerando kezébe a csak kéziratos másolatban hozzáférhető Kazinczy-émlékirat: mert amikor ezt meg akarta nézni, a kézirat nem volt Pesten. Azt pedig nem tudjuk, Bártfay mikorra tudta visszaszerezni. Az azonban, hogy Gerando elkészült könyvében nincsen nyoma Kazinczy ezen szövege felhasználásának, arra mutat, hogy Bártfay mindenképpen már túl későn kapta vissza ahhoz, hogy annak Gerando a hasznát lássa. S így most már az is érthetőbb, miért fogalmazott úgy Bártfay, hogy Gerando „alig” ismeri a *Fogságom naplóját* (ez ugyanis azt is jelenti, hogy valamelyest azért tud róla): mivel a Szirmay-könyvre tett megjegyzések sok olyasmit is tartalmaznak, amely kifejtett formában az emlékiratban kapott helyet, ha valaki ismerte a glosszákat, sokat tudhatott a *Fogságom naplójába* foglalt eseményekről is. Igaz, csak a kivégzés kapcsán: feltűnő ugyanis, hogy Gerando semmit nem beszél a Kazinczy börtöntapasztalatairól – nyilván azért, mert ezek már nincsenek benne a glosszában, az emlékiratot pedig nem volt alkalma elolvasni.

17 RUBIN, *Francia barátunk...*, 89.

18 Vö. AUGUSTE DE GERANDO, *De lesprit public en Hongrie depuis la révolution française* (Paris: au Comptoir des Imprimeurs Unis, Quai Malaquais, 15, 1848), 29–67. A szöveg egykorú magyar fordítása: GERANDO ÁGOST, *Politikai közszellem Magyarhonban, a francia forradalom óta*, Első rész: *A szabadságézmék története 1790-től 1847-ig* (Pest: Emich Gusztáv, 1848), 20–45.

19 *Naplók, följegyzések, röpiratok*, sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN, *A magyar jakobinusok iratai*, III. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 354–423.

20 Uo., 354.

21 Vö. KAZINCZY, *Fogságom naplója*, 212–213.

22 Kettejük kapcsolatát Toldynak a Pyrker-pörben tanúsított magatartása rontotta meg; ennek árnyalt elemzését lásd DÁVIDHÁZI PÉTER, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 250–258.

Mindazonáltal Gerando forráshasználata még így is tartalmaz egy rejtélyt. Őz Pál kivégzésekor ugyanis egy olyan mozzanatot örökített meg a könyvében, amely nem található meg sem Szirmaynál, sem a kivégzésről készített egyéb leírásokban. A vonatkozó részlet így szól az egykorú magyar fordítás szerint:

Azon szempillantatban mikor feje leesett, egy ifju leány, a testre rohant, és ivott a kifolyó vérből. „Ne halj meg egészen, kiálta. Engedj meg mennybe repült lélek! élj bennem, és munkálj általam!” Ezt tébolyodottnak hirdették.²³

Az eset meglehetősen valószínűtlennek tűnik. Mert bár Őz és Szolártsik kivégzéséről sokkal kevesebb leírásunk van, mint Martinovicsék meglehetősen jól dokumentált haláláról,²⁴ annyi kétségtelennek látszik, hogy a június 3-ai kivégzés alkalmával ugyanolyan gondos előkészületeket tettek, mint május 20-án. Amit például biztosan tudunk, hogy a májusi kivégzésen a halálra ítélték helyéül kijelölt széket a nagy testű Laczkovics teste a lefejezés pillanatában felborította, s ezért a következő alkalommal, június 3-án „Őz és Szolártsik alatt már le-szegezve vólt a székek, hogy le ne düljön ismét”.²⁵ Ezek után az sem tűnik lehetségesnek, hogyha május 20-án katonai sorfal kerítette be négyszög alakban a kivégzés helyszínét, azaz nem lehetett zavartalanul odafutni sem az elítéltekhez, sem az ítélet végrehajtása után a holttestekhez, akkor ez másként lett volna június 3-án. Ráadásul a leírt eset mögött erősen átütnek bizonyos tradicionális sémák: az üdvözült halott véreben való részesedés ugyanis végső soron a szentáldozás képét idézi fel eltorzított formában, mint ahogy Dózsa György kivégzése kapcsán is joggal jegyezte meg a kérdéssel foglalkozó történész, hogy a kényszerűen Dózsa húsából evő és a vérből ivó alvezérek szintén a két szín alatti áldozás rítusát látszanak parodisztikusan imitálni – persze messzemenően nem szabad akarattukból.²⁶

Ez a párhuzam arra figyelmeztethet, hogy a Gerandótól leírt történet mögött végképp ne az úgynevezett „valóság” rekonstrukcióját keressük (azaz ne annak igazságtartalmát firtassuk vagy tételezzük föl), hanem inkább a narratívum retorikai funkciójára ügyeljünk. Gerando könyvében ez a történet összegző szerepű, a kivégzés végső értelmét és hatását hivatott megjeleníteni. A közönség soraiból érkező nő a kivégzés szemlélőinek megtestesítője, s az ő szavai a társadalmi reakciót adják meg. Az áldozatok egyikének, Őz Pálnak a szinte szakrális értelmű áldozattá minősítése (amely egyfajta, szimbolikus, történeti antropológiai előzményeket is maga mögött tudható *imitatio Christiként* jelenik meg) az ártatlanság és büntelenség metafizikai értelmű megmutatkozását hangsúlyozza – hasonlóan ahhoz, a csak a *Fogságom naplójában* olvasható tör-

23 GERANDO, *Politikai közszellem...*, 44. Megjegyzendő, hogy a fordítás egy ponton érdekes módon eltér az eredetitől. Ott ugyanis az említett nő úgy szerepel: „une jeune Illyrienne”. Lásd DE GERANDO, *De lesprit public...*, 65.

24 Ennek ellenére itt sem lehetséges egyértelmű és ellentmondásmentes kép kialakítása: vö. SZILÁGYI, *Forrásérték...*, 83–105.

25 Kazinczynak a Szirmay munkájához intézett jegyzetei közt: BENDA, *Naplók, följegyzések...*, 411.

26 TÓTH G. Péter, „A lator teste és a lator test. A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés- emlékeztetés problémája (vázlat)”, *Korall*, 2001. ősz-tél: 141–162, itt: 156.

ténehez, amely szerint Martinovicsék kivégzése után valaki csuprokban rózsákat ástott el a vesztőhelyen.²⁷

Ennél azonban sokkal érdekesebb az, hogy a Gerandónál szereplő eseményt a – leg-alábbis a tőlem ismert – források egyike sem tartalmazza. Nem zárva ki természetesen annak lehetőségét, hogy mégiscsak rá lehet majd bukkanni, honnan is vehette Gerando ezt a rendkívül hatásos, kissé horrorisztikus elemet, egyelőre egy magyarázatom van erre: a szerzőnek lehettek szóbeli forrásai is, s ezek egyikéből származhat ez a történet. Ez már csak azért sem zárható ki, mert a francia könyv készülésekor egy alig több mint ötven évvel korábbi esemény felidézéséről volt szó, márpedig ekkora időbeli távolságból még akár közvetlen tanúkat is lehetett találni, nemhogy a szóbeli hagyományozódás révén a folklorizáció folyamatának jegyeit mutató történetvariánsokat. S ha ezt feltételezzük, akkor érthetővé válhat, hogy ezen a ponton Gerando miért nyúlt más eredetű történehez, mint korábban: a Szirmay-féle jakobinus-történetben ugyanis aligha találhatott ilyen, összegző szerepű, szép szimbólumot a tőle erős rokonszenvvel kezelt magyar összeesküvők mártíriumának az érzékeltetésére. Azaz mondhatnánk úgy is, hogy a forráshasználatát is erősen befolyásolta az a szépírói igény, amely munkájának egészét jellemezte. S ha megismerhette volna a *Fogságom naplóját*, akkor erre tán rá sem kényszerül, hiszen Kazinczy emlékiratában számos olyan mozzanatra bukkanhatott volna, amely alkalmas lehetett volna egy ilyen szimbolizációra.

Már csak ezért is jó, hogy immár tudjuk: miért *nem* ismerhette a *Fogságom naplóját*.

27 KAZINCZY, *Fogságom naplója*, 81.

VERES ANDRÁS

Mit gondolt Bojtár Endre az irodalomtörténetről?

Ez a tanulmány a Bojtár Endre emlékére rendezett konferencián hangzott el – ilyenkor talán megengedhető, hogy nemrég elvesztett barátomat, barátunkat keresztnevéen szólítsam, s ne kelljen bajlódnom a távolságtartó és körülményes Bojtár Endre elnevezéssel.

Azért választottam témának Bandi viaskodását az irodalomtörténet-írással, mert az olyan kifejezetten irodalomtörténeti írásai, mint az avantgárd-könyve¹ és a cseh irodalom 1945 és 1987 közötti teljesítményét felmérő tanulmánya,² igencsak hatottak rám, s az utóbbi módszertani és retorikai megoldásait igyekeztem kamatoztatni a magyar századelő, illetve az 1945-től 1980-ig terjedő időszak irodalmát összefoglaló dolgozataimban. Bandi föltehetően megsejthetett ebből valamit, mert nem győzte dicsérni e szövegeimet.

1.

Irodalomtörténeti írásaiban csakúgy, mint a vele foglalkozó elméleti munkáiban fölöt-
tebb határozottan fogalmazott, időnként talán túlságosan is. Ezért magyarázatra szor-
ul, hogy miért tartom „viaskodásnak” az irodalomtörténethez való viszonyát.

Elsőként az intézeti kézikönyvnek szentelt 2005-ös műhelykonferencián tartott
hozzászólását idézem. Itt magától értetődőként szögezte le, hogy az irodalomtörténet
valójában

a történetírás, nem pedig az irodalomértelmezés szolgálatlánya [...], elméletileg áthidal-
hatatlan módszertani szakadék tátong az (irodalom)történeti folyamat és az egyes mű-
alkotás között. Az egyes mű a maga egyediségében nem lehet része a történetnek, mert
annak csak meghatározott szempontok alapján kialakított struktúrák lehetnek a részei.
[...] [A]z egyediségnek nincs története, a jó művek irodalomtörténete nem létezik.³

* A Bojtár Endre-emlékkonferencián 2018. szeptember 4-én elhangzott előadás javított és bővített szövege.

1 BOJTÁR Endre, *A kelet-európai avantgarde irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977). (A továbbiakban: *KEA*.)

2 BOJTÁR Endre, „A cseh irodalom 1945 és 1987 között (Fejezet egy elképzelt cseh irodalomtörténetből) (1988)”, *Literatura* 36 (2010): 324–343, kötetben: BOJTÁR Endre, *Útvesztők, útjelzők. Írások a közép- és kelet-európai kultúrák köréből* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015; a továbbiakban: *ÚÚ*), 303–334.

3 BOJTÁR Endre, „Néhány gyakorlati megfontolás a magyar irodalomtörténet tervezetéhez”, *Literatura* 32 (2006): 283; illetve „A (magyar)irodalomtörténet lehetőségei és lehetetlenségei”, in *ÚÚ*, 381–382.

Csakhoggy Bandi az említett összefoglaló tanulmányában, a cseh irodalom több évtizednyi teljesítményét áttekintve mintha éppen azt írta volna meg, méghozzá nem kis esztétikai (és – ne szépsűsük – politikai) erudícióval, ami szerinte elvileg nem létezik: *a jó művek irodalomtörténetét*.

Elméletileg többször is nekifutott e problémának. Először abban az 1979-es tanulmányában, ahol az irodalomtudomány újabb feladatait próbálta szemrevételezni, s az akkor még csak évtizedes múlttal rendelkező recepcióesztétikai irányzat bemutatására vállalkozott. Hans Robert Jaussnak 1967-ben nagy port kavart *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja (Literaturgeschichte als Provocation der Literaturwissenschaft)* című írását – méltán – a recepcióesztétika ajánlataként fogta fel a kiüresedett, hitelét vesztett irodalomtörténet megmentésére. S a Jaussnak válaszó, az irodalomtörténet „bukása” fölött borongó René Wellekhez (*The Fall of Literary History*) csatlakozva Bandi is elvetette a hatástörténetre alapozott irodalomtörténet-írás lehetőségét.

[E]gyre többen ismerjük fel, hogy az irodalom szeretetéhez, értéséhez az irodalomtörténet nem sokkal visz közelebb, s hogy a szóösszetételben nem az irodalmon, hanem a történeten van a hangsúly. Az irodalom lényege, központi tárgya az egyes irodalmi mű, az az élmény, melyet az elolvasott mű kivált. Az élmény viszont egyszeri valami, az élményeknek nincs története.⁴

Nyilvánvaló, hogy Bandi véleményében meghatározó szerepet játszott ízig-vérig irodalmár attitűdje, az, hogy az irodalomtörténész (és általában az irodalomtudós) szerepét a kritikésűhöz közelítette.

Elméleti szempontból persze meglehetősen sikamlós területre tévedt, amikor az élményt is belekeverte az irodalomtörténet-írásba. Ennek nem mond ellent a „jó művek” kiválasztásának szempontja, mert az értékelés *kívül*, illetve *túl* van az irodalomtörténet illetékességén, amely hallgatólagosan vagy empirikusan (azaz a recepcióra hivatkozva) tétélezi, azaz adottságként számol a művek értékességével. Ám mi sem állt Banditól távolabb, mint az *értékelés* efféle zárójelbe tétéle. Az ugyancsak az 1970-es évek derekán megkonstruált befogadás-modelljében, melyet részben kihívó, részben vicces gesztussal „élménycúszdának” nevezett, éppen az *értékelést tette meg a recepció alapjává*, s ehhez képezt másodlagosnak, illetve származékosnak gondolta el az értelmezést és a leírást.⁵ (E tanulmánya volt a legkedvesebb irodalomelméleti műve – mintegy védjegyeként

4 Bojtár Endre, „Az irodalomtudomány újabb feladatairól”, *Literatura* 6 (1979): 5; Uő, *Egy kelet-európeér az irodalomelméletben* (a továbbiakban: *EKE*) (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1983), 61.

5 Bojtár eredetileg az MTA Irodalomtudományi Intézet Elméleti Osztálya által tervezett irodalomelméleti kézikönyv számára írta tanulmányát (és 2000-ben megjelent könyvében 1969 és 1986 közé datálta elkészítését), de csírájában már az 1977-es *A kelet-európai avantgarde irodalom* című könyvében szerepelt, majd kidolgozott változatként *A strukturalizmus-vita* című dokumentumgyűjtemény 1. kötetében (összeáll. SZERDAHELYI István [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977], 151–192), majd Bojtár Endre 1983-as tanulmánykötetében („Az irodalmi mű értéke és értékelése”, in *EKE*, 9–55). Utóbb kisebb mértékben változtatott szövegén, így jelent meg a SZILI József által szerkesztett kötetben: *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, szerk. SZILI József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 13–56.

szerepelt szinte valamennyi irodalomtudományi témájú könyvében.)⁶ Az olvasata felől megközelített és azonosított műalkotást lényegében élményforrásként fogta fel, amely egyedisége folytán (metaforikusan kifejezve) *pontszerűnek* mutatkozik, a pontok pedig valóban nem állhatnak össze folyamattá.

2.

Bandi később jottányit sem változtatott álláspontján. Például a 2005 októberében Pozsonyban megrendezett nemzetközi konferencián, a regionális irodalomtörténet lehetőségéről vagy inkább lehetetlenségéről szóló előadásában szinte szó szerint megismételte: „Az (összehasonlító) irodalomtörténet minden problémája és kudarca végső soron arra megy vissza, hogy az irodalomtudomány lényegi, alapvető tárgyát az egyes műalkotások és az általuk kiváltott élmények képezik, márpedig az élményeknek nincs története.”⁷ Jauss megoldási javaslatáról pedig valamelyest megengedőbben így nyilatkozott:

A Hans Robert Jauss-féle recepcióesztétika által feltalált orvosság, a hatástörténet a nemzeti irodalomtörténeten még talán segíthet valahogy (habár én azóta sem ismerem egyetlen hatástörténeti alapon írt irodalomtörténetet sem), a komparatiztikán azonban semmiképp, hiszen ott csak eleve egyes művek, írók más művekre, írókra, irodalmakra gyakorolt egyszeri hatásáról lehet szó, ezek a hatások azonban nem alkotnak összefüggő folyamatot, ennél fogva erősen kétséges, hogy egy egész térségnek létezik (vagy egyáltalán létezhet) valamiféle irodalmi közössége.⁸

Számomra egyáltalán nem magától értetődő, hogy a hatások ennyire korlátozottan, szinte esetlegesen, csupán egyszeri alkalomként érvényesülnének, s például egy mű vagy író ne hathatna hosszabb távon – akár folyamatosan, akár meg-megszakítva, időről időre – úgy, hogy sok más művet és írot varázsol el (még ha ez eltérő módon történik is, különféle erények folytán). A különböző irodalmi közösségek között is igen változatos kapcsolatok és (kölcson)hatások lehetségesek; egy mű vagy szerző nemzetközi sikere éppen azt jelenti, hogy utat talál több nemzeti irodalom kisebb-nagyobb közönségéhez.

Bandi persze tudatában volt mindennek, de nem tudott ellenállni a kiélezett megfogalmazásnak, ami – valljuk meg – általában szuggesztívebb, mint az árnyalatok aprólékos részletezése. Sokat tűnődtem azon, hogy valójában mit ért folyamaton és vajon nem arról van-e szó, hogy annak csupán egyik változatával, a *folytonos* eseménylánccal azonosítja. Márpedig az régi közhely, amit például Margócsy István a magyar

6 Az előző lábjegyzetben feltüntetett könyvek mellett olvasható a már említett 2000-ben publikált kötetében is: BOJTÁR Endre, *A kelet-européer pontossága. Esszék irodalomról és az irodalom elméletéről* (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2000), 159–221.

7 BOJTÁR Endre, „Egy regionális irodalomtörténet múltja, jelene és...”, in *Az irodalmi recepció kreativitása*, szerk. Judit GÖRÖZDI és Gabriela MAGOVÁ (Bratislava: Ústav svetovej literatúry – Veda, 2008), 202, ill. in *ÚÚ*, 280.

8 Uo.

irodalom történetével kapcsolatban állapított meg (és ami természetesen valamennyi nemzeti irodalomtörténetről állítható), hogy „a magyar irodalom történeti folyamára legalább annyira, sőt talán még inkább jellemző a szakadozottság, mint a folytonosság”.⁹ Margócsy hozzáteszi: a folytonosság fikciójának elvetésével menthető az irodalomtörténet folyamatának elismerése. Talán pontosabb lenne úgy fogalmazni: bár folytonosság is fennállhat az egyes irodalmi folyamatokban, de korántsem jellemző valamennyire. (Tapasztalataim szerint az irodalomtörténészek sem szeretnek nagyon bibelődni egy-egy mozgalom vagy irányzat „hétköznapijainak” folytonosságot mutató eseményeivel, ismételten revideált önmeghatározásaival.)

A műalkotásnak és befogadásának pontszerű elképzelése is meglehetősen kétségesnek tűnik, már csak azért is, mert egy mű olvasata nem korlátozódik és nem korlátozható egyetlen, még oly mértékben kitüntetett olvasó befogadására. Az olvasatok (és az olvasók) egymásra is hatnak, korántsem olyan nagy a szóródás a kortárs olvasói vélemények között. Minden valamirevaló műnek jelentős recepciója van, amely nemcsak folyamatszerű, de (elvileg) lezárhatatlan. Irodalomtörténeti folyamatot pedig sokféle nézőpont alapján lehet felmérni, de tudatában annak, hogy szükségképpen *reduktív* kép lesz az eredmény. Hatástörténeti alapon is megállapíthatók különféle irodalmi sorok-láncolatok (függetlenül attól, hogy elfogadják vagy sem a fejlődés fogalmát), de mint-hogy a figyelembe vett szempontok köre korlátozott, a folyamatképnek mindig lesznek jól érzékelhető hiányai, korlátai. E tekintetben nem voltak, nem lehettek „teljesek” a hagyományos irodalomtörténetek sem, akár nemzetformáló (küldetéselvű) alapon álltak, akár kultúraépítő (fejlődéselvű) alapon. Más kérdés, hogy – főként heterogén szempontrendszerük alapján – teljesnek hitték magukat, illetve őket. A teljesség-elv feladása pedig jóval nagyobb lehetőséget ad a részletek bemutatására, beleértve egyes (kiemelt) művek értelmezését és méltatását is.

Figyelemre méltónak vélem azt is, hogy Bandi kizárólag René Wellek 1970-es felszólalására (*Az irodalomtörténet bukása*) hivatkozott, Wellek és Warren – bár korábbi, de – alapvető munkájára, *Az irodalom elmélete*re nem, pedig az jóval árnyaltabban és mélyebben nézett szembe az irodalomtörténet-írás gyakorlatának negatívumaival. Az erről szóló fejezete eleve annak a lehangoló tapasztalatnak konklúziójával indít, hogy „a legtöbb irodalomtörténet inkább mondható társadalomtörténetnek, vagy irodalommal illusztrált eszme-történetnek, avagy konkrét művekről alkotott impressziók és ítéletek többé-kevésbé kronológiai rendbe szedett sorozatának”.¹⁰ De a szerzőpár egyáltalán nem veti el az irodalomtörténet sikeres művelésének lehetőségét, sőt a történeti fejlődés fogalmát sem, csak-hogy az *irodalmiság* szempontjait érvényesítő történeti sorként fogja fel, azaz önálló rendszerként az egyetemes történelmen belül. E kedvező megítélésükkel függ össze, hogy könyvükben az irodalomtörténet az irodalom „belsőleges”, azaz specifikus vizsgálódásai közé kerül. Mi sem áll tőlük távolabb, mint az irodalomtörténetet átengedni a történettudománynak.

9 MARGÓCSY István, „Variánsok lehetséges és létező összefoglaló magyar irodalomtörténetekről”: *Alföld* 63, 3. sz. (2012): 77.

10 René WELLEK és Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, ford. SZILI József (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 259.

Tulajdonképpen Welék 1970-es álláspontja sem érthető meg a korábbi szövegük nélkül, mert éppen abbéli csalódása motiválta, hogy az eltelt időszak irodalomtörténet-írása nem vette figyelembe könyvük célkitűzéseit és intelmeit. Az újabb irodalomelméleti elképzelések pedig abban jeleskedtek Welék szerint, hogy az irodalmiság mi-benlétén összekülönbözve végképp elbizonytalanítsák az irodalomtörténet művelését. Jauss recepcióesztétikai ajánlata pedig az utolsó cseppet jelentette a pohárban, s aligha meglepő, hogy az olvasataival szemben autonóm műalkotást tételező orosz formalistáktól induló Welék nem igazán volt elragadtatva a műalkotást szerinte olvasataiban feloldó Jauss koncepciójától.

3.

Az intézeti kézikönyv vitáján, 2005 novemberében Bandi úgy fogalmazott, hogy „[a]z egyes mű a maga egyediségében nem lehet része a történetnek, mert annak csak meghatározott szempontok alapján kialakított struktúrák lehetnek a részei”. Lényegében ilyen, irodalomtörténeti relevanciával rendelkező struktúrának fogadta el az *irányzatot*. De ezt sem maradéktalanul. A kelet-európai avantgárd irányzatát (bár pontosabb lenne: irányzatait) áttekintő könyvét azzal nyitja, hogy az irodalmi irányzat mi-benlétének meghatározását a „ködös spekulációk” körébe utalja, minthogy „az irodalomtudomány egyetlen vitathatatlan tényét” az irodalmi műben látja.¹¹ Ezért nem kíván kitérni a fogalom vizsgálatára, arra, hogy „az irányzat reális tény-e (ahogy a realisták állítják), vagy kizárólag az irodalomtörténész konstrukciójának az eredménye (ahogy a nominalisták hangoztatják), s ami ezzel szorosan összefügg, hogy létezik-e fejlődés magában az irodalomban, vagy csupán művek kaotikus egymásutánisága van, melybe a történész próbál rendet csempészni”¹²

De mégis állást foglal, az irodalmi irányzatot *realitásként* kezeli, azzal a megszorítással (ha tetszik, ingadozással) élve, hogy a különböző irányzatoknak eltérő realitásfoka lehet. Például az 1910–1920-as években az újonnan fellépő írók, költők közösen, csoportként tették meg első lépéseiket, esztétikai, sőt politikai hitvallásukat pedig programszerűen fogalmazták meg, következésképp az irányzat „szociológia tény” volt. Az 1930-as évek irodalmának feltérképezése azonban nem támaszkodhat ilyen külső fogódzókra, kizárólag a művekre van utalva, ezért az irodalomtörténész által kitalált és a korszakra alkalmazott irányzat-elnevezések (mint a „katasztrófizmus”) méltán ütköznek erős ellenállásba.¹³ De ő maga az utóbbiakat is hasznosnak tartotta. Például Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényének értelmezésében részletesen kitért a katasztrófizista irányzat sajátosságainak bemutatására.¹⁴

11 EKE, 9.

12 Uo., 10.

13 Uo., 11.

14 Lásd BOJTÁR Endre, „A katasztrófizmus mennyországában”, *Új Írás* 12, 6. sz. (1972); kötetben: EKE, 197–205.

Bandi szerint minden valamirevaló irányzat-elképzelés mögött valamilyen műelméletnek kell állnia, s ő ezt úgy próbálta teljesíteni, hogy a kelet-európai avantgárdról szóló könyvében röviden bemutatta későbbi befogadás-modelljének első változatát.¹⁵ Különbséget téve a művek esztétikai és irodalmi értéke között, az irányzatot az utóbbihoz kötötte, hangsúlyozva, hogy „nem értékelő, hanem leíró kategória”.¹⁶ Nem nehéz belátni, hogy az irányzathoz tartozás önmagában nem esztétikai érték, s az irányzattá szerveződés elsősorban szociális-kulturális jelenség, de minthogy az irodalmiság mint cél egyúttal esztétikai hatásra való törekvést is jelent, fölöttébb kétségesnek tűnik az irodalmi érték merev leválasztása az esztétikairól.

Minthogy az esztétikai értékesség problémáját Bandi elvileg kikapcsolta, aggálytalanul terjeszthette ki az irodalomtörténetről kialakított felfogását az irodalomtudományos irányzatra is.¹⁷ Álláspontja ebben sem változott; *Az irodalmi irányzat* című tanulmányának szövege, melyet 1989-ben publikált, szó szerint egyezik az avantgárdkötetben megfogalmazottal.¹⁸

4.

Eddig a Bandi kiindulópontját rögzítő, 1979-es tanulmánynak csak az első felét idéztem és értelmeztem. Addig a pontig követtem, amíg az elméleti kétségeinek ad hangot. Van azonban egy második része is, ahol – „viaskodó” természet lévén – Bandi megpróbál túllépni az általa felállított dilemmákon. Nem úgy, hogy elméleti választ adna rájuk, hanem hogy *átvált egy másik síkra: az irodalomtörténet gyakorlati oldalát játssza ki az elmélettel szemben.*

Az irodalomtörténet, írja Bandi, elsősorban gyakorlati diszciplína. Nem az elméleti okvetetlenkedésekkel terhelt irodalomtudomány része, hanem a történettudományé. (Itt lehetetlen nem közbevetni: a történettudomány hasonlóképp küszködik fogaszertani-elméleti problémákkal, amivel persze Bandi is tökéletesen tisztában lehetett.) Mint írja: „[A]z irodalomtörténet csak akkor járhat haszonnal, ha [...] nem [...] elsősorban az irodalomról, hanem az általános történelemről lesz valami mondanivalója.” De – teszi hozzá nyomban – „[p]aradox módon ezt viszont csak az irodalom sajtószereplőinek, irodalmiságának minél teljesebb érvényesítésével teheti”.¹⁹ Azaz visszacsempézi az irodalomtörténetész *speciális* nézőpontját, tudását: „[m]int olyan valaki, aki megtanult olvasni, s meg tudja ítélni, hogy melyik könyv jó, melyik rossz (ezt kell tudnia egy irodalomtörténetésznek: ez a szakmája), az irodalomtörténetész olvasmányai alapján felrajzol egy fejlődés-vonalat – mely azután esetleg kiigazítja, helyesbíti az általános történelemről kialakult képet [...] [mivel] a műalkotás minden másnál hivebben, őszin-

15 Vö. *EKE*, 14–18.

16 Uo., 19. A szerző kiemelése.

17 BOJTÁR Endre, *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1978), 9–13.

18 Vö. BOJTÁR Endre, „Az irodalmi irányzat”, in *Az irodalomtörténet elmélete*, szerk. SZILI József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 1: 379–404.

19 *EKE*, 61.

tébben, igazabban fejezi ki korát”.²⁰ S Bandi nem késlekedik levonni azt a – némiképp túlzó – következtetést, hogy „[m]utasd meg irodalomtörténetedet, megmondom, milyen a történelmed”.²¹

Lám-lám, milyen egyszerű dolog ez: a társadalom- és az irodalomtörténet békésen megfér egymással, együtt jár, kéz a kézben. Mivel az irodalomtörténész történész is, kritikus is, személyében mintegy egyesül a történeti folyamatok szakszerű ismerete és az irodalmi alkotásokat megítélő képesség. Így pedig miért ne lehetne megírni a jó művek irodalomtörténetét. Bandi tulajdonképpen szörével gyógyítja a kutyaharapást: *a műalkotás (illetve befogadás) elvi szubjektivizálása révén előállt problémát a gyakorlat szubjektivizálásának magabiztos képviselével véli megoldhatónak.*

Hasonlóképp érvelt az intézeti kézikönyvről folytatott tanácskozáson is. Kizárólag a kérdés gyakorlati oldalára fókuszált:

Mivel a munka külső megrendelésre születik, ehhez kell alkalmazkodni. Nem tudományos művet kell létrehozunk, hanem egy olyan, viszonylag rövid, a művelt nagyközönségnek szóló összefoglaló elbeszélést, amely megáll önmagában (tehát megértéséhez vagy kiegészítéséhez nem utasíthatjuk az olvasót más könyvekhez), [...] s amelyen, mivel mi írjuk, rajta van a tudomány hitelesítő pecsétje. Az olvasó számára ennyi elegendő is a tudományosságból.²²

Aligha vitatható, hogy a szakmán kívülről jött megrendelés kényszere és az ugyancsak szakmán kívül megcélzott olvasóközönség figyelembe vétele óhatatlanul korlátozza a tudományos argumentáció lehetőségét. De semmiképp sem zárja ki a tudományos nézőpont érvényesítését és felelősségét, s főleg nem a megállapítások alapjául szolgáló kutatások fedezetét. Bizonyára erre gondolt Bandi is, amikor – a kérdést voltaképpen rövidre zárva – a kézikönyvet író és szerkesztő szakemberek közösségét nevezte meg a vállalkozás tudományos garanciájának. Ám ezt ő egyszersmind az irodalomtörténet elméleti dilemmája *feloldásának* is tekintette.

5.

Láthattuk, Bandi nemcsak elismerte, de egyenesen propagálta a tervezett kézikönyv esetében a szakmai (ön)korlátozást. Ám két évvel később, 2007-ben mintha megfeledkezett volna erről, amikor korántsem bánt ennyire elnézően és megengedően a Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztésével elkészült háromkötetes irodalomtörténeti munkával. A *2000* című folyóiratban (saját lapjában) publikálta terjedelmes margináliaként – azaz szerkesztőtársai megjegyzéseivel együtt – metszően éles hangú bírálatát. Igaz, Bandi ekkor sem elméleti, hanem gyakorlati érveket hozott fel a vállalkozás ellen.

20 Uo., 62.

21 Uo.

22 *ÚÚ*, 383.

Úgy találta, hogy az új kézikönyv címében (*A magyar irodalom története*) megjelölt három cél közül egyik sem teljesül. A „története” szokatlan többes számát – írja Bandi – az a szerkesztői koncepció magyarázza, hogy a magyar irodalomnak (is) többféle hagyománya létezik, és valamennyi legitim. Csakhogy magában a munkában a fejezetek-történetek nem alkotnak összefüggő sort – már csak a szerzőgárda megközelítéseinek különbözősége és a túlságosan nagy szerkesztői tolerancia miatt sem –, a részek nem állnak össze egésszé. „[N]em az a baja a Szegedy-Maszák-féle három kötetnek” – vonja meg a mérleget Bandi –, „hogy többféle történelmi változás képe és módja bontakozik ki belőle, hanem az, hogy – a sok bába közt – egy se.”²³

Kételyeinek ad hangot a „magyar” jelzővel kapcsolatban is, minthogy nincs kielégítően tisztázva az eredeti és a fordított művek viszonya, nem is beszélve arról, hogy mivel maga a magyar nyelvűség is kései történelmi fejlemény, eleve szélesebb értelmezési mezőben kellett volna vizsgálódnia. Azt hiszem, Bandi kissé elvetette a súlykot, amikor nemcsak annak bemutatását hiányolja, hogy „mi volt egy-egy kor irodalom-felfogásának és nyelvfelfogásának a viszonya, hogy volt-e kapcsolat a különböző nyelven írók között, s hogy milyen alapon sorolhatjuk (ha egyáltalán) a különböző nyelven írt műveket a magyar irodalom történetébe”, hanem annak feltárását is, hogy „e nyelvek mögötti latinos, németes, franciás, (újabbán) angol-amerikai kultúrák[nak] a magyarhoz és egymáshoz való hazai viszony[a], továbbá az államnyelvhez, az irodalmi nyelvhez, a köznyelvhez való viszony[a]” hogyan alakult.²⁴

Végül szóvá teszi azt is, hogy a cím harmadik tagjának, az „irodalom”-nak ugyancsak többes számban kellene állnia, hiszen az irodalom fogalma az évszázadok során többszörös változáson ment át. (A cikkéhez fűzött, más által jegyzett egyik marginália nem kis malíciával vetette fel, hogy milyen pompásan hangzana az alábbi cím: *A magyar irodalmak története*.)²⁵

Sokat vitatkoztam Bandival bírálatának elvi jellegű megállapításairól. (Az értékeléseiről csak azért nem, mert messzemenően érintett voltam ebben a vállalkozásban: nemcsak egyik szerzőjeként a modern irodalmakkal foglalkozó köteteknek, hanem társszerkesztőjeként is.)

Szemére hánytam Bandinak, hogy bár nem mondja ki nyíltan, de valójában az összefüggő nagy elbeszélést hiányolja munkánkból. Lehet, hogy ebben nem volt egészen igazam. Kifogásoltam azt is, hogy eltérő mércével mér az intézeti és a mi irodalomtörténetünk esetében – erről viszont képtelen voltam meggyőzni őt. Sikertelenségemet mutatja, hogy válogatott tanulmányainak kései gyűjteményébe, melynek igen találóan az *Útvesztők, útjelzők* címet adta, nemcsak fölvette mindkét szövegét, de célzatosan a következő közös cím alá foglalta őket: *A (magyar) irodalomtörténet lehetőségei és lehetetlenségei*.²⁶

Külön vitát folytattunk Rejtő Jenőről, akit a ponyva klasszikusának neveztem a róla írt fejezetemben. Bandi elitista öntudattal nézte le a könnyű műfajokat, gyorsan avu-

23 BOJTÁR Endre, „Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) / A magyar irodalom története”, 2000 19, 11. sz. (2007): 59. (Lásd még in *ÚÚ*, 412.)

24 Uo., 60.

25 Uo.

26 *ÚÚ*, 381–417.

lóknak hitte őket, és úgy vélte, hogy az 1960–70-es évekbeli hatásához képest Rejtő már feledésbe merült. Az újabb olvasáskutatási adatok egyértelműen cáfolták ebbeli vélekedését, egy 2009-es tanulmányomban pedig igyekeztem bebizonyítani (nem volt különösebben nehéz feladat), hogy Rejtő erőteljesen hatott a magas irodalomra is.²⁷

A legfontosabb vitakérdés közöttünk a szerkesztői koncepció értelmezése és megítélése volt. Abban mindketten egyetértettünk Szegedy-Maszák Mihállyal, hogy a szépirodalom és az irodalmi élet természeténél fogva *plurális* képződmény, következésképp nem egyfajta, hanem *sokféle hagyománnyal* kell számolni. Mihály igen találóan fogalmazott, amikor félrevezetőnek nevezte az egyetlen kulturális örökségbe vetett hitet, amely arra ösztönöz, hogy az irodalom múltját valamifajta *üdv történetnek rendeljék alá*.²⁸ Ebből én azt a következtetést vontam le, hogy elhibázott dolog az irodalomnak (egészében) egységes fejlődéstörténetet tulajdonítani, valaminő középpontban álló értékhez mérhető teleológiával, hanem sok-sok kis magába záruló történetből álló *hálózatként* kell felfognunk, sok-sok kis önmagát tételező, különálló teleológiával, amelyek között vagy létesül, vagy nem létesül kapcsolat. Ráadásul egy sokszerzőjű mű nem is lehet másképpen hiteles, mint hogy egyszerre (illetve egymás mellett) érvényesíti a különböző szerzők eltérő hiedelmét, meggyőződését, hagyományfelfogását.

S Mihállyal együtt én is nemcsak a szerzők autonómiájával és megosztottságával számoltam, hanem az *olvasókéval* is. A fejezetek évszámok szerint következő sorrendjét természetesen mindketten formális rendezőelvnek fogtuk fel, de feltételeztük, hogy közöttük különféle történeti sorok állíthatók fel, s ezekhez a szempontokat immár nem a szerzők, hanem az olvasók ad(hat)ják meg. Szívesen éltem azzal a hasonlattal, hogy az új irodalomtörténet nem regény, hanem novellafüzér. Nincs egységes, organikus cselekménye, mint a regénynek, amelyben a részek önállótlank, hanem egyenrangú epizódok sorozatából áll, amelyek helyenként összefüggnek egymással, máshol pedig nem. Tehát a fejezetek között kifejezetten laza a kapcsolat, ugyanakkor több regény is összeállítható belőlük.²⁹

Érveim leperegtek Bandiról. A munkaközösség által írt, személytelennek feltételezett irodalomtörténetet eleve elutasította (ámbar az intézeti kézikönyv esetében mintha ebbe is beletörődött volna). Határozottan tagadta, hogy *A magyar irodalom történetei*, illetve fejezetei mint „novellák” bárhogyan is kapcsolódnának egymáshoz. Szerinte semmiféle füzérről nincs szó, regényről pedig végképp nincs. Bár nem egészen így fogalmazott, de olyannak látta irodalomtörténetünket, mintha éppen az ő elméleti fenntartásait illusztrálná: tehát azt, hogy a pontszerű részek nem alkotnak (és nem is alkothatnak) összefüggő folyamatot. Úgy vélte, az olvasókat messze túlbecsüljük, ha azt feltételezzük róluk, hogy képesek saját kútfejükből bármiféle fejlődési sort összeállítani, de ha valaki mégis képes lenne ilyesmire, az sem kap tőlünk elegendő támogatást. Bandi utóbbi

27 Vö. VERES András, „»Roll over Beethoven« (Gondolatok az elit- és a tömegkultúráról)”, *Alföld* 60, 5. sz. (2009): 11–12.

28 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Előszó”, in *A magyar irodalom történetei I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 11.

29 Lásd bővebben „Az új irodalomtörténet »felnőtt« könyv akar lenni. Várkonyi Benedek beszélgetése Veres András szerkesztővel”, *Magyar Tudomány* 167, 4. sz. (2007): 502–509.

megállapítását illetően be kellett látnom, hogy igaza van, legalábbis erről győztek meg a vállalkozásunk fogadtatásáról tapasztaltak az egyetemi hallgatók és számos szakember részéről.

Érdekességként említem meg, hogy jóllehet a Bandi bírálatához hosszú margináliákat író Szilágyi Ákos sokkal inkább megértette szándékainkat, de ebben sem volt igazán köszönet. Szilágyi úgy fogalmazott, hogy *A magyar irodalom történeteit* félreismerik, amikor könyvként olvassák, mert valójában „tartalomipari szolgáltatás”, amelynek nem olvasói vannak, hanem felhasználói, s ezek tetszés szerint bánhatnak a rendelkezésükre bocsátott anyaggal. Nem könyvformában kellett volna megjelentetni, mert az interneten a helye.³⁰ Azt már nem tudom, hogy munkánk később elkészült házlózi kiadása mennyire nyerte el Szilágyi tetszését vagy igazolta véleményét.

Egy-két megjegyzést fűznék hajdani vállalkozásunkhoz. Akkor is, azóta is nagy-szabású *kísérletnek* fogtam fel munkánkat, amely szembe mert menni a magyarországi hagyományokkal, és az állóvizet sikerült is alaposan felkavarnia. Sajnos, Mihályt elkedvetlenítette a sok értetlenség, amely fogadta, kivált a magyarságunkat kétségbe vonó gyalázkodások. A vele készült utolsó interjúban kudarcként beszélt *A magyar irodalom történeteiről*.³¹

Korábban úgy gondoltam, hogy azokért a hibákért és hiányosságokért, amelyeket joggal bíráltak, nem a koncepció hibáztható, hanem a kivitelezés. Ma már úgy látom, hogy részben a koncepció *bizonytalan pozíciója* is közrejátszhatott ezekben. Szegedy-Maszák Mihály igyekezett figyelembe venni a 20. századi irodalomelméleti iskolák különféle megállapításait, csakhogy ezek nem feltétlenül támogatják egymást. Ezzel ő is tisztában volt, s úgy vélte, hogy az egységes nézőpont eleve kivihetetlen; a modern szubjektum-elméletek megfontolásai is erre készítették. De az, hogy megengedte számos munkatársnak: ne éljen semmiféle fejlődés- vagy folyamatkép érvényesítésével, abban Mihálynak nemcsak a történelmi teleológia iránt érzett eredendő szkepszise játszott szerepet, hanem az irodalomelmélet általános pozíciójának megrendüléséből következő elbizonytalanodása is.

A tanulságokat persze könnyű utólag levonni. Bízunk benne, hogy az újabb irodalomtörténeti vállalkozások figyelembe veszik az elődök botlásait és felismeréseit. S bizony Bojtár Endre dilemmáival is meg kell birkóznunk.

30 BOJTÁR, „Szegedy-Maszák...”, 62.

31 „»Amit én csináltam, az megőrzése valaminek«. Szegedy-Maszák Mihállyal beszélget Károlyi Csaba”, *Élet és Irodalom* 2016. júl. 15., 3–4.

NAGY IMRE

Katona József *Aubigny*-drámájának szövegei

(Filológia és interpretáció)

(Filológia: forráskritika és tárgytörténet)

Katona József *Aubigny Clementia* című drámája a 16. század végi francia történelemből meríti tárgyát. A cselekmény alapjául szolgáló történet az 1590-es években játszódik. A drámai események helyszíne Aubigny vára, illetve a vár előtti térség. A várat IV. Henrik híve, Aubigny Clementia védi, a város polgáraival együtt, a király ellen támadó De la Châtre marsall ellen, aki a Ligue (a katolikus liga) híveként vallási okokból Henrik ellen fordult, mert ezt hugenotta múltja miatt nem ismeri el törvényes királynak. A drámai alaphelyzetben kétfajta elkötelezettség kerül szembe egymással: a király iránti hűség és a vallási hagyományokhoz való ragaszkodás. Mindkét fél meg van győződve igazáról, és szenvedélyesen képviseli álláspontját. A szituáció feszültséggel teli. Bonyolítja a helyzetet, hogy a marsall leánya, Rozália Clementia fiának, az ifjú Grófnak a mátkája.

Katona József drámájának forrása Louis d’Ussieux *Le Décaméron françois*-jának *Clémence d’Entragues, ou le siège d’Aubigny* című elbeszélése, illetve ennek német fordítása, amelyet a drámaíró saját dramaturgiai elképzelése szerint használt fel. Waldapfel József forráskritikai vizsgálódása alapján joggal állapította meg: az *Aubigny Clementia* Katonának a novellából alakított „eredeti drámája”.¹ A témát többen is feldolgozták, így Anton Clemens von Törring (*Die Belagerung der Stadt d’Aubigny, 1778*) és Johann Heinrich Fischer (*Clementine von Entragues oder die Belagerung der Stadt Aubigny, 1779*), valamint Franz Carl Weidmann (*Clementine von Aubigny, 1816*). Bayer József ez utóbbit hozta kapcsolatba Katona művével, ám a kronológiai nehézségen túl Weidmann művének témakezelése és stílusa oly mértékben eltér Katona felfogásától, hogy ezt a feltételezett kapcsolatot, mint erre Heinrich Gusztáv rámutatott, forráskritikai szempontból kizárhatjuk.² Ugyanígy járhatunk el a témát feldolgozó többi német dráma esetében. Viszont nem zárható ki, hogy Katona ismerte Voltaire *Henriade* című eposzát, amely esetleg inspirálhatta is.

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa. A tanulmány az NKFIH K 119580. sz. pályázat keretében készült.

1 WALDAPFEL József, „Katona első történeti drámái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 43 (1933): 75–92, 243–263; 44 (1934): 32–50. Különösen 78–92, 243–258. Idézet helye: 83.

2 HEINRICH Gusztáv, „Katona József *Aubigny*-drámája”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 18 (1894): 481–490.

(Filológia: szöveghagyomány)

Az *Aubigny Clementia* – Katona József első történelmi drámája – 1813-ban keletkezett. Eredeti kézírata elveszett. A szöveg két másolat által hagyományozódott. A korábbi Udvarhelyi Miklós, Katona színész barátja készítette Kecskeméten 1816-ban, minden bizonnyal a szerző kézírata alapján. Cenzori példány. Címének betűhív szövege: *Aubigny Clemetia vagy is A' Vallás miatt valo Zenebona Frantzia Országban 4^{ik} Henrik alatt*. A címlapon a szerző megnevezése: „készítette Katona József Pesthen 3^{ik} esztendőben Törvényt tanulván. 1813.” A szerző vitézi játéknak nevezi munkáját. A címlapon egy 1831-ből származó cenzori vélemény (tiltás) olvasható:

Ezen darabot előadni nem szabad, mert szitkokkal tele vagyon. Istenről nagyon illetlenül szól, és régi vallásbéli villongásokat előhoz. Kassán 23. Dec. 1831. Magyar József cenzor.³

A másik másolat 1826-ban készült Kolozsvárott az előbbi felhasználásával, vagy, s ez a valószínűbb, annak több helyen átalakított változatáról. Ezen a kézíraton tetemes húzások is láthatók, s valószínűleg a húzásoknál későbbi törlések. E törlések fölé írták rá a másolatra egy újabb átdolgozás szövegét. Ennek megváltoztatott címe: *Hédervári Czecczilia A' Magyar Amazon...* Ez a rá-, illetve fölé írt szöveg az eredeti dráma magyarítása: a cselekmény az utolsó Árpád-házi király, III. András korában játszódik magyar szereplőkkel. De la Chatre marsallból⁴ Újlaki Ugrin „Dalmátziai Vice Király” lett, Aubigny Clementia Hédervári Czecczilia jelmezét öltötte magára, aki „Drugeth Miklós özvegye”. Az eredeti szöveg átalakítása, a húzások és átírások (valószínűleg két vagy három fázisban) kettős célt szolgálhattak: a cenzúra számára elfogadhatóbb szöveggel a hazai közönség nagyobb érdeklődésére is számítottak. Ez a kézirat tehát – palimpszesztként – egyszerre két szöveget hordoz: a *Hédervári Czecczilia* szövege mögött az *Aubigny Clementia* már átdolgozott változata olvasható.⁵ Ha a három szövegváltozatot (*Aubigny Clemetia*, 1816, *Aubigny Clementia*, 1826, *Hédervári Czecczilia*, 1826) egymás mellé helyezzük, Katona drámáját alakulóban lévő színdarabként olvashatjuk.

Ám az alkotói folyamatban feltételezhető 1816 és 1826 között még egy közbülső fázis. A *Hédervári Czecczilia* kéziratának címlapján ugyanis közleményt olvashatunk az átdolgozó személyére nézve: „Aubigny Clemetiából magyarosítva Katona József által 1819^{ben}.” Waldapfel az átdolgozóra való utalást nem tartja hitelesnek, és Komlóssy Ferenc színész, drámaíró és -fordító átdolgozó szerepét feltételezi.⁶ Valóban ellentét van a kolozsvári kézirat keletkezése, 1826 és a feltételezett átdolgozás vélt dátuma, 1819 között. Kerényi Ferenc szerint azonban „nem zárható ki”, hogy az átdolgozást maga Katona hajtotta

3 Lelőhelye: OSZK Színháztörténeti Tár, N. SZ. A. 11.

4 A kéziratban De la Châtre neve a személyek listája szerint De la Chatre, a megnyilatkozások előtt Chatre. Ezt az írásmódot követjük.

5 Lelőhelye: OSZK Színháztörténeti Tár, N. SZ. H. 15.

6 WALDAPFEL József, „Katona drámái és kézírataik”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930): 341–353, itt: 347–348.

végre 1819-ben, Kisfaludy Károly nagy színpadi sikerei által inspirálva.⁷ Ez textológiai vizsgálataink alapján úgy történhetett, hogy Katona a jelzett évben változtatásokkal és húzásokkal átigazította a szöveget, ezt másolták le Kolozsvárról, majd ezen a kéziratot hajtották végre a *Hédervári Czečiliává* történő magyarítást. Vagyis az átalakítás két (esetleg három) fázisban történt. A kolozsvári kézirat eredeti szövege e feltételezés szerint a szerző (elveszett) átdolgozásához köthető. Ezek a változtatások főként dramaturgiai természetűek. A nézőkre tekintettel az átdolgozó kihagyásokkal tehermentesített néhány jelenetet, más esetben viszont szövegáthelyezésekkel a jelenetek belső egyensúlyát erősítette. Az első felvonás 3. jelenetében az ifjú Gróf monológjának első fele elmarad. Ez történt a második felvonás 4. jelenetében, ahol Chatre monológja lett rövidebb, kimaradt belőle például a hajós-kép. A marsall harmadik felvonásbeli monológjának pedig a befejező szakasza került kihúzásra (a 2. jelenetben). A legfontosabb változást az 5. jelenetben, Chatre és Sericour vitájának szövegében észleljük. Ennek nagy része, a dráma bölcséleti tárgyú dialógusának gerince, a kézirat 25. levele versójának 17. sorától, az „Imádlak tégedet, Uram kezdetű” szövegrésztől a 27. levél rectójának 7. soráig, az „azon tzből jöttek közinkbe” szövegig, kimarad, illetve Sericour szólamának egy része (így a toleranciáról szóló rész) áthelyeződik a 7. jelenetbe. A negyedik felvonás szövege alig változott, a 6. jelenetben Chatre megnyilatkozása megrövidült. A stílusbeli változások közül csak néhányat említünk: a *ligue* szó helyére a *pártosok* kifejezés kerül, elmarad a *madame* megszólítás, és a Követ jellemző mondata („Ha úgy tettzik”) is kimarad, amely ismétlődve valóban modorossá vált. A negyedik felvonásban az első változat Clementia-mondatát: „Te Anya voltál, és a’ pusztá kötelesség miatt le pökted a’ Természetet”, Katona így finomította: „te Anya voltál, és a pusztá kötelesség miatt vetkezted le az Anyai természetet”. Ezek az eltérések bizonyossá teszik, hogy a kolozsvári kézirat nem készülhetett közvetlenül a kecskeméti szövegről. Kellott lennie egy közbülső írásaktusnak. Nincs kizárva, hogy a szöveg átdolgozása után Katona (ha valóban ő végezte el ezt a műveletet) ismét átlapozta a szöveget, és abból hosszú függőleges vonalakkal kihúzott bizonyos részeket, ezeket az áthúzott sorokat a kolozsvári másoló előbb beleírta a szövegbe, majd megismételte a húzásokat. Ám a húzások többsége új fejlemény, ahogy a *Hédervári Czečiliává* formálás szintén. Ezek már feltételelesen sem köthetők Katonához.

A szöveghegymány problematikáját a kritikai vizsgálat felől szemlélve azt mondhatjuk, hogy az Udvarhelyi Miklós-féle kézirat értéke abban áll, hogy a szerző eredeti szövegéről készült, mintegy azt pótolja. A kolozsvári kézirat viszont minden bizonnyal hordoz, az előbbtől való eltérései révén, egy átigazító írásaktust, amely feltételezhetően Katonához köthető (akkor ez lenne az *ultima manus*, a végső szövegváltozat), amin elvégeztek egy újabb átformálást: ez a *Hédervári Czečiliá*.

A kéziratok viszonyát az alábbi sematikus ábrával szemléltethetjük (a címetek a nevek kezdőbetűivel rövidítve a keletkezés évszámával, az elveszett szövegeket szögletes zárójelbe téve):

7 KERÉNYI Ferenc, „Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96 (1992): 399–413, itt: 407.

—————> AC 1816

[AC 1813]

—————> [AC 1819] —————> AC 1826 —————> HC 1826

A kutatás jelen fázisában elképzelésünk feltételes módba helyezendő. További textológiai, illetve írásszakértői vizsgálatok alátámaszthatják a szöveg hagyomány alakulásáról alkotott képet, árnyalhatják, esetleg módosíthatják elképzelésünket a kéziratok egymáshoz való viszonyáról. De vannak további kérdéseink. Az 1816-ban készült kecskeméti szöveg címlapján olvasható cenzori vélemény tizenöt évvel később került a kézirastra Kassán. Pedig akkor már létezett a *Hédervári Czeccilia*-féle átdolgozás, amit többször elő is adtak. Ezek szerint az eredeti szöveg színre vitelével is próbálkoztak – ez könnyen érthető. Nehezebb megmagyarázni, hogy miért ezzel tettek kísérletet, ha már létezett a Katona-féle átdolgozás. Érvként felhozható, hogy a vándorszínészet korában elkülönülhetett az egyes szövegek útvonala. További kérdést vet fel az a körülmény, hogy a kolozsvári kézirat címlapján felül az *Aubigny Clementia* címlapi szövege az 1813-as, de 1819-nek is olvasható dátummal szerepel, a címlap alsó felén pedig a *vagy* szóval elválasztva a *Hédervári Czeccilia* címszövege dátum feltüntetése nélkül. Ha a jelzett dátumot 1819-nek kell olvasni, ez az *Aubigny Clementia* átdolgozott szövegére vonatkozik, aminek érvényét a külső címlap szerint, tévesen, kiterjesztették a *Hédervári Czecciliára* is. Vajon ugyanattól a kéztől származik-e a két címet feltüntető címlap mindkét szövege, s egy időben kerültek-e a kézirastra? Vagy két kézről tanúskodik a két cím, és két különböző idejű írásaktusról? S maga a másolat hogyan viszonyul ehhez? E másolat írásképe, a szavak alatt és felett visszakanyarodó betűszárakkal, hasonlóságokat mutat a *Jeruzsálem pusztulása* kecskeméti fogalmazványának, illetve cenzori példányának írásképeivel, de eltéréseket is látunk, ezért a szövegek viszonyában közelebbi kapcsolatot nem áll módunkban feltételezni. A kolozsvári kézirat záró bejegyzése: „Leirtam Kolosvárott. Bevégeztem 4^{ik} Maii 826 esztend[őben]” az átdolgozott *Aubigny Clementiára* vonatkozik, annak másolójától származik, de jelen tudásunk szerint nem attól a kéztől való, amely *Hédervári Czecciliává* gyúrta át a szöveget. A korabeli színházi szövegvilágban olykor, mint most is, a filológiai kérdések előrelépést jelentenek a korábbi állításokhoz képest.

(*Filológia: színházi utóélet*)

A darabot a rendelkezésünkre álló adatok szerint először 1825-ben mutatták be Kolosvárott eredeti címen (ez a Katona-féle átdolgozás lehetett), később, 1826-tól többnyire a *Hédervári Czecciliát* játszották (a második, nem Katonától származó átdolgozás szövegét), de felbukkant a darab (újabb alakítással) *Szentgyörgyi Czeccilia, a Magyar amazon*, valamint *Magyar amazon* címen is.⁸ 1837-ig mintegy hússzor adták elő; kedvelt darabja

8 György Eszter, „Katona József művei a színpadon. 1811–1836. Színlap-katalógus”, *Színháztudományi Szemle*, 11. sz. (1983): 145–156.

volt a vándortársulatoknak.⁹ Erről az átdolgozásról 1836-ban heves sajtóvita bontakozott ki, amelyből kiviláglik, hogy a színészek, játékgyakorlatuknak megfelelően, a darab „vitézi” jellegét erősítették fel, amit a bírálók helytelenítettek. Ez a körülmény a színházi ízlés változását is tükrözheti. A kritikusok azonban főként a darab anakronizmusaira mutattak rá (például: a 13. század végén puskával lövöldöztek), valamint szóvá tették a magyar történelmi korrajz hiányosságait. Ezek a jogos kifogások természetesen nem vonatkoztathatók az *Aubigny Clementia* Katonától származó eredeti (és általa átdolgozott) szövegére. Jogosak viszont a *Hédervári Czecciliára*, különösen annak színpadi változatára nézve. Ezért sem tétélezhető fel, hogy ez utóbbi olyan képzett dramaturg munkája lenne, mint Katona. Ebből a szempontból nem mellékes, hogy a vita egyik résztvevője – mint erre Kerényi felhívta a figyelmet – az átdolgozót Komlóssy Ferenc személyével azonosítja.¹⁰ Ezt valószínűsíti az a körülmény, hogy amikor a székesfehérvári társulat 1826-ban előadta a *Hédervári Czecciliát*, Komlóssy Ferenc volt e társulat igazgatója.

(Dramaturgia: a könnyek szemantikája és az ostrom pszichológiája)

Az *Aubigny Clementia* alapkonceptiója szerint jellegzetes vitézi játék, magán viseli a színjátéktípus formai jegyeit: felfokozott dikció, kiélezett helyzetek, túlaradó érzelmek jellemzik. Dramaturgiai szempontból mégis az életmű fordulópontjának tekinthető: küszöbesemény a dramatizálásuktól a történelmi tárgyú eredeti drámák felé vezető úton. Katona itt már a rá jellemző időösszevonással alakítja tárgyát. A mintegy fél évtized alatt lezajló történelmi eseményt néhány napba sűríti, s átrendezi a történet súlypontjait. A novellától eltérően, amelynek főhőse a heroikus amazon, ő De la Chatre, a lázadó marsall magatartásának alakulását, lelki válságának rajzát állítja drámája középpontjába. Ennek következtében a mű címe, különösen a harmadik felvonástól, leválik a szövegről, szemantikai üzenete félrevezető. Ezért vélhette úgy Heinrich Gusztáv, hogy a darab „két félre bomlik”.¹¹ Később Bíró Ferenc is hangsúlyozta, hogy *Clementia* a marsall árnyékába kerül. Mivel formálisan *Clementia* marad a főhős, a darab ily módon „mintegy megkettőződik”.¹² Az eredeti szituációból kibújik egy másik, a háborús események helyett inkább a lelki folyamatokra fókuszáló dráma. Ám éppen ez a „psychocentrikus törekvés” válik Katona eredetiségének zálogává.¹³

A drámai szituáció d' Entragues Clermont levelének hatására jön létre. A levél megérkezésekor már halott öreg bajnok tudatja családját az előzményekről: De la Chatre a Henrik-ellenes ligához pártolt, ő maga pedig a király oldalán harcolva halálos sebet kapott, s utolsó kívánságaként az uralkodó iránti hűséget családfői jogon, a hazafiság erkölcsi normájaként írja elő leánya, *Clementia* és unokája, az ifjú Gróf számára. A levélben megfogalmazott parancs súlyos bonyodalmat okoz. A drámaíró már az exozíció során

9 KERÉNYI, „Katona József a magyar...”, 408.

10 KERÉNYI FERENC, „Katona József-adalékok”, *Irodalomtörténet*, 48 [új folyam, 8] (1976): 712–717.

11 HEINRICH, „Katona József...”, 483.

12 BÍRÓ FERENC, *Katona József* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 61–65.

13 Az idézett kifejezés Waldapfeltől származik.

rávilágít az ifjú Gróf és Rozália közti szerelmi kapcsolat mélységére, amelynek motivációs erejét felfokozza azzal, hogy Rozália, immár az ifjú mátkájaként, Aubigny várában tartózkodik. Számukra a parancs tiltásként fogalmazódik meg, amely lemondást követel tőlük. Fia tétovázását, vívódását látva Clementia válaszut elé állítja őt. „A gyalázat és betsület közt fontolgtatózol te? Hazádat és szerelmedet egy arányi mértékbe teszed? – Válaszsz, Fiú: Haza és Betsület az egyik oldalonn; szeretet és gyalázat a’ másikon.”¹⁴ Mivel a gyötrődő ifjú mégis kész az áldozatra, Rozália az érzékenyjátékok ártatlanul szenvedő hősnőinek helyzetébe kerül. „Óh Istenem – mondja –, én senkit meg nem bántottam, és még is szenvednem kell.”¹⁵ Az érzékeny szívnek ez a krízise azonban hamar feloldódik, hogy nyomban előálljon egy még súlyosabb válság: a királyhű leány bejelenti, hogy a várbeli értékrend jegyében ő is kész szembefordulni apjával, aki seregével máris a vár ostromára készül. Gyorsan peregnék az események: az ostrom során az ifjú Gróf Chatre fogságába esik, aki túsznak tekintve őt a város feladását követeli.

Most az anya jut válságos helyzetbe, mert értékrendje, amely az általa mélyen átélt heroína szerepben ölt testet, fia feláldozását követeli. Ettől a jelenettől kezdve a dialógusokat kísérve fontos jelentésképző szerepet játszik a könnyek jelbeszéde. A szereplők sírása nem csupán színpadi hatáselem, sokkal inkább szemantikai tényező. Clementia titkolni igyekszik érzelmeit hívei előtt, bár azok megértik őt: „hiszen azok anyai könnyek” – mondják neki (II. 7). De a király iránti hűség a könnyek átértelmezését követeli. „Hazám fiai! Testvéreim! Nézzétek könnyeimet! ezek a’ valóságos könnyek – nem az Asszony – nem az anya hullatja ezeket – a’ Király híve, a’ ti Grófnétek rimánkodik előttetek” – fordul a vár védőihez, de nem fia életéért könyörög, hanem a királyért. Akkor is sírva fakad, amikor bejelenti, hogy nem adja fel a várat (ezzel valójában feláldozná fiát), de a könnyek szemantikája újabb fordulatot vesz. Ezek örömkönnyek, állítja, „mert ő is a’ Királyért fog meg halni” (II. 9).¹⁶ Ám a hősnői szerep mögött tovább viaskodik az anya. Erről tanúskodik a címszereplő monológja, amelynek centrumában szintén a könny-motívum áll. „Oh Henrik – Henrik, add vissza Fijamat! (*ismét el ragadtatva*) Szabadítsd, irgalmazz, ő meg akar éretted – ni, ni, egy könny tsepp esett a’ kezem fejére! – oh botsáss meg Király! én még is tsak anya vagyok (*hosszassan nézi a’ könny tseppet*) te is el fogsz száradni, és el enyészél – ő is, ő is – elhagytad a’ szeme világát, valamint ő az élet világát el fogja hagyni.” (II. 11).¹⁷ Az ostrom kezdetét jelző ágyúlövés azonban elfojtja az anyai érzelmeket.

Ahogy Katona a könnyek néma beszédével kísérletet tesz egy színpadi hatáselem pszichológiai működtetésére, lényegében ugyanezt teszi a vitézi játék központi toposzával, a várostrommal is. „Ostrom tehát, és Háború. – Háború! Ostrom! ott is – (*szívére vervén*) itt is.”¹⁸ Chatre szavai (és gesztusa) az esemény kettős természetét jelölik. Ami a jelenetsor technikáját illeti, Katona a fokozatosság elvét alkalmazza. Előbb a Követ

14 A kecskeméti kézirat szövegét idézzük: 4v. A könnyebb tájékozódás érdekében az idézetek helyét a Solt-féle kiadás szerint is megjelöljük: KATONA József *Összes művei*, s. a. r. SOLT Andor (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 1:12.

15 6v; Uo., 15.

16 17r–18r; Uo., 32–33.

17 19r; Uo., 35.

18 13r; Uo., 25.

elbeszélésében hallunk a harc alakulásáról. (II.5.) E narratív elem nézőpontja a falakon kívül helyezkedik el. Majd a látószöveget megfordítva a Második Polgár a védők felől szemlélődve folytatja a színpalán kívül zajló események elbeszélését (II. 9). A párhuzamos szerkesztésnek ezt a lüktető dinamikáját követi az ostrom színpadi bemutatása, amelynek azonban csak a döntő fordulatot jelentő befejező pillanatait látjuk (II.12). Chatre, aki az ostromlétrán feljutott a várfalra, már „Viktóriát” kiált, ám Clementia fellépése (egy nő egy férfival szemben) megfordítja a dolgok állását: ledöfi a marsallt, s elragadja tőle a „Viktória” szót. Az aláhanyatló bajnokot a váratlanul fellépő Két zarándok fogja fel, kimentve őt a forgatagból. Ezzel – a játéktípusra szintén jellemző módon – egy titokzatos elem kapcsolódott a történetbe. A zarándok jelmez és szerep igen gyakori a vitézi játékokban, Kotzebue-nál és Zieglernél egyaránt előfordul. (Ziegler *Repressalia* című színdarabjának egy mondatát Katona be is építi műve szövegébe.) A motívum megtalálható Alois Gleich *Albert, der Bär* című darabjában is, amelyet Katona fordításában mutatott be a pesti társulat *Medve Albert* címmel.¹⁹ Ez utóbbi egyébként szintén egy lázadó hős megtérését mutatja be.

Az ostrom lelki vetületének ábrázolásakor – Rozália és Clementia érzelmi tusája után – szükségképpen Chatre alakja kerül előtérbe. A darab erkölcsi világrendjét tekintve a marsall olyan lázadó hős, akin kezdettől rajta van a vakbuzgóság stigmája. Ő ugyan azt hangsúlyozza, hogy „az Istenért és a’ Vallásért” harcol, Rozália azonban apja eltökéltségét „boldogtalan Fanatizmusnak” nevezi, s maga Chatre is viaskodni kénytelen háborgó lelkével. A marsall katonái élén küzdve is magányos. A környezetéhez tartozó szereplők közül a Követ csak érdekből tart vele, Sericour pedig nem osztja nézeteit. „Egyedül vagyok én mint a’ kobarló meny kő a’ fekete felyhőkötől hordoztatva – mondja –, a’ melly minék utána le tsapásával Romlást tett volna maga is semmivé romlik.”²⁰

(Filológia: bibliai intertextusok)

Amikor sorra kerül a dráma eszmei fókuszát alkotó Chatre–Sericour-vita (amely problematikáját tekintve messze meghaladja a vitézi játék kereteit), a ligához pártolt egykori királyi főmarsall már mind erkölcsileg, mind érzelmileg aláaknázott talajon állva fogalmazza meg érveit. Testi és lelki értelemben egyaránt sebesült. A vita háttérszövegét első szinten, a dialogizált textuson belül maradván, a Biblia képezi. Erre Katona a párbeszédhez kapcsolt három jegyzetében hívja fel a figyelmet. Chatre az uralkodó elleni lázadás jogosultságát példázva Osiás elűzésére hivatkozik (2Krón 26), Atália megölését és ellenében Joás trónra emelését említi (4Kir 2, 12), valamint az idegen királyok választásának mózesi tilalmára utal (5Móz 17, 18). Sericour azonban ezeket a hivatkozásokat más kontextusba helyezve értelmezésüket is módosítja a vallási türelem jegyében. Osiás bélpoklos volt, betegsége miatt kellett a városból távoznia, Atália nem volt

19 BAYER József, *A nemzeti játékszín története*, 1–2. köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887), 2:403. Lásd még: KERÉNYI, „Katona József a magyar...”, 404–405.

20 23v–24r; KATONA, *Összes művei*, 1:42.

törvényes királyné, Jojada pedig nem főpapi minőségében pártolta Joást, „hanem mint az igaz Örökösnek Tútóra” – mondja. A zsidók, érvel Sericour, az idegen fejedelmeket is tisztelték, sőt még a bálványimádó Manassést sem üzték el, s mikor ez megbánta vétkeit, az Úr visszahelyezte trónjára (4Kir 21; 2Krón 33). De szerepel még a párbeszédben a rézkigyó története, valamint Dátán és Abiron históriája, és szóba kerülnek Isten haragjának fürjei (2Móz 16; 4Móz 11). Szólamának zárásaként Sericour Jézus szavaira hivatkozik: „Adjátok meg a’ Császárnak, a’ mi a’ Császáré, és az Istennek a’ mi az Istené”²¹ Az ő értelmezésében ezúttal a mondat első fele a fontosabb. Ezek a szavak a marsallnak a vitát követő monológjában is visszhangzanak. Teljesebb drámabeli értelmük a vita bölcséleti háttérének feltárásakor válik világossá.

(Dramaturgia és interpretáció: a szituáció átépítése és a Chatre–Sericour-vita)

Dramaturgiai szempontból Sericour beszédpozíciója azt a kiegyenlítő, béketeremtő magatartást juttatja érvényre, amely a szembenálló kétféle fanatizmus – a hűség és a lázadás szenvedélye – között az ellentétek feloldásának lehetőségét kínálja. Sericour a konfliktusos szituációt átformálni képes köztes elvet képviseli. Általa az alaphelyzetben két szembenálló pólusra komponált dramaturgiai szerkezet átépítésének lehetősége jelenik meg a színdarabban. Ez a derék főlovászmester azonban csupán előkészíti s híven őrzi azt a drámabeli helyet, amely IV. Henrikre vár, aki majd a befejező felvonásban meg is érkezik a dráma színpadi világába. Az *Aubigny Clementia* dramaturgiájának fő eleme tehát a konfliktus fölé helyezett centrális elv. Ez a jelek szerint Katona József műfajról alkotott elképzelésének egyik legfőbb sajátossága, egyéni bélyege. Erről tanúskodik az *Aubigny Clementiával* azonos évben keletkezett *István* című dráma is.²²

Mint láttuk, a vitában Chatre szorososan a hivatkozott bibliai szöveghelyekre koncentrált, Sericour viszont az adott bibliai helyet a tágabb szövegösszefüggés szerint értelmezi. Ez a megoldás teszi lehetővé Katona számára azt, hogy Sericour érveit egy még tágabb kontextus jegyében a felvilágosult gondolkodás horizontjába emelje. Itt kínálkozna a lehetőség *A bölcs Náthánnal* való esetleges kapcsolatteremtésre, erre nézve azonban nincs adatunk, a pesti társulat műsorán az *Emilia Galotti* szerepelt.²³ E vonatkozásban a Pesten is népszerű Kotzebue-től is kaphatott ösztönzést. Eszmei párhuzamot eredményező inspirációt azonban – mint erre Waldapfel kutatásai rávilágítottak – a jogot tanuló szerző főként az egyetemen kapott. A jogbölcseletet előadó Markovics Pál, a Martini-féle jozefinista elmélet alapján, a társadalmi szerződés elvét a felvilágosult abszolutizmus jegyében értelmezte. E szerint az uralkodó saját belátásának megfelelően kormányozhatja országát népe boldogulása érdekében. Az egyes személyek vagy csoportok sérelmei nem teremtenek jogi alapot arra, hogy uralmának jogosságát kérdé-

21 27r; Uo., 47.

22 NAGY Imre, „Gertrudis színre lép (A *Bánk bán* többnyelvűsége)”, *Jelenkor* 55 (2012): 630–637. Az *Istvánról*: 640–641.

23 BAYER, *A nemzeti...*, 2:394.

sessé tegyék, vagy megszűntnek tekintsék. Ez az elmélet, amely a *Henriade*-ban szintén érvényre jut, s Hobbes államelméletével is összefügg, a dráma gondolati hálózatának tényezőjeként a király ellen lázadó Chatre lelki válságának eredője, mert magatartását eleve jogtalanának minősíti. Így gondolkodnak a szereplők, s jogi alap nélküli helyzetére fokozatosan a marsall is rádöbben. Mert a császárnak meg kell adni, ami a császáré.

Ami pedig a Chatre–Sericour-vitának fentebb a bibliai utalások hálózata szerint említett elvpárjait illeti, ezek Katona József tanárának, a pesti egyetem egyházi előadójának, Brezanóczy Ádámnak az előadásaiából származnak. Ennek szövegszerű bizonyítékaira Brezanóczy *Institutiones juris ecclesiastici* című tankönyvében lelhetünk rá. Ez a munka nyomtatásban csak 1817-ben jelent meg, de a professzor korábban is ennek anyagát adta elő, s ezt a szöveget szerepeltette diktátumaiban. Innen származik a vita példatára: Osias elűzése, Atália esete, a királyválasztás ótestamentumi törvénye és az eretnek királyokhoz való viszony kérdése. Ezek a tankönyv, illetve az előadások példaanyagából valók. Katona a szóban forgó dialógusban szövegszerűen idézi Brezanóczyt.²⁴ A dráma szerint, amelynek nézőpontja Sericour felől szemléli a vitát, vallási érvek alapján nem lehet kérdésessé tenni a törvényes uralkodó hatalmát. Ez megfelel a jozefinista egyházpolitika felfogásának.²⁵

De Sericour szövege záró szakasza, amely a marsall érveivel szemben a tolerancia elvét más vallásokra is kiterjeszti, már túlmegy Brezanóczy elméletének horizontján.

SERICOUR Úgy? E szerént tehát a' Királyok tsak laptái az alatt valóknak, mert hiszen mindenik Fanatikus képzelheti magának, hogy a' Fejedelme nem az igaz úton jár. Hidd el nékem Chatre, az embereknek véleménynye, mellyet Isteni Tiszteletnek nevezünk, nem egyéb egy Bál Háznál, a' hol is Török, 'Sidó, Indus, Görög, és Romai Maszkarák fordulnak elő, senki sem láthattya hogy mellyik lárva rejtheti el a' nagyobb Szépséget. A' külső festéket tekintvén, egyiknek ez, másiknak amaz tettzik, már most kardot vonnyunk é mi egy igaz Szívű ember ellen, mivel ő beléje az öröktől való, ezt és nem amazt a' vágyakodást alkotta, mellyet mi mindnyájak között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a' te Izlésedre kénszeríteni, a' mellytől mások undorodnak? Majd az éj félnek órájában, le fognak a' lárva hullani, és mindenik a' maga formájában áll a' Biró előtt. Én tudom nem fogok el pirulni, mert én ámbár egyhez ragaszkodtam de nem gyűlöltem a' többieket is.²⁶

A jogász Katona az egyetemen fontos inspirációt kapott, ám a jogelmélet és az egyházjog felfogásának végső következtetését nem jogászként, hanem a felvilágosodás egy fontos eszméjét művében megszólaltató drámaíróként vonta le. Ez az a gondolati „gyűanyag”, ami az egykori cenzornál kiverte a biztosítékot. És erre reagálva nevezte Horváth János történelmi tézisdramájának az *Aubigny Clementiát*, mivel „a drámai problémát állambölcseletivel fejtette meg”.²⁷ Csakhogy, mint erre fentebb rámutattunk, Sericour

24 WALDAPFEL, „Katona első történelmi...”, 251–258.

25 BÍRÓ, *Katona József*, 63.

26 26v–27r; KATONA, *Összes művei*, 1:46.

27 HORVÁTH JÁNOS, *Katona József. Játékszíni és drámairodalmi előzmények. Katona drámaíró kortársai* (Budapest: Kókai Lajos kiadása, 1936), 32.

szólama a dramaturgiai konstrukció tengelyét képezi, ez a műfajt meghatározó harmadik pólus a konfliktus expozíciós rendjében, ami átformálja az eredeti szituációt. Vagyis nem eszmei „ráfeljárásról” kell beszélnünk, hanem dramaturgiai következetességről.²⁸

(Dramaturgia: a színpadi tér és a monológok)

Katona hárompólusú drámai konstrukciója a vitézi játékok többségénél feszesebb, sűrítettebb színpadi struktúra és drámai téridő kialakítását tette lehetővé. A dráma négy felvonásának cselekménye hét színtérben bonyolódik. A harmadik felvonás egy helyszínen játszódik, a másik három egy-egy színváltással zajlik. Ily módon a következő szerkezet alakul ki, az egyes helyszínekre csak röviden, Katona helyszínleírásait egyszerűsítve utalunk.

- I. felv. 1–6. jel. Szoba Aubigny várában.
7–11. jel. A vár piaca.
- II. felv. 1–6. jel. Tábor.
7–12. jel. Aubigny bástyái.
- III. felv. 1–9. jel. Tábor.
- IV. felv. 1–4. jel. Chatre sátra.
5–7. jel. Aubigny vára.

Az előadás öt díszletet igényel, ezek váltakozása a párhuzamosság elve alapján történik, a két világ (ostromlottak és ostromlók) elválasztottságát a várfal jelképezi. A falon két szereplő hatol át, Rozália és az ifjú Gróf, előbbi szabad akaratából, utóbbi fogolyként, de helyváltoztatásukkal egyaránt olyan elvi hidat képezve, amely előkészíti a két világ elkülönülésének megszűnését, Chatre és a király találkozását Aubigny várában. A színváltozások során középfüggöny alkalmazásával zökkenésmentesen biztosítani lehetett a játék folyamatosságát. Mint Waldapfel megfigyelte, a színváltozások során mindig belső térből jutunk tágas külső térbe, ami a látható színtér és a díszletek mögötti drámai tér egységes kezelését biztosítja, sőt még a felvonások közti szünet is történetet sejtet.²⁹

Ez a vitézi játékok zöménél feszesebb struktúra, a koncentrált tér, a párhuzamos jelenetek szabályos ingamozgása és a cselekmény idejének folyamatossága, vagyis a jelenetek sorrendjének szabályos dinamikája lehetővé teszi, hogy a jellemekre irányuljon a figyelem. E téren Katona nagyot lépett előre a korábbi dramatizálásokhoz képest. A lélekrajz kiváltságos terepét szolgáltatják a monológok. Az *Ilka*-kritikából ismerve Katona fenntartásait a magánbeszédekkel, első pillantásra meglepőnek vélhetnénk, hogy ez a dráma hét, a játék dramaturgiája szempontjából kulcsfontosságú monológot tartalmaz. „Különben úgy vélekedik a recenzens – írja Katona –, hogy a magányos beszédekkel igen szűken kellene gazdálkodni, mert annak csak ott van helye, hol az indulat annyira

28 NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1993), 118–125.

29 WALDAPFEL, „Katona első történeti...”, 90.

nőtt, hogy az indulatos elfelejtkezik magánlétéről és indulatjának tárgyában mintegy más testet látván, az ellen indul meg a nyelve”.³⁰ Ebből kitűnik, hogy Katona a monológot látens dialógusnak fogja fel, s mint ilyent, nagyon is el tudja fogadni. Vagyis nem a magánbeszéddel szemben vannak általában kifogásai, csupán annak (a vitézi játékokban gyakori) narratív típusát tartja drámaiatlannak. Katona elképzelése egyébként egybevág a modern elmélet felfogásával. „A monológot – írja Benveniste – a látszat ellenére, a dialógus mint alapvető struktúra változataként kell értelmeznünk. A monológ interiorizált dialógus, „belső nyelven” van megfogalmazva, a közlő én és a befogadó én között.”³¹ Az így felfogott, nem narratív természetű monológ a megállított színpadi időnek intenzív belső mozgalmasságot ad, s ez által elmélyíti az emberábrázolást.

A szerelem és kötelesség válaszutjára került ifjú Gróf oly módon tárja fel lelki válságát monológjában, mintha a magatartási normát előíró halott nagyapjához, d'Entragues Clermont-hoz beszélne (I. 3). A másik fél, Rozália pedig megidézett apjával vitázik magánbeszédében (I. 6). A két szöveg érzelmi és gondolati motívumai párhuzamot képeznek, amit a nézőpont áthelyezése felerősít. Clementia korábban már szöbe hozott monológjában az anyai érzelmeit elfojtó asszony lelki dülttségét az aposztrofált fiktív címzetek képzelt megszólításainak dinamikája fejezi ki: Istent kérleli, majd az odaképzelt Henrikhez intézi szavait, önmagával tusakodik, aztután az áldozatát megtestesítő s fiát is szimbolizáló könnyecseppet szólítja meg (II. 11). A szintén válságos helyzetbe került Chatre első magánbeszédében saját magával vitázik (II. 4), a második ilyen szövegében pedig, már nagy összecsapásuk után, úgy beszél, mintha még mindig Sericourral polemizálna, majd a kardját személyesíti meg, s az instrukció szerint a fegyver játékba hozása érzelmeinek hullámvásárát tükrözi. Előbb „mint egy akarattya ellen lassú huzással, ki vonnya” hüvelyéből, majd „ki ejti a” kardot kezéből és meg meredve áll”.³² A földre hullott kard a hős kilátástalannak ítélt helyzetét jelképezi. Henrik kegyelme ugyanis gyalázat lenne a büszke lovagnak, esetleges ítélete viszont örökre a becstelenség bélyegét égetné rá (III. 6). Ezek a szövegek drámaisággal telítettek, a cselekménynek a vitézi játékokra jellemző külső dinamikáját a lelki folyamatok heves mozgásával egészítik ki, ami már áttöri a játéktípus kereteit. A Követ két szintén fontos magánbeszédének vizsgálatát későbbre hagyjuk.

(A király érkezése – ismét a könnyek: a lovagi eszmény színe és fonákja)

A negyedik felvonás a várakozás meglehetősen külsőséges hatásmechanizmusára épül. Ezzel a vitézi játék színpadi eszközzel ismét foglyul ejti a játéktípus börtönéből már-már kiszabadulni látszó drámát. Az ifjú Gróf és Sericour ellovagolt a marsall megbékélé-

30 KATONA József, „[Kisfaludy Károly: Ilka]”, in KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások. Kritikai kiadás*, s. a. r., jegyzetek OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 51–65, itt: 55.

31 Émile BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale*, 1–2. köt. (Paris: Gallimard, 1963–1967), 2:85. Idézi és értelmezi: MAÁR Judit, *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995), 90.

32 28v; KATONA, *Összes művei*, 1:49.

sének hírével az érkező király elé. Vagyis Katona talán legfőbb társadalmi eszménye, a béke megteremtésével dramaturgiai szempontból voltaképpen már véget ért a dráma. Ami hátra van: az érzékenyjáték elemeivel feldúsított lovagdráma. Megérkezik Sericour, s közli: „Henrik mindnyájunk Attya!” Ezzel a kijelentéssel egyrészt kilátásba helyezi Chatre néhez helyzetének kedvező megoldását, másrészt megfogalmazza azt az uralkodói eszményt, amelyből minden egyéb következik. A megérkező Henrik, elfoglalva azt a helyet, amelyet eddig Sericour őrzött számára, a lázadó marsallt megmenti az ítélet bélyegétől és a kegyelem gyalázatától: „se meg nem bocsátom, se meg nem büntetem, hanem békességet kötök velem”,³³ mondja, vagyis rehabilitálja a marsallt, visszaadva lovagi becsületét. Innen kezdve a szavak helyett a színpadi történések veszik át a vezető szerepet. A megbékélés hitelét ismét a könnyek toposza hitelesíti. „Nézz könnyeimre könnyes szemekkel, és könyörülj rajtam” – mondta a király gesztusát megelőzően Chatre, vagyis a könnyek szemantikája (ezek már valóban örömkönnyek) egy szertartás érzelmi aláfestését szolgálja. Clementia átadja a vár kulcsait Henriknek, s a két szembenálló család békéjét az ifjú Gróf és Rozália egybekelése szentesíti. A szertartás centrumában a Sericour által megfogalmazott uralkodói ideált megtestesítő Henrik, „az emberséges és érzékeny szívű Monarcha” áll.

A szertartás fényei és az általános meghatottság érzelmi áradata még a játéktípus keretei között is túlzó lenne, ha a dráma egyik legplasztikusabb figurájának, a Követnek a fellépésével Katona nem ellenpontozná az ünnepélyes hangulatot. Ezt a figurát a szerző kulcsfontosságúnak tekinti, amit igazol, hogy a második felvonás 9. jelentéhez lapalji jegyzetet fűz, amellyel a színészt instruálja a figura eljátszására vonatkozóan.

A Követet játszó úr valamint minden Jeleneteiben de főképpen ebben őrizkedjen katzagást gerjeszteni – néki a' többi Jelenésben is le[g]fellyebb mosolyodást kell indítani. Azért is ne adattasson ez a Rollé Comicus Jádzónak, mert ezen Követ Charactere nem egyéb, hanem egy könnyen gondolkodo Neutralista.³⁴

Ez a szereplő már a második felvonás 6. jelenetében elmondott monológjában elárulja, hogy köpenyegforgató magatartásával nem a drámabeli értékek mentén tevékenykedik, kizárólagos célja a túlélés és a haszonszerzés. A többi szereplő közös létszféráján kívül foglal helyet. Második monológjában (IV. 6) a befejezés során kibontakozó ünnepi hangulattal szemben a hétköznapi érdekek praktikus világát képviseli. Szólama a lovagi eszmény fonákja, de a lojalitás és a lázadás, a királyi hatalom és a vallás vitája sem érdekli. A küzdelem kimenetele is csupán saját haszna szempontjából foglalkoztatja. Amikor Sericour és Chatre az érkező király elé indul, „Soká néz utánnok”, majd így szól:

KÖVET

Ha ugy tettzik, így tehát vége a' Nótának! – – Miattam nem bánom! Én a' nélkül se féltetem soha a' bőromet, mert ha mindjárt meg nem engedett volna is, a Király az egész Sereget tsak fel nem aggathatta volna. Én a' Liguéhez nem állottam, mivel az okos Marschal

33 36r; Uo., 60.

34 16v.

azt helyesnek találta, és talán nékem is a' könnyebb mód volt a' Világon élni. Ha most ő ismét helyesnek találja a' Királyhoz vissza térni – lássa – Én ismét arra fordítom a' kőpönyөгet a' honnan a' szél fúj, ha úgy tetszik.³⁵

Efféle szkeptikus, saját érdekeit előtérbe helyező figura nem ritka a vitézi játékok színpadán. Katona azonban jellemet formál ebből a szerepkörből, aki egyúttal a túláradó érzelmek realiztikus ellensúlyát képviseli.

(*Filológia: utóélet*)

Kerényi megállapítása szerint az *Aubigny Clementia* „Katona legbonyolultabb utóéletű darabja”.³⁶ Ez a bonyodalom főként magyarított változatának tulajdonítható. A színeseket leginkább ez utóbbi érdekelte. A darabnak ily módon kialakult színházi jelenléte azonban a rendelkezésünkre álló adatok szerint 1837-tel lezárult. Nyomtatásban először Abafi publikálta.³⁷ Elsőként Gyulai foglalkozott vele. „Legfeljebb átdolgozás lehet”, írta. „Középfajú, úgy nevezett érzékeny dráma ez”, szűrte le olvasói tapasztalatát, s úgy vélte: „A mű technikája jeles, de tartalma annál kevésbé.”³⁸ E megállapítása ellenére felfigyelt Sericour alakjának jelentőségére. A dráma irodalomtörténeti recepciójának három szakasza körvonalazódik. Az első szakaszt a forráskritikai szempont uralta (Heinrich, Waldapfel), amelynek eredményeként nem csak a mű forrása tisztázódott, de a D'Ussieux-szöveghez való önelvű, a drámai műfaj és a játéktípus követelményeit előtérbe helyező viszonya szintén világossá vált. Ennek során a dráma elhelyezése is megtörtént Katona történeti színműveinek kontextusában: legkorábbi historiai tárgyú színműveként a dramatizálásoktól az eredeti drámákhoz vezető úton az életmű alakulástörténetének küszöbeseménye. A befogadás-történet második szakaszát az eszmetörténeti érdeklődés jellemezte (Horváth, majd Bíró). A közönség békéjének megbomlása, illetve helyreállításának lehetősége, ami Bíró szerint Katona történeti tárgyú drámáinak fő problémája,³⁹ ezúttal a törvényes uralkodóhoz való viszony, illetve az állam és az egyház kapcsolata szempontjából értelmeződik a jozefinista egyházpolitika és a felvilágosult tolerancia-eszmény jegyében. A recepció harmadik szakaszát a dramaturgiai szempont előtérbe kerülése jellemzi. Ennek során bemutatásra került Katona sajátos drámai koncepciója, amely egy harmadik, kiegyenlítő, béketeremtő pólus bevezetésével a konfliktusos szituációt átértelmezi. Jelen dolgozat kísérletet tett arra, hogy összehangolja a szövegkritikai filológia friss megfigyeléseit az eszmetörténet és a dramaturgia szempontjaival, így új nézőpontokat kínáljon a dráma értelmezéséhez.

35 33v–34r; KATONA, *Összes művei*, 1:57.

36 KERÉNYI, „Katona József a magyar...”, 407.

37 KATONA József *Összes művei*, kiadja ABAFI Lajos, 1–3. köt. (Budapest: Aigner Lajos, 1880), 3:121–180.

38 GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja* (Budapest: Franklin Társulat, 1883), 74–78.

39 BÍRÓ, *Katona József*, 61.

BERTÉNYI IVÁN

Az Eötvös Collegiumnak ajánlott Keresztury-vers

E sorok íróját 1993 nyarán megbízták az Eötvös Collegium igazgatói teendőinek az ellátásával. Az intézmény kurátori tisztét akkor Keresztury Dezső viselte. Mint volt kollégista, majd az Eötvös Collegium tanára, 1945–1948 között igazgatója, Keresztury mindig figyelemmel kísérte alma matere tevékenységét. Igazgatói tisztét kultuszminiszteri kinevezése után is megtartotta, míg a baloldali politikai előretörés mindkét beosztásából távozásra nem kényszerítette.

Azután is figyelemmel kísérte a Collegium és volt tehetséges növendékei sorsát, hogy kivonult a politikai életből. Ez utóbbiak közé tartozott az 1949-ben diplomát szerzett Brusznai Árpád is, akit a Homérosz-kutatásban elért tudományos eredményei révén már fiatalon tanársegédnek neveztek ki a budapesti egyetem Görög-filológiai Intézetébe. A rákosista tudománypolitika azonban apja csendőr múltja és pap testvére miatt csakhamar elbocsájtotta az egyetemről. 1956-ban középiskolai tanárként dolgozott Veszprémben, ahol októberben beválasztották a Veszprém megyei Forradalmi Tanácsba; ennek elnökeként több addigi pártvezetőt mentett meg a népharagtól. November 4. után azonban ő sem kerülhette el a megtorlást. Első fokon életfogytiglan tartó szabadságvesztést mondtak ki rá, de ezt enyhének találták a hatalmukat visszanyerő pártfunkcionáriusok, s ügyészi fellebbezés után politikai nyomásnak engedve másodfokon halálra ítélték. Annak ellenére, hogy több, nemzetközi tekintélynek örvendő tudós (így Kodály Zoltán, Moravcsik Gyula és Keresztury Dezső) személyesen is megpróbáltak közbenjárni Brusznai megmentése érdekében, 1958. január 9-én kivégezték.

Keresztury *Mindig több* című, Brusznai Árpád emlékének szóló versét személyesen juttatta el e sorok írójának, s a gépirásos példányra kézzel írt ajánlást: „Az Eötvös Collegiumnak 1993. november 10.” A vers csakhamar nyomtatásban is megjelent Keresztury *Féktelen idő*¹ című kötetének 211. lapján. Bár a Collegiumnak dedikált gépirásos szöveg csaknem szóról szóra megegyezik a nyomtatásban megjelenttel, néhány kis különbség így is akad.

A nyomtatásban megjelent példányon a *Brusznai Árpád emlékének* alcím zárójelben áll. A 8. sor negyedik szó a gépelt példányon *vezérül a Féktelen idő* kötetben: *vezérül* – csak az ékezet hosszúsága tér el. Némi értelmi különbség mutatkozik a két szöveg közt az utolsó versszak első sorában. A kiadott szövegben *Becsapott hős: Ma is szolgál áldozatával* áll, a Collegiumnak ajánlott szövegben viszont Keresztury saját kezével törölt

1 KERESZTURY Dezső, *Féktelen idő. A szerző válogatása életművéből* (Budapest–Ungvár: Trikolor Kiadó–Intermix Kiadó, 1994).

két szót: *Becsapott hős?* <ma is> *Szolgál áldozatával*, ezzel tovább általánosítva a széles körben érvényes kijelentést. Az utolsó sorban is ugyanezt a hatást éri el Keresztury, amikor a gépiratos szövegben a *mindig magasabbra a sok fecsegésnél* záró verssorból törölte az *a* határozott névelőt.

Mindezek alapján joggal tehető fel a kérdés: mi tekinthető a *Mindig több* hiteles változatának? A *Féktelen idő* kötetben 1994-ben megjelent verzió, vagy az 1993 novemberében a szerző által az Eötvös Collegiumnak ajánlott szöveg néhány helyen javított változata?

Mindig több

Brusznyai Árpád emlékének

Kicsit mindig jobban a kelleténél ...

Így tanult, tanított, szívében buzgó vággyal:
mindig a többiek szolgálatában;
rosszakra is jót válaszolva bátran,
mert tudta, szándékában tisztaság van.

Kicsit mindig több is a kelleténél...

Förlélegzett: mozdult a föld alatta:
a föltámadt nép vezérül akarta;
tudta: tenni csak vér nélkül szabadna: -
békeségszerzésnek lett áldozatja.

Kicsit mindig jobb volt a kelleténél ...

Nem futott meg, de nem dobta kockára
ki rá volt bízva: kisgyermekét várta,
számított a mentettek hálájára,
s megölték; bármit tettünk is: hiába.

Kicsit jobban bízunk a kelleténél...

Áldozat? Mártír? Ki dönti el? Nem mi!
Nem barrikádok hőse akart lenni.
Pechje volt. Vitték. Elámult csak: ennyi
derék tett után nincs mentsége semmi?

Gyanútlan volt; hívőbb a kelleténél...

Becsapott hős?: ~~Hisz~~ Szolgál áldozatával.
Érte szembe kell szállnunk az árral.
Emléke megújul mint a madárdal,
s a félhomályból mindújra fölszárnyal
mindig magasabbra sok fecsegésnél.

Ar Eötvös Collegium
nak,

1993. nov. 10

SOLTÉSZ MÁRTON

Válaszsorok Angyalosi Gergely kritikájára

Irodalomértésünk régi óhaja, hogy az egyes szakkönyvek fogadtatása során felmerülő kételyek, ellenérvek lehetőleg ne rekedjenek meg a költői kérdés szintjén; vagyis a kritikus fölvetései – bíráló és szakszerző magánügyéből – lépjenek elő szakmai közügygyé; kezdődjék alternatív párbeszéd, melynek nyomán termékeny diskurzus alakulhat ki. E mind aktuálisabb követelmény jegyében írom az alábbi rövid választ Angyalosi Gergely megtisztelő, s Csalog Zsolt-könyvemet – súlyát meghaladó alapossággal és elismeréssel – értékelő írására (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 [2018]: 252–257). Nem a magam, vagy az általam fogalmazott gyarló (és amint a példa mutatja, nem egyszer homályos, kétértelmű) mondatok védelmében, hanem álláspontom – az irodalomelmélettel, a Csalog–Csurka-viszonnal s a Tar Sándor-jelenséggel kapcsolatos elképzeléseim, kutatási eredményeim – tisztázása céljából.

„*fasisztoid okoskodás*”

Az egyik fontos terminus, amelyet bírálóm kiemel: az irodalomértés kapcsán használt *fasisztoid* kifejezés. Természetesen nem politikai-ideológiai meghatározásról van szó (bár kétségtávol vannak hasonlóságok a politikai és az irodalmi élet rendszerei között). Azt jelenti: ideológiaként fellépő, preskriptív, parancsoló, önmagát az igazság letéteményesének tekintő. Mire is gondolok pontosan? A 20. század irodalmi életébe frissen bekerülő, publikálni kezdő tollforgatók többsége (egy-egy kivételtől eltekintve) nem szabályos magyar szakos filozsként lépett a professzionális írók közé. Így természetesen, hogy e pusztai zsellérből, alkalmi munkásból, jogászból, fogorvosból, hírlapíróból, egyetemet járt, de diplomát sosem szerzett nyelvzakosból lett írók – alkatukhoz, választott tárgyukhoz és tehetségükhöz mérten – minden esetben új és egyéni irodalomfogalmat dolgoztak ki, az esztétikai minőség új kategóriáját alkották meg, függetlenül a fölöttük elhelyezkedő történeti-kritikai intézményrendszer szempontjaitól. Az irodalmi (akárcsak a politikai) élet – alulról nyitott, felülről ugyanakkor meglepően jól szabályozott, törvények közé szorított struktúra. Író (akárcsak politikus) elvileg bárkiből lehet – régészből (Csalog Zsolt) csakúgy, mint műszerészből (Csörsz István, Tar Sándor) vagy matematikusból (Esterházy Péter). Míg azonban az aktuálkritika és az irodalomtörténet-írás alkotta szabályok, törvények és ítéletek korhoz kötöttek, az igazi, hiteles műalkotás kortalan, s a tudományos paradigmaváltások mentén előbb-utóbb szerephez jut az újabb szabályok, törvények és ítéletek artikulálásában, a művészet fogalmának s a befogadás változó játékszabályainak

újraalkotásában, a kánon alakításában. Így hat lassanként, búvópatakszerűen az alulról érkezők teljesítménye mindig egyúttal a fent lévők szemléletére (is).

Önkritikusan nézve: Csalog-könyvem se jobb, se rosszabb bármely (magát tudományosnak tekintő) irodalomértelmezői kísérletnél, hiszen – bár alkalmaz írói (tehát alulról jövő) érveket, él az esztétikai hatásteremtés eszközeivel – az egyetemi-akadémiai regisztrert megtestesítő egykori doktori értekezés (éppen erre játszik rá a többes szám első személy már-már komikus alkalmazása!) fasisztoid módon érvel-agitál-perlekedik (felülről!) a még alant lévő, az emelkedés, a törvényalkotás előszobájában járó életmű létjogáért. Pontosan azért döntöttem e sajátos dobozmonográfia-forma mellett, hogy ne csupán ez a harcias, s az életmű emelkedésével arányosan lankadó érvényű szólam maradjon fenn kutatásaim eredményeként. Hogy legalább egy olvasmányos életrajz, egy hasznos kutatási segédlet és néhány őszinte szó jusson-maradjon a mindenkori kortárs olvasónak, s az érdeklődő bölcsészhallgatónak is.

„Tar Sándor klausztrófób novellaontológiája”

A másik fontos fogalom: a *péterség*. A sarokba szorított egzisztencia szűkülése. Az el nem ismert, a fel nem ismert tehetség külső megfélemlítésből eredő pétersége. Öncsalása. Hűtlensége másokhoz, de kivált önmagához – hiszen Tar esetében éppen az önmagaság stabilitása forog veszélyben. S akinek olyan tisztázatlan a helyzete, mint Tar Sándoré volt, akinek saját létével szemben elfoglalt pozíciója olyan gyenge lábakon áll, mint az övé állt, azt bizony minden ideológiai-politikai (sőt talán minden emberi) közösség a maga céljaira használja fel. Ezen a ponton pedig valóban elmosódnak az érték- és érdek-különbségek. Egészen lényegtelen, hogy a Demokratikus Ellenzékről vagy a Belügyről van szó – mert voltaképpen nem is a „felhasználó”-ban, sokkal inkább a „felhasznált”-ban rejlik a jelenség kulcsa: a kelepcebe sétált személyiség önként válik kiszolgálóvá, amennyiben képtelen ellenállni szerepének, melyre diszpozíciója predestinálja.

Iskolapéldája ennek a Tar–Csalog-viszony, melyet könyvem *Egy „lelkiismerettel megvert írástudó”* című fejezetében ismertetek. Egyszerre szolgálni két úrnak: elárulni és megmenteni, gyalázni és megdicsőíteni újra és újra az atyai barátot. Tar kései korszakában a személyiség ráadásul már a végső stádiumban van: gyógyulásra, menekülésre, a pszichikai Én integrációjára (akárcsak Hajnóczynál) nincs többé esély. Abszolút egyéni és önkényes – a két életút és életmű ismeretében kialakult – véleményem, értelmezésem szerint ez a szomorú, Júdás-fázisban megrekedt péterség Tar sajátosan izgalmas, bár (a Csalogéhoz hasonlóan) kissé egyhúrú novellaművészetét is mélyen áthatja, s a formai zártság, a megfellebbezhetetlen, soha fel nem oldható szorongás nyomasztó atmoszférát kölcsönöz írásainak (*A te országod* [1993], *Minden messze van* [1995], *Szürke galamb* [1996] stb.). Az életmű tematikus-szemléleti beszűkülése (*Az áruló* [2003], *A térkép szélén* [2003], *Az alku* [2004], *Te következel* [2008]) számomra elválaszthatatlan e jelenségtől, s így a Tar-sorseseeménytől, a félig kibontakozott őstehetség megtöretésének és lassú, kiszámított pusztulásának történetétől. Nem kenyerem az alkotás-lélektani elemzés, nem is értek hozzá. Csupán a két író közötti szemléleti különbséget

szerettem volna érzékeltetni. Csalog formáinak nyitottságát – már-már parttalanságát, aránytalanságát –, tematikus sokszínűségét, vonzódását a drámai és sikertörténetek iránt, valamint Tar ezzel ellentétes, sötét, helyenként szürrealisztikus perspektíváját, formáinak kiszámított zártságát, a tényt, hogy már *A mi utcánk* (1995), sőt *A 6714-es személy* (1981) elbeszélője kegyetlen tisztánlátással és metsző iróniával közelít tárgyához – szemben idősebb pályatársával, akinek (ugyancsak személyiségéből következő) világlátása és irodalomszemlélete olykor már a giccs felé közelíti egyes szövegeit...

A Csalog–Csurka–Lengyel-vonal

Végezetül a legfontosabbról. Amikor Csalog-könyvem kiadója, Láng József elolvasta Lengyel Péter fülszövegtervét, elszörnyülködve hívott fel. „Minek egy ajánlóba ez a vitázó mondat a Csalog–Csurka-levélváltás kapcsán?” Péter ugyanis, párszáz leütéses *offrant*-jában külön bekezdést szentelve a kérdésnek, leszögezte: „Világlátásom a szerzőtől eltérő. Azt a következtetést például, mely Zsoltot a szélsőjobboldalivá torzult egykori írónak szinte ikertestvéreként mutatja be, tiszta lelkiismerettel nem hagyhatom szó nélkül. Nem úgy van.” Én persze még véletlenül sem szuggeráltam testvéri viszonyt a két író között; épp ellenkezőleg: arra próbáltam felhívni a figyelmet a Csurka-temetés kapcsán, hogy a két életpálya minden tekintetben eltérő kifutása fényében alig hinnénk, hogy egykor közös volt a cél, közös az ellenség, és baráti-kollegiális a pályatársi viszony. Mégse húzzuk ki – mondtam Jósának. Mégpedig azért ne, mert ez a harag, ez az eleven ellenérzés maga is dokumentum: a magyar irodalom kettészakadásának gyászos emlékműve. S én talán éppen azt szeretem ma is e fülszövegben, ami Láng tanár urat zavarta: azt a belső küzdelmet, amely a fiatal kolléga iránt érzett baráti szeretet és az elutasított Csoóri Sándor-i népi vonalnak kijáró köteles ellenérzés ütközéséből fakadt. Mert ugyanakkor (s talán erre kéne a hangsúlyt fektetnünk) Péter azt is leírta könyvem szerzőjéről: „Nem fogadja el irodalmunk – s vele hazánk – kettévágását.” Ami így is van.

Meglepő vagy sem, a tényen jöttányit sem változtat: Csalogot és Csurkát – akár csak Csurkát és Réz Pált (lásd a *Bokáig pezsgőben* című kötet vonatkozó lapjait) – az 1970–1980-as években még baráti kapcsolat és kölcsönös kollegialitás fűzte egymáshoz. Túl a könyvem 86. oldalán közölt példányküldési terven, mely Csurka nevét az első tíz között említi (közvetlenül Lengyel Péteré, Hajnóczy Péteré, Mátis Líviáé, Bence Györgyé, Dalos Györgyé és Csoóri Sándoré után), *A tengert akartam látni* kézírata kapcsán született levél – szerény véleményem szerint – elégséges bizonyítéka ennek az irodalom- és politikatörténeti szempontból egyaránt fontos nexusnak. A kézirat lezárása óta ráadásul újabb bizonyíték került elő. 2017. november 27-én, Bognár Tas ajándékként került hozzám Csalog Zsolt és Bognár Éva mintegy 150 kötetnyi (az özvegy utolsó lakóhelyén, a Szentendrei-szigeti Surány település Árvácska utcai nyaralójában fennmaradt) könyv- és kézírathagyatéka. A hamarosan közlésre kerülő részletes tétel- és dedikációjegyzékben szerepel többek között Csurka István *Dagonyázása* is (Bp., Magvető, 1985 [Rakéta Regénytár]), címlapján a következő bejegyzéssel: „Csalog Zsoltnak / szeretettel, tisztelettel / Csurka István / 1985. május”.

Sándor Klára: A székely írás reneszánsza

(Budapest: Typotex Könyvkiadó, 2017), 311 l.

Az itt bemutatandó kötet egy három évtizedes kutatói út újabb állomása. Sándor Klára 1987 óta foglalkozik a székely írás történetével. Első komoly publikációja e tárgyban 1991-ben jelent meg (*A Bolognai Rovásémlék* [Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1991]), melyben a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-gyűjteményében található székely rovásémlék részletes filológiai és nyelvtörténeti elemzését találjuk. Jelen kötet közvetlen előzménye *A székely írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó, 2014) című kötet, melyben a szerző a székely írás korai történetét, lehetséges török kapcsolatait, valamint a 10. századból származó más Kárpát-medencei írásémlékekkel való viszonyát tárgyalta. A sorozatnak e recenzió tárgyát képező utolsó kötete a székely írás 13–17. századi kultúrtörténetét mutatja be, két kérdést állítva a középpontba: 1) Hogyan alakult ki a székely írás kultusza Mátyás udvarában? 2) Milyen szerepet játszhattak e kultusz feltámasztásában és a 17. század végéig tartó további hagyományozásában a ferencesek?

Sándor Klára könyvének első fejezete a *Nikolsburgi Ábécé*re vonatkozó legújabb kutatási eredmények összefoglalását tartalmazza. Szerencsés helyzetben vagyunk, mert 2011-ben Szelp Szabolcsnak köszönhetően előkerült az az ősnymtatvány, melyből 1933-ban kimetszették a rovásírásos emléket tartalmazó pergament. Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* (Nürnberg: 1483) című ősnymtatványa jelenleg a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum könyvtárában található.

Sándor Klára bemutatja az ősnymtatvány eltűnésének és megtalálásának izgalmas történetét, majd felvázolja azt a tágabb és szűkebb kontextust, amelyben a *Nikolsburgi Ábécé* keletkezett. A forráskötet megtalálásának legfontosabb eredménye az, hogy sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani a székely ábécé lejegyzőjét, és ezáltal meghatározni azt is, hogy a *Nikolsburgi Ábécé* csak 1483 után keletkezhetett. A lejegyző nem más, mint az ősnymtatvány első tulajdonosa, Philipus de Penczicz morva nemes, akiről ugyan nem sok adat maradt fenn, de annyi mégiscsak, hogy meg lehessen állapítani azokat a magyar kapcsolatokat, melyek révén a székely írás Penczicz érdeklődésének homlokterébe került. Sándor Klára meggyőzően érvel amellett, hogy ezek a magyar kapcsolatok a budai királyi udvar felé mutatnak.

Azt, hogy létezett egy humanista mozgalom a székely rovásírás körül, már többen is felvetették (pl. Róna-Tas András, Horváth Iván). Hogy ennek gyökerei Mátyás udvarába nyúlnak vissza, azt elsősorban Róna-Tas András hangoztatta. Mielőtt azonban eljutnánk Mátyás udvaráig, egy kissé hosszú (húsz oldal) bevezetésen kell átverekednie magát az olvasónak. Ebben a szerző a középkori magyarországi történetírás főbb kérdéseit tárgyalja időben visszafele haladva: előbb van szó Thuróczyról, Ransanusról és Bonfiniról, utána a Képes Krónikáról és Anonymusról stb., míg végül eljutunk Kézai Simon krónikájáig. Kézai szerepeltetése a székely írásról szóló monográfiában teljességgel érthető és szükséges is, hiszen a *Gesta Hungarorum*

az első olyan írott forrás, mely foglalkozik a székelyek írásával. Kézai azt állította, hogy a székelyeknek nincs önálló írásuk, hanem a románoktól vették kölcsön betűiket: „non tamen in Pannonia, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt [a székelyek], unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur”. (*Scriptores rerum Hungaricarum* [SRH], 1 ed. E. Szentpétery [Budapest, Typ. Univ.], 153.) Kézai beszámolója kapcsán Sándor Klára vitatkozik Püspöki Nagy Péter azon állításával, hogy „Kézai följegyzése valójában az ortodox kereszténységre tért vlahok (románok) által használt ósláv írásra vonatkozik” (92). Püspöki Nagy szó szerint értelmezte Kézai szövegét, és valóban úgy vélte, hogy a székelyeknek nem volt saját írásuk, hanem az általuk használt betűket a románoktól vették át: „A krónikás tehát nem a székelyek, hanem a vlahok, azaz az oláhok írásáról szól. [...] Kézai ismertetett helye nem tekinthető tehát a 'rovásírás' első említésének éppen úgy, mint az ő nyomában járó Kálti Márk sem.” (PÜSPÖKI NAGY Péter, „A 'rovásírás' írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében”, in *Magyar Herold Forrásközlő, Családtörténeti és Címertani évkönyv, 1, A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181-1981*, szerk. KÁLLAY István [Budapest: ELTE BTK, 1984], 22.) Püspöki Nagy tehát teljes mértékben elfogadta az *intentio auctoris*t, mert Kézai valóban azt akarta üzeni, hogy a székelyeknek nincs saját írásuk, hanem a románok cirill betűit használják. Sándor Klára két érvet hoz fel Püspöki Naggyal szemben: 1) „Semmi nyoma annak, hogy a székelyek valaha a latin és a székely betűkön kívül bármilyen más ábécét használtak volna.” 2) „A 13. század végéről – tehát Kézai idejéből – viszont a székely írásnak van már emléke.” (92). Az

első érv teljesen helytálló, jóllehet kerültek elő Székelyföldről olyan 17–18. századi rovásírásosnak hitt emlékek, melyekről később kiderült, hogy azok valójában cirill betűkkel készültek: pl. Kovásznáról egy feliratos fenyőfa mestergerenda, a cirill betűkkel rótt 1735-ös évszámot tartalmazza; vagy a homoródkarácsonyfalvi 1677-ben készült szarvasagancs löporszaru, mely cirill betűkkel egy román személynevet örökít meg: Sta(n)ciul Lăcăt(u)ș (vö. BENKŐ Elek, „Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz”, *Magyar Nyelv* 90, 2. sz. [1994]: 166–167). Ezeket nyilván nem székelyek, hanem Székelyföldre vetődött románok írhatták, de ettől függetlenül arra kiváló bizonyítékok, hogy a cirill betűs „rovások” a székely „rovásírásos” emlékeket tartalmazó anyagokhoz kísértetiesen hasonló hordozókon (mestergerenda, löporszaru) bukkannak fel.

Sándor Klára második érve több kérdést is felvet, melyeken általában a székely írás kutatói átsiklanak. Kétségtelen, hogy Benkő Elek régészeti kutatásainak következtében elfogadhatjuk azt, hogy datálható néhány rovásfelirat már a 13–14. századra (tehát elvben Kézai Simon korára) is: a homoródkarácsonyfalvi, vargyasi, székelydályai (13–14. század); székelyderzsi, gelencei, bágyi (15. század). E „nyúl farknyi” (Horváth Iván) feliratok azonban semmilyen történeti értesülést nem nyújtanak, hisz a vargyasit kivéve (melynek talán van elfogadható olvasata) még egyiket sem sikerült megfejteni. A helyzet nagyban hasonlít a nem Székelyföldről származó írásos jeleket tartalmazó egyéb leletek esetéhez – Nagyszentmiklósi Kincs, Szarvasi Tűtartó stb. – melyeket úgyszintén nem sikerült eddig megfejteni. Olyan kevés jelet tartalmaznak ezek a feliratok, hogy nem lehet belőlük teljes ábécét kikövetkeztetni.

Ezért olvasásuk óhatatlanul a későbbi – a *Nikolsburgi Ábécé* alapján csakis 15. század utáni – ábécék felől történik, ami meghatározza az eredményt. Természetes, hogy az ismert ábécé betűit szeretnék belelátni a még megfejtetlen feliratokba is, de mi a garancia arra, hogy a 15. századtól ismert rovásjeleket tartalmaznak a 13–14. századi leletek is? Ráadásul kétszáz év alatt még a latin betűs írás is változott (egy 15. századi betű nem úgy néz ki, mint egy 13. századi), vajon változott-e, s ha igen mennyit, és hogyan a székely írás? Sajnos ilyen csekély számú, bizonytalan megfejtésű lelet alapján csak feltenni tudjuk ezeket a kérdéseket, megválaszolni nem.

De tegyük fel, hogy valóban készültek már a 13. század végén székely írással feliratok Székelyföldön. A rovásírás-kutatás akkor is adós maradt eddig annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy ezekről miként szerzett tudomást Kézai Simon. Nagy Géza elképzelhetetlennek tartotta, hogy a székelyek rovásírásukat a „műveletlen” románoktól vegyék át, ezért azt bizonygatta, hogy a Kézai által említett *Blackis* szó nem is a románokat, hanem a *bulákok*knak nevezett volgai bolgárokat jelölte, azaz a blakok nem románok, hanem bolgárok. (NAGY Géza, „Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyükhöz”, *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, 2, [1891]: 211–213. Lásd még: MAKKAY János, „Siculica Hungarica – Nagy Gézától László Gyuláig”, *Acta Siculica*, 2, [2008]: 230.) Később Sebestyén Gyula is képtelen mendemondának minősítette Kézainak a románoktól való székely íráskölcsönzésre vonatkozó állításait. (SEBESTYÉN Gyula, *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata* [Budapest: Athenaeum, 1903], 3.) Az ügyben napjainkban is születnek újabb és újabb elméletek, így

például Komlóssy Gyöngyi úgy véli, hogy Kézai (és az őt követő *Képes Krónika* szerzője) „nem a szláv egyházi nyelv cirill betűiről, hanem a botokra vésett számrovásról” írt, „melyet a gondjaira bízott állatok számontartására használtak” a 13. századi székelyek. (KOMLÓSSY Gyöngyi, „Ősi betűk – mitikus történelem,” *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 [2006]: 530.)

Sándor Klára azt állítja, hogy Kézai értesülései ugyan igen pontatlanok, de a szerző mégiscsak a székely ábécéről beszél a szóban forgó helyen. Honnan és hogyan szerezte Kézai e pontatlan értesüléseit? Tudjuk, hogy sohasem járt nemhogy a Székelyföldön, de még Erdélyben sem. Azt is tudjuk Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmánya óta, hogy Kézai krónikájának az a része, ahol a székelyek és a románok írásáról beszél, nem egy korábbi forrás imitálása, hanem a szerző önálló alkotása. A rejtély megoldására véleményem szerint a legelfogadhatóbb ötlettel eddig Makkai László állt elő. Mivel egyetlen rovásírás-kutató munkájában sem láttam, hogy hivatkozna Makkai véleményére, úgy gondolom, nem árt egészében idézni azt: „Az erdélyi románok cirill betűs szláv írásbeliségére az első ismert adatot Kézai Simon 1280 körüli krónikájában olvashatjuk, aki elmondja, hogy a székelyek Attila halála után Erdélybe menekültek, s ott a hegyek közt éltek a románokkal, akiknek betűit használják. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy *Kézai látott* cirill betűs román (szláv nyelvű) és rovásírásos székely (magyar nyelvű írást), de *egyiket sem tudta olvasni*, viszont az ótörök székely rovásírásba bekerült néhány görög és glagolita betű által megtévesztve, a kétféle írást azonosította.” (*Erdély története* I, főszerk. KÖPECZI Béla [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988], 405; kiemelések tőlem.) Hogy Makkai ötle-

te lehet jelenleg a legvalószínűbb magyarázat Kézai székely-román betűs elméletére, azt az is megerősíti, hogy Benkő Elek – Makkai véleményének ismerete nélkül – szintén hasonló eredményre jutott: „Kézai hallomásból tudhatott valamit a székelyek írásáról, mely írás románoktól történt átvétele nyilvánvaló képtelenség. Ugyanakkor tény marad, hogy a székely rovásírás nem szakember számára összetéveszthető a románok cirill betűs régi írásával, s e tévesztést a rovásábécé cirill – de nem román – eredetű jegyei csak elősegítették, nemcsak Kézainál, de, mint a fenti példából láttuk, napjaink kutatásában is.” (BENKŐ Elek, „Régészeti megjegyzések a székelyföldi rovásfeliratokhoz”, *Magyar Nyelv* 90, 2. sz. [1994]: 168.)

Vajon ki lehetett az a nem szakember, aki Kézai korában összetévesztette a székely rovásírást a románok által használt ógyházi szláv ábécé betűivel? Nem véletlenül emeltem ki dőlt betűvel Makkai szövegében a fenti két részt. Nehezen képzelhető ugyanis el az, hogy az Erdélyben soha meg nem forduló Kézai maga lehetett ez a képzetlen szakember. A hipotézis felvázolásához mindig célszerű abból kiindulni, amit biztosan tudunk, majd jelezni azt, hogy melyik pont után következnek a feltételezések. Biztosan tudjuk, hogy 1) a 13–14. századi rovás emlékek mindegyike templomokból került elő; 2) mindegyike jól körülhatárolható helyről, Udvarhelyszék déli peremvidékéről, mintegy 30 km átmérőjű területről származik; 3) a 13. század végéről nincs egyetlen a románokkal kapcsolatba hozható cirill betűs ógyházi szláv szöveg sem; 4) tudjuk viszont, hogy Erdélyben épp ekkor kezdenek megjelenni a románok, akiknek kenézei Dél-Erdélyben felépítették az első templomokat; 5) cirill betűkkel készült ógyházi szláv fel-

iratokkal csakis ezekben a templomokban lehetett találkozni a korban.

Hipotézis, első szint: azt a híresztelést (*uti perhibentur*) – amely, ahogyan azt Kézai írja, saját fülébe is eljutott –, hogy a székelyek írásukban a románok ógyházi szláv cirill betűit használják, olyan személy kelthette, aki egyaránt megfordult székely és román templomban is. Minden bizonnyal latin műveltségű ógyházi személy (pap, de még inkább szerzetes) lehetett, akinek feltűnt ugyan a két írás első látásra is hasonló volta, de valójában egyiket sem tudta elolvasni. Hipotézis, második szint: ha a legkorábbi székely rovásírásos emlékek Udvarhelyszék déli részében vannak, akkor ezen templomok valamelyikében fordulhatott meg a feltételezett informátorunk. Szláv feliratokat tartalmazó román templomokat a 13. század végén szintén Dél-Erdélyben (Hátszeg, Fogaras környéke) találhatott utazónk. Hipotézis, harmadik szint: a híresztelés forrása a kerci kolostor egyik cisztercita szerzetese lehetett. Karácsonyi János már 1913-ban pontosan megnevezte azt a kerci cisztercita szerzetest, akitől Kézai a székelyekre vonatkozó információkat vette: Bertót avagy Bertoldus. (KARÁCSONYI János, „Kitől hallotta Kézai az erdélyi székelyekre vonatkozó híreket?”, *Századok*, 47 [1913]: 394.) Kézai informátorának pontos megnevezésével ugyan óvatosabb lennék, mint Karácsonyi, de abban mindenképp egyetértek vele, hogy a hírforrást Kercen érdemes keresnünk. Kerc környékén már a 13. század elejétől éltek románok, az 1241. évi tatárjárás után pedig még többen települtek be. (BINDER Pál, „Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei [13–14. század]”, *Századok* 129 [1995]: 1130–1131, 1138.) Kerctől az udvarhelyszéki templomok

mindössze 80–100 km-re található, tehát nem volt lehetetlen egy szerzetes számára bejárni ezt a vidéket. Az is lehet, hogy nem szerzetes, hanem a kerci építő- és kőfaragó műhely valamelyik tagja lehetett a szóban forgó személy, hiszen tudjuk, hogy a kerci mesterek több korabeli erdélyi templomban is dolgoztak. Ráadásul a királyi udvar és a kerci kolostor (később apátság) között épp akkor lehetett a legintenzívebb a kapcsolat, amikor a királyi udvarban dolgozó Kézai elkezdte írni krónikáját, 1280–1282 között ugyanis Kun László épp a kerci kolostorban őriztette a koronát. (ENTZ Géza, „Le chantier cistercien de Kerc (Cîrța)”, *Acta Historiae Artium* 9 [1963]: 3–39.)

Mindezek után még egy kérdést érdemes feltennünk Kézai tudósítása kapcsán: miért részesítette előnyben a románok írását, és miért írta azt, hogy a székelyek voltak a betűk kölcsönvevői? Mert ha valóban arról van szó, hogy valaki „nem szakember” összetévesztette a két írást, attól még Kézai írhatta volna azt is, hogy a cirill betűvel író románok vették át a székelyektől a rovásírást. Ezáltal persze nyomban a székely írás ősi voltát, valamint a székelyek és a magyarok közös őseinek, a hunoknak írásismeretét és így műveltségbeli fölényét is hangsúlyozhatta volna a magyar krónika. E kérdésre magam sem tudok kielégítő választ adni, de úgy vélem, annak, hogy Kézai kihagyta ezt a „ziccet”, volt valami oka. A válasz talán abban keresendő, hogy Kézai, jóllehet a magyarokhoz hasonlóan a székelyeket is a hunoktól származtatta, a székelyeket mégsem tartotta ugyanolyan jó hunoknak, mint a magyarokat. Kézai egyik legfőbb érték kategóriája a vérségi tisztaság, a „pura Hungaria” volt. Azaz szemében azok a hun-magyarok voltak a legértékesebbek, akik ősidők óta megőrizték vérségi, nemzetségi tisztaságukat,

és nem keveredtek más népekkel. A tiszta, „törzsökös” magyarokkal szemben vannak az idegenekkel keveredett korcs *natiók* (*missitalius exterarum nationis*), melyeket általában negatív felhangokkal emleget Kézai. (Szűcs Jenő, „Társadalomelmélet, politikai teória és történet szemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában”, *Századok* 107 [1973]: 621–622, 641; VESZPRÉMY László, „Kézai Simon a 'fajtisztá' Magyarországról”, *Magyar Könyvszemle* 109 [1993]: 430–431.) A hun-székelyek kapcsán Kézai kétszer is előhossa a keveredés ügyét. Egyszer Csaba révén, akiről azt írja, hogy amikor Görögországból visszatért Szkítiába, s kérkedni kezdett anyja előkelőségével (aki a görög császár leánya volt), a „hunok nemessége megvetette, mondván: nem igazi fia Szkítiának, csak afféle jövevény, idegen népség gyermeke”. (KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János, *Milleniumi Magyar Történelem, Források*, [Budapest: Osiris Kiadó, 2001], 102.) Másodsorra pedig épp a székelyek írása kapcsán, akikről, ahogyan azt találóan írja Sándor Klára is, világosan azt állítja, hogy „keveredtek a vlahokkal, írásuk e keveredés nyoma, nem pedig szkíta örökség” (92).

Kézai eljárásának súlyossága akkor válik nyilvánvalóbbá, ha nyomon követjük a *Gesta* ezen szöveghelyének későbbi recepcióját, ahogyan azt Sándor Klára meg is teszi. A *Képes Krónika* még szó szerint hozza Kézai szövegét, Thuróczy viszont már teljesen átírja azt: „Ezek a székelyek azon hunoknak a maradékai, akik az első vonalban jöttek be Pannóniába, és minthogy az ő népük, azóta sem keveredett idegen vérrel, mind erkölcsükben szigorúbbak, mind pedig a földek felosztásában nagyon különböznek a többi magyartól. Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, nem is használnak tintát és

papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.” (THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. BELLUS Ibolya, KRISTÓ Gyula, Milleniumi Magyar Történelem, Források [Budapest: Osiris Kiadó, 2001], 58.) Sándor Klára meggyőzően mutatja be, hogy Thuróczy székelyei épp Kézai székelyeinek az ellentétjei: nem kevert népesség (tisztá hunok); írásuk nem átvétel, hanem ősi örökség. És közben eltűnnek a képből a románok. Talán csak nem azért, mert az már mégis csak sok lehetett Thuróczy számára, hogy a dicső szkiták még dicsőbb utódai, a székelyek, a vad és barbár románoktól tanulják el az írás mesterségét? Ugyanakkor Thuróczy eljárása szokatlan is, mert a budai udvarban mindenki számára köztudott volt Mátyás román származása, tehát abból, hogy a székelyek a románoktól vették át betűiket, egy kis humanista fantáziával akár még Mátyás eredeti népének a magasztalását is ki lehetett volna kerekíteni. Ahogy viszont Kézai nem dicsérte a székelyeket, úgy Thuróczy sem a románokat. Pedig „román kérdés” létezett a budai udvarban, és eljárásával, ha közvetve is, de állást foglalt benne Thuróczy. Bonfinitól tudjuk, hogy Mátyás esetében volt egy lejárató kampány, mely széltében-hosszában híresztelte Mátyás alacsony származását és idegen, román voltát: „Jól tudta, hogy ellenfelei lenézik alantas származását; széltében beszél, hogy oláh nemből született; egyesek korcsnak mondják, akit különböző nevű szülők hoztak a világra [épp mint Csaba és a székelyek kevert népe Kézainál – N. L.] elsősorban az innenső Magyarország főurai mondogatták, hogy nem kell túrni az oláh királyocskát.” (ANTONIO BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter [Budapest: Balassi Kiadó, 1995], 290.) Bonfini épp e rágalomok visszautasítására

vezette vissza Mátyás családfáját egészen a római Corvinusokig, hevesen tiltakozva a holló és a gyűrű-féle mese ellen, mely szerint Hunyadi János Zsigmond király és egy román bojárleány szerelemgyermeke lett volna. Bonfini tollán a románok ugyan rómaiakká nemesedtek, de Thuróczy eljárása mégis csak azt jelzi, hogy a magyar nemesi és humanista közvélekedésben kétszáz év alatt a románok igen erős presztízvesztéséget szenvedtek, míg a székelyek ezzel szemben jelentős presztízsnyerésre tettek szert. A székelyek írásáról nem is beszélve. A székely ábécé, írja Sándor Klára, a „hun örökség fontos bizonyítékává” vált, s „Mátyás udvarában a hunhagyományba ágyazva virágzott föl a székely írás kultusza. A szögletes székely betűk nem arra kellettek az udvarnak, hogy könyveket írjanak vele, hanem hogy ősi kultúráját mutassanak föl, s főként arra, hogy identitásképző szimbólumként, a történeti tudat formálásának eszközeként használják ki a benne rejlő lehetőségeket.” (113). Sándor Klára meggyőzően érvel amellett is, hogy a budai udvarban nem kitaláltak egy új írást, hanem csupán a már meglévő székely rovásírásnak biztosítottak nagyobb médiafelületet. Ezzel természetesen ellentmond annak a koncepciónak, melyet korábbi előzmények után (pl. Réthy László stb.) napjainkban legkövetkezetesebben Horváth Iván képvisel, azt tudniillik, hogy a székely rovásírás teljes egészében humanista koholmány.

Sándor Klára szerint a 15. század végi budai humanista udvarban megjelenő székely rovásírás-kultusznak nemcsak a már emlegetett *Nikolsburgi Ábécé* volt „terméke”, hanem az a székely rovásírásos naptár is, melyet az olasz hadmérnök és polihisztor, Luigi Ferdinando Marsigli mentett meg az elkallódástól 1690-ben.

A *Bolognai Rovásemlékként* (a kötetben: *Bolognai Emlék*) ismert forrásról Sándor Klára már közölt egy monográfiát 1991-ben. Jelen könyvének második, hosszabb része szintén a Marsigli-hagyatékban fennmaradt székely írásos emlék bemutatását tartalmazza az 1991 után született eredmények feldolgozásával és új értelmezésével együtt. Mielőtt a szerző magáról a forrásról szólna, részletesen bemutatja annak lejegyzőjét, Luigi Ferdinando Marsigli-t. Aprólékosan tárgyalja életútját, hosszasan elidőzve az 1690–1691 őszen és telén az erdélyi szorosok közelében, pontosabban a gyergyószárhegyi várban töltött időszaknál, mivel Marsigli ekkor szerezte meg azokat a forrásokat, amelyekről lemásolta a rovásírással készült emlékeket. A recenzensnek ezekhez a részekhez sok hozzáfűznivalója nincs, de egy apróbb észrevételt mégiscsak kénytelen megtenni. Sándor Klára azt írja, hogy Thaly Kálmán 1893-ban az Akadémiai Értesítőben kiadta Marsiglinak az erdélyi viseletekről készített rajzait, melyeket az olasz hadvezér szintén az 1690–1691. évi erdélyi hadjárat alkalmával gyűjtött. A helyzet ezzel szemben az, hogy Thaly csak a viseletalbum rajzaihoz készült olasz nyelvű magyarázó szövegeket ismertette, és azokat is csak kivonatossan. A huszonhét darabból álló, és a korabeli különböző erdélyi népek, és társadalmi csoportok (pl. anabaptisták) jellegzetes viseletét tartalmazó rajzok és az azokhoz fűzött magyarázatok sajnos a mai napig kiadatlanok.

A Marsigli-életrajz és gyűjtőmunka ismertetése után következik a rovásemlék bemutatása. Sándor Klára könyvének kétségtelenül ezek a legértékesebb részei. Eddig senki sem elemezte ilyen részletekbe menően, aprólékos mikrofilológiai munkával ezt a leghosszabb szöveget

tartalmazó rovásemléket. És ami még ennél is fontosabb: Sándor Klára mind ezt a helyszínen, Bolognában, a Marsigli-gyűjtemény vaskos 54. kötetét forgatva végezte el, szemben az emlék eddigi kutatóival (Sebestyén Gyula, Németh Gyula stb.), akiknek csak fényképfelvétel állt a rendelkezésükre. Sikerült is így komoly új eredményeket hoznia, melyek közül talán az a legfontosabb, hogy a rovásemléket nem egyedül jegyezte le Marsigli, hanem volt egy segítője is. A szerző a rovásemlék átírása, főleg a bibliai nevek kapcsán is fontos megállapításokat tesz, és azt a következtetést vonja, le, hogy az emlékek ezt a részét nem tanult egyházi írta (157).

A naptár elemzése és elhelyezése a többi ismert középkori naptáraink között ismét csak mintaszerű, ahogyan az ezekből levont következtetések is: a székely betűs naptár a csíziókhoz áll közelebb, nem egyházi vagy népi vallásos használatra készítették, hanem egész egyszerűen azért jegyezték le, hogy megőrkítsenek valamit ezzel az írással (201). Ezek után a szerző amellet érvel, hogy a naptár ferences kötődésű, majd azt igyekszik bizonyítani, hogy a székely naptár a 15. század második felében keletkezett. Ennek igazolására Sándor Klára hoz is néhány frappáns érvelt – pl. a székely naptár Szent Domonkos napját augusztus 5-ére jelzi, de ezt az emléknapot IV. Pál pápa augusztus 4-re tette át 1558-ban, tehát a naptár csak 1558 előtt keletkezhetett; vagy a *Bolognai Emlék ü és ő* grafémája a nikolsburgi és a székelydályai felirat hasonló betűihez áll közel. E két, kétségtelenül invenciózus érvehhez csupán annyit szeretnék hozzátenni, hogy Szent Domonkos ünnepének dátuma nem a székely írásos részben van, azaz nem rovásos betűvel jelölték a dátumot, hanem azt a latin betűsre fordító

kéz írta oda 1690-ben. Ezek után felmerül bennem a kérdés: vajon a dátum nem csak 1690-ben került oda? Ám ha ez így történt, akkor magyarázatra szorul az a tény, hogy miért tévesztette el a „fordító” egy nappal Szent Domonkos ünnepét, ha már jó száz évvel korábban augusztus 4-e volt ez a dátum? Az ü és ö graféma kapcsán figyelembe kellene venni, hogy tudtommal a székelydályai feliratnak nincs még megnyugtató megfejtése, ezért talán nem szerencsés azt mondani, hogy a felirat és a *Bolognai Emlék* két fent említett grafémája között kapcsolat van. Hisz maga Sándor Klára is azt írja, hogy „a bolognai ábécé és Kájoni e rövidebb, nem Telegdire visszamenő betűsora »rokon«. Azonos bennük az <ö>, <ü> és <r> jele.” (235.) Ha a *Bolognai Emlék* rokonait keressük, miért részesítjük előnybe a *Nikolsburgi Ábécét* Kájoni János ábécéjével szemben? Csak nem pusztán azért, mert a nikolsburgi a régebbi?

De a legnehezebb kérdés ezek után még mindig az, hogy miként maradt fenn és hagyományozódott ez a naptár kétszáz éven keresztül, úgy hogy semmi más nyoma nem maradt? Főleg azt nehéz nyomon követni és bizonyítani, hogy a székely naptár előképe egy, a 13. század végénél nem korábbi latin betűs és latin nyelvű naptár volt. Hogyan hagyományozódhattak ezek a naptárak? Kétszáz évig, vagy netán több ideig is őrizték azt a fát, amire rárótták a naptárt? Vagy lemásolták azt? Ki, mikor, hol? Ha Marsigli nem botról, hanem már valamely másolatról ismerte a naptárat, akkor valakinek tudnia kellett azt, hogy az egykor fára rótt naptár volt? Egyszóval ha megpróbáljuk a naptár keletkezését minél korábbra visszavezetni, elég ingoványos talajra érkezünk, és több kérdést nyitunk ki ezáltal, mint amennyit megválaszolunk. Nem lenne elfogadhatóbb a legegyszerűbb

magyarázat: a naptár a 17. század második felében keletkezett, a székely betűket tartalmazó fát (botot) maga Marsigli is látta, és valakinek a segítségével elkészítette az átíratot? Ezt a magyarázatot Sándor Klára meg is adja: „Marsigli Szárhegyen kapta a forrást, amit lemásolt. Kájoni János hagyatékából vették elő neki – a házfőnök három évvel a gróf ottjárta előtt halt meg Szárhegyen, ott is temették el. Kájoni [...] 1672-ben, szárhegyi házfőnökként állította össze néhány évvel később kinyomtatott kalendáriumának ferences és magyar ünnepekkel kiegészített naptárát, és 1673-ban másolta le a Lázár Imértől átvett Telegdi ábécét. A másik ábécénél [ebben vannak a *Bolognai Emlék* ö-jéhez és ü-jéhez hasonló betűk] nincs a másolás idejére utaló adat, de az sem történetelt sokkal korábban, vagy sokkal később. [...] Kájoni az 1672-ben, összeállított, magyar és ferences ünnepekkel kiegészített latin betűs naptárt – miután megismerte a székely írást – átírta székely betűkkel.” (247) Vagyis Marsigli ezt a naptárt másolta le.

Ezzel az elvarratlan szálaktól mentes koherens történettel azonban nem elég-szik meg a szerző. Igaz, ha ezt a hipotézist fogadjuk el, akkor nem tudjuk megmagyarázni, hogy hová tűnt a „rovásbot”, s azt sem, hogy ki írta az emlék ábécéjét és bibliai neveit. (Mint láttuk, erről a személyről Sándor Klára azt írta, hogy nem volt tapasztalt egyházi.) Sándor Klárát láthatólag nem hagyja nyugodni az, hogy valamiféle kapcsolatot ne teremtsen a *Bolognai Emlék* és a *Nikolsburgi Ábécé* között, és az előbbit minél korábbra, lehetőleg a 15. század végére datálja. Ezzel azonban műfajváltási határhoz érkezik. Mindaz, amit a *Bolognai Emlék*ről leír, egészen addig, amíg azt nem akarja visszatuszkolni a 15. századba, kiváló kutatói munka,

remek mikrofilológiai elemzésekkel és komoly tudományos eredményekkel. Ám ami utána következik a monográfia utolsó lapjain Kapisztrán Jánossal, a ferencesek történetével, a *Moldvabányai Felirattal*, az számomra inkább novella, fordulatos cselekményszövevésszel és érdekes szereplőkkel. A történetet részletesen nem fogom ismertetni, de csak javasolni tudom mindenkinek, hogy olvassa el, mert érdekes élményben lesz része. Megtudhatja belőle többek közt azt, hogy pontosan kik voltak azok a ferences szerzetesek, akik a régi Szkitában maradt magyarok megtérítése érdekében a 15. század második felében összeállították azt a székely írásos naptárt, melyet 1690–1691 telén Marsigli a szárhegyi kastélyban lemásolt. Távol legyen tőlem az ironia: úgy vélem, hogy minden jó tudományos elméletnek hasonló invenciózus sejtések sora rakja le az alapjait. A feltevéseket azonban majd

újabb alapos vizsgálódások lesznek hivatottak cáfolni, pontosítani vagy igazolni.

Sándor Klára kétségtelenül jelenleg a székely (rovás)írás legeruditusabb és egyben legelhivatottabb kutatója a Kárpát-medencében. Irigylésre méltó az az empatikus készség, amellyel a székely írás körül elburjánzott alternatív, avagy egyenesen dilettáns elméletekhez közelít, ahogy azokat bemutatja, majd, nem sérítő módon, de könyörtelen, a tudományos gondolkodás módszereit messzemenően követő, logikával megcáfolja. A szerző legújabb könyve jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a székely írásról hiteles és tudományosan is megalapozott képet kaphassunk, és hogy ez a kép ne csak az akadémiai köztudatban, hanem a populáris regiszterben is ismertté és elfogadottá váljon.

Nagy Levente

Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában – Lichtsucher. Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa

Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához, 2017. október. Írta, összeállította Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017), 217 l.

A Magyar Nemzeti Múzeumban 2017–2018 fordulóján néhány hónapig volt látható a Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában című időszaki kiállítás. A Múzeum reprodukciókkal és – kisebb részt – saját gyűjteményeiből válogatott eredeti dokumentumokkal mutatta be azt a folyamatot, amely 1718-tól, Bél Mátyás magyarországi tudósok összefogását szorgalmazó első elképzelésétől 1825-ig, a Magyar Tudós

Társaság megalapításáig terjedt. A kiállítás koncepcióját a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya dolgozta ki egy nemzetközi tanácskozáshoz kapcsolódóan. A kiállítás anyagát hivatott bemutatni és erre ráépülő értelmezéseket adni a *Fénykeresők* című könyv.

A kötet felépítése világos és áttekinthető. Egy rövid bevezető tisztázza létre-

jöttének körülményeit, a kiállításához való viszonyát, és mindebből következően a műfaját is. Egy kiállítási katalógusnál többre, egy átfogó igényű forrásgyűjteménynél kevesebbre vállalkozik a magyar és német nyelvű, igényes megjelenésű kiadvány. A kötet alapkonceptióját a *Bevezető* első mondata tisztázza: „[...] a 18. századi tudós társaságok, irodalom- és nyelvapoló egyesületek, olvasóköri, gazdasági és patrióta egyesületek, szabadkőműves páholyok hatékonyan szolgálták a reformeszmék terjedését, ösztönözték az irodalom és a tudományok fejlődését, hozzájárultak a társadalmi és politikai modernizációhoz, előkészítették a polgárosodás folyamatát, és felerősítették a nemzeti függetlenségre irányuló törekvéseket” (9). E szemléleti keretről alább még lesz szó. A *Bevezető* után a kötet tulajdonképpeni törzsét a *Források* fejezet tartalmazza, majd függelékek és mutatók következnek.

A *Forrásokhoz* lapozva főképp szöveges dokumentumokból, kisebbrészt egykorú rézkarcok és tárgyak képeiből, illetve ezekhez fűzött kommentárokból összeállított virtuális kiállítóterbe lépünk be. A szövegek hosszas idézése egy átlagos kiállítás-látogató számára bizonyára nehéz csemege lehetett, kötetben viszont jól használható ez a forrásgyűjtemény. Néhol azonban e kettős eredet visszaüt: A varázsfulvához készült dísztettervek képei nem láthatók a kötetben (186–187).

Az egyes tételek bemutatása hét részre tagolódik. A kötet időrendben mutatja be a 18. századi „akadémiai eszmét”, azaz a hazai fontosabb tudóstársaság-alapítási kísérleteket, tervezeteket, javaslatokat és programokat. A következő rész Kommunikációtörténet címmel szintén kronológiai rendben ad válogatást a magyarországi tudományos és irodalmi folyóirat-alapí-

tásokhoz, illetve az ezek köré szerveződő társaságokhoz kapcsolható anyagból. A magyarországi tudósok külföldi tudós társaságokban betöltött szerepéhez köthető tételek a *Hálózatok* fejezetcím alatt találhatóak. A *Tudásmegosztás és nemzeti művelődés* című negyedik rész a tudományos és műkedvelő önképzőkörök, társaságok és egyesületek létrejöttének folyamatát szemlélteti. A kiállítási „tárgyak” második fele tematikus alcsoportokra, három titkos társasági témakörbe lett csoportosítva. Az *Ezoterikus hagyományteremtés a szabadkőműves mozgalomban* cím alatt a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szabadkőműves vonatkozású nyomtatványokból és iratokból kapunk válogatást. A *Fel-fedezett titok* című rész, amely Pálóczi Horváth Ádám 1792-es szabadkőműves regényére utal, a titkos társaságok használati eszközeit, rítusait és szimbólumait megjelenítő tárgyait mutatja be. A polgári társadalom előkészítése című utolsó szakasz a szabadkőműves mozgalom magyar és magyar költődésű nevezetes személyeire, művészeire, tudósaira, támogatóira és közszereplőire hívja fel a figyelmet.

A *Források* egyes tételeinek szerkezete azonos, tipográfiai jól tagolt, könnyen áttekinthető. A kétnyelvű címsor és a szabatos leíróhely leírás alatt egy tömör, lényegre törekvő szócikk és/vagy kép található, majd német nyelvű összefoglaló és szakirodalmi hivatkozás zárja a tételt. Utóbbi kapcsán keletkezhet némi hiányérzet, mivel a bibliográfiai adatok mellől néhol hiányoznak a pontos oldalszámok. A rövidítve használt könyvészeti adatok a kötet végén külön bibliográfiában vannak feloldva. A szócikkekhez felhasznált szakirodalmat böngészve feltűnhet, hogy néhány közhasználatú, a szerkesztők által is bizonyosan ismert munka kimaradt.

Egy ajánló bibliográfiába biztosan bekerülhetett volna a nem túl nagy hazai szabadkőműves-irodalomból még például Ballassa József (*A szabadkőművesség története* [Budapest: Hermit Kiadó, 2013]), Berényi Zsuzsanna Ágnes (*Budapest és a szabadkőművesség* [Budapest: Argumentum Kiadó, 2005]), Jászberényi József (*A magyarországi szabadkőművesség története* [Budapest: PrintXBudavár, 2005]) és L. Nagy Zsuzsa (*Szabadkőművesek* [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988]) munkái, továbbá a *Rubicon* folyóirat tematikus száma (2010/2). A kötetben nincs név- és tárgymutató, de e segéd-eszközök hiányát enyhíti, hogy az MTA Könyvtárának Repozitóriumában szabadon elérhető és könnyen kereshető a kötet szövege: <http://real.mtak.hu/70928/>.

A *Függelék* összesen nyolc táblázatot és listát tartalmaz. E mellékletek a kötet szempontjából fontos adatokat foglalnak össze rendszerszerűen: korabeli magyarországi vagy magyar kötődésű folyóiratok, tudós társasági tagok és szabadkőműves páholyok adatait, illetve szimbólummagyarázatok közölnek. A listák nem súlyoznak, csak adatolnak, így nincs kommentálva, hogy a Göttingeni Tudós Társaság vagy a Royal Society tagsága valójában milyen tudományos elismerést jelenthetett. A *Szabadkőműves páholyok Magyarországon (1749–1795)* című táblázat a működés helyszínét, a páholy nevét és az alapítás évét adja meg – régi, 80–100 éves szakirodalom, Jancsó és Abafi alapján. Hogy tényleg megbízhatóan használható legyen egy ilyen táblázat, ahhoz nemcsak frissebb adatok felvétele, hanem elsősorban a megszűnés vagy szüneteltetés évének megadása is szükséges lenne. Így ugyanis lehetetlen megítélni, hogy egy adott időszakban valójában hány páholy működött. Például a pozsonyi Zur

Verschwiegenheit (A hallgatagsághoz páholy 1783–1784-ben Budára költözött, a táblázat alapján viszont úgy tűnik, mintha nem egy, hanem két páholyról lenne szó. Megjegyzendő azonban, hogy a páholyok bezárásának évét nehezebb megadni, mint az alapításét, mivel II. József páholyokat összevonó rendeletei, majd I. (II.) Ferenc tiltásai miatt több szervezet illegálisan folytatta működését.

A kötet *Forrásokban* bemutatott tételei, mint fentebb szó esett róla, formalizált szerkezetben, szócikkszerűen vannak megírva. Emiatt katalógus- vagy lexikon-szerűek a kötet tárgyleírásai, noha a kiadványnak természetesen nem feladata a lexikális, átfogó igényű feldolgozás. Egy szócikk írója alapesetben nem végez kutatómunkát és értelmezést, hanem a mindenkori tudományos közvélekedést írja meg, kényszerűen rövidítve. A jelen forma ezért nem adhatott elegendő teret a szóban forgó kötet szerzőinek sem. Bitskey Éva fontos, revelatív tanulmányt közölt Josef Kreutzinger 1808-as Kazinczy-portréjának átváltozásáról az *Irodalomismeretben* (2017/4, 90–98), ennek eredményeit most szűk egy oldalon foglalta össze (90–91). E kötetben ez mégis soknak tűnik, ha a következő tétellel vetjük össze, amely szintén egy Kazinczy-portré: egy Kininger nyomán készített metszet, amelynél már csak a tárgy és a lelőhely azonosításához minimálisan szükséges adatsor található meg. Helyeselhető, ha a kevésbé ismert személyeket hosszabban mutatják be, ám ilyen munkáknál mindig kérdés, hogy ki számít ismertnek, azaz ki a feltételezett olvasó. Perliczi János Dánielről viszonylag hosszabb szöveg olvasható (63–64), de Romy Károly Gyögyről csak annyi információt kapunk, hogy a Göttingeni Tudós Társaság levelező tagja volt (61).

A forrásleírások kényszerű tömörsége miatt el-eltűnik a felhasznált szakirodalom esetleges bizonytalansága, a benne foglalt érvelési sor bemutatása, megítélhetősége – ez még akkor is így van, ha a lehető legjobb szakirodalmi válogatást kapjuk, a téma avatott értőinek idézésében.

Ugyanígy nincs helye az egykorú megnyilatkozások kritikus olvasatának. A kötet szinte kizárólag nyilvánosságra szánt szövegekből válogat: önelbeszélések, programírások, pályázati anyagok mellett még a szabadkőműves szövegek is egy szűkebb nyilvánosságnak készültek. Ez összességében a kiállítások kultikus hangját, és a reformeszmék és felvilágosodás felé vivő történeti elbeszélések narratíváját alkotja meg. A *Bevezető* fentebb idézett első mondata egymás mellett futó, egymást felerősítő folyamatokként szemléli a társaságok, a tudósok, a szerkesztők és a szabadkőműves páholyok tevékenységét. Nem az kérdéses, hogy a kötet hősei valóban keresték-e a fényt, szolgálták-e a tudományt és a nemzeti közösséget, hanem az, hogy csak kizárólag ez motiválta-e őket. Nyilvánosságra szánt szövegek önelbeszéléseiből ez nem megítélhető. Elsősorban a személyes érvényesülésre, a közéleti és tudományos karrier építésére, vagy akár egy értelmiségi életpálya lehetőségére gondolnék, de a véletlenek és a divat szerepére is. A szerteágazó történet-szálak kusza hálózata bizonyára árnyaltabbá tenné a *Fénykeresőket*.

Szintén az alapkonceptiót érinti a szabadkőművesség jelentőségének kérdése. Pontosabban az, hogy e mozgalom valódi jelentőségére nem kérdez rá a kötet. A könyv szabadkőműves szimbolika nyelvén értelmezhető címe, Salamon tornyának építését ábrázoló borítója, a belső lapok szabadkőműves ornamentikája

átfogó értelmezési keretet ad a kötet tartalmához. A könyv a szabadkőművesség fényében láttatja a 18. század többi szerveződését, haladónak ítélt törekvését is. A nem szabadkőműves tematikájú fejezetek is e szemléletet tükrözik. A *Hálózatokban* bemutatott Vay Miklós szerepéről ez olvasható: „Az optikai műszerkészítés terén elért eredményeiért 1787-ben a korai brit szabadkőművesség egyik központjának számító Royal Society tagjává választotta.” (70). Majd ugyanezen az oldalon a Royal Societyről ez: „A bizonyítékokon, megfigyeléseken és kísérleteken alapuló tudományos gondolkodás eszméjét hirdette alapítása óta.” Érzésem szerint összecsúszik két különböző jelenség. Egyrészt, hogy a Royal Society a mai értelemben vett tudományos módszertant ismerte el, másrészt, hogy e társaság tagjai sok egyéb társadalmi szerepük mellett szabadkőművesek is voltak. De a kettő nincs ok-okozati összefüggésben. A „bizonyítékokon, megfigyeléseken és kísérleteken alapuló tudományos gondolkodás”-ból sem következik zökkenőmentesen a szimbolikus világkép, a „Világegyetem Nagy Építőmesterébe” vetett hit, hogy az alkímiáról mint áltudományról ne is beszéljünk.

A szabadkőműves mozgalom fontosságát nem egyszerű megítélni. Néhány jó régi könyv és újabb tanulmány olvasható a témáról, de hiányzik egy új, átfogó igényű kritikus szemléletű történeti munka. Jelenleg leginkább az egykori szabadkőművesek szövegeit idézzük hiteles forrásként Kazinczytól Abafig, miközben a történeti kutatást nehezítik a piacra termelő bulvárírók vagy a kutatási témájuk jelentősége iránt elfogult szerzők. Újra érdemes lenne rákérdezni, hogy valóban minden fontos és haladó 18. századi eseményt szabadkőműves személy vagy a

szabadkőműves mozgalom irányított-e. Logikailag most csak ez az állítás tartható: minden fontos és haladó 18. századi hazai eseményben részt vett olyan személy is, aki több más társadalmi szerepe mellett szabadkőműves is volt. Varga Kálmán szavaival: „Semmi nyomát nem találjuk a történelemben annak, hogy a szabadkőművesek a kiélezett politikai helyzetekben egy táborba tömörültek volna. Az osztály-, politikai vagy nemzeti szolidaritás szinte mindig erősebbnek bizonyult a szabadkőművesek szolidaritásánál.” (*Rubicon*, 2010/2, 42.) E társadalmi kötődés a legfennköltebb és legegyszerűbb eszmét, az emberek közötti egyenlőséget sem hagyta érvényesülni. A miskolci páholy 1785-ös taglistáján (*KazLev*, XXIV, 385) a világi karakter is szerepel: vármegyei vezetőkől, városi előljárókból, birtokosokból és kato-

natisztekéből áll a lista – társadalmi rang nélküli személy nincs a listán. Az angol Nagypáholyt 1717-es alapításakor még egy középréteghez tartozó gentleman vezette, négy évvel később már Montagu második hercege. Innentől kezdve valamennyi nagymester arisztokrata volt, s egyúttal divatba jött a szabadkőművesség (Hahner Péter, *Rubicon*, 2010/2, 24–25).

A mozgalom önmisztifikáló elbeszéléseit időszerű lenne leváltani egy forráskritikai attitűddel és mikrotörténeti, társadalomtörténeti szemlélettel újraírt elbeszélésekre. Nem kizárt, hogy ez az értelmezés is különös jelentőségűnek mutatná a szabadkőműves mozgalmat: egy hatékony identitásmintát felkínáló szimbolikus világra nyitná rá a tekintetünket.

Orbán László

Berki Tímea: A román irodalom magyar bibliográfiája, 1970–1980

Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Egyesület, 2017, 355 l.

Berki Tímea a nyelvi és kulturális határátlépéseket és a határidentitásokat kutatja. Ennél persze tágasabb és sokszínűbb az kutatási keret, amiben mozog, de egyértelműen kirajzolódik a román–magyar kulturális kapcsolatok iránti szakmai érdeklődése. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megvédett doktori disszertációjában 19. századi erdélyi irodalmi kapcsolattörténeteket vizsgált. Ennek szerkesztett változata *Magyar–román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében. Értelmiségtörténeti keret* címmel, hiánypótló kötetként jelent meg 2012-ben, az Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadásában.

Foglalkozik a kolozsvári egyetemen tanuló és dolgozó románokkal, az egyetem oktatóinak összetett identitásaival, s ír a román irodalom magyar fordításairól.

Jelentős rész szól a legismertebb román költő, Mihai Eminescu korai magyar recepciójáról. A román irodalomban ma is töretlen népszerűségnek örvendő Eminescut „már a 19. századi első magyar Eminescu-értelmezések alapján is »a legnagyobb magyar költő«, azaz Petőfi Sándor román nemzeti irodalmi megfelelőjé[nek]” tekintették (BERKI Tímea, „Arany János életműve a magyar–román irodalmi kapcsolatok történetében”, *Tiszatáj* 71, 3. sz. [2017]: 114.). A román nyelvű Arany János-fordítások-

ról írva Berki megjegyzi, hogy éppen a két irodalom közötti megfeleltetések fordításra való hatása (illetve az egyes költők nemzeti kánonokban elfoglalt helye) adhat magyarázatot a román Arany-fordítások másodlagosságára a Petőfi-fordításokkal szemben. Ez egyben a szerzőnek az a tanulmánya, amelyben a másik oldalról, azaz magyar mű román recepciója tekintetében is megvizsgálta a magyar–román kulturális kapcsolatokat. Érdekes, hogy az első román Arany-fordítás ugyanabban a Iosif Vulcan által szerkesztett, eleinte Pesten, majd Nagyváradon megjelenő lapban, a *Familiában* jelent meg 1887-ben (115), amelyben Eminescu legelső verseit publikálta 1866-ban – így a román költő elsőként a magyarországi román nyelvű irodalmi kontextusba került be (12). Az érdekességén túl azonban a 19. századi magyar–román kulturális kapcsolatok és irodalmi transzfer mechanizmusai is feltárhatók, ahogyan ezt a szerző meg is tette az említett kötetben és számos tanulmányában.

Legfrissebb kötetében szintén a két nyelv, kultúra és irodalom közötti kapcsolatok foglalkoztatják, azonban kilép eddigi kutatási korszakából, a 19. századból, illetve a 19–20. század fordulójából, miközben egy új műfajt is kipróbál *A román irodalom magyar bibliográfiája: 1970–1980* című kötet összeállításával. A magyar–román kétnyelvű könyv előszavát Ioana Bican román irodalomtörténész, kritikus, fordító, komparatista írta. Azt gondolom, hogy ezt a munkát – a műfaji és időbeli távolság ellenére – érdemes Berki korábbi kutatásai felől is nézni, hiszen gondolatébresztő és termékeny párhuzamokat lehet találni.

A bibliográfiával Berki Tímea, ahogy a bevezető tanulmányban írja, Domokos Sámuel munkáját folytatja, aki 1966-ban adta ki a román irodalom magyar nyelven való

megjelenését, és implicit módon a magyar–román kapcsolattörténet alakulását dokumentáló gyűjtésének első részét, *A román irodalom magyar bibliográfiája: 1831–1960 (1961–1965)* című kötetet (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1966). A címben szereplő két évszám páros feloldása az, hogy Domokos 1960-ig dolgozta fel a folyóiratokat és napilapokat, a zárójelben szereplő évszámok pedig az önálló kiadványok áttekintésére vonatkoznak. Folytatása 1978-ban jelent meg, ebben Domokos egy újabb évtized bibliográfiáját készítette el, az 1960–1970-es éveket, tehát a már vele kortárs irodalmi mozgásokat is dokumentálta (DOMOKOS Sámuel, *A román irodalom magyar bibliográfiája 1960–1970* [Bukarest: Kriterion Kiadó, 1978]). A második kötet előszavában az első rész mind a magyar, mind a román sajtó általi pozitív recepciójáról is írt, amely a munka szükségességét látszott igazolni: az irodalomtörténészek és a fordításirodalomban tájékozódni kívánók egyaránt hasznát vették. Kiemelte, hogy míg az első kötetben 438 író szerepelt, az 1960-as évek bibliográfiájában már mintegy 700. Ez abból is következett, hogy ekkor a román–magyar könyvkiadási megállapodással intenzívebbé és szervezettebbé vált a két irodalom kapcsolata. Ám Domokos arra is felhívta a figyelmet, hogy ekkorra egyre gyakoribbá vált a jelentősebb román írók gyűjteményes kötetekben való megjelentetése (5–9).

Első kötetének előszavában Domokos Sámuel is keresett egy elődöt, Veress Endre 1930-as években megjelentetett román–magyar bibliográfiáját (VERESS Endre, *Bibliografia româno-ungară. Români în literatura ungară și ungurii în literatura română: 1473–1878*, I–III. köt. [Bukarest: Cartea Românească, 1931–1935]), amely azonban csupán a kötetben megjelent mű-

veket dolgozta fel, és nem lépett tovább a 19. század közepénél. Berki bevezető tanulmányában maga Domokos válik előddé, és az általa használt bibliográfiai struktúra is átöröklődik kisebb változtatásokkal. Mielőtt részletesebben írok a bibliográfia használatának lehetőségeiről, illetve azokról a kapcsolat-, társadalom- és eszméletörténeti kontextusokról, amelyeket kinyit, és amelyekről Berki ír a kötet remek előszavában, a szerkezetéről beszélnek.

Domokos és Berki egyaránt két nagy egységre osztotta kötetét, ahogyan azt a bibliográfiák elején található *Útmutató* fejezetek is szemléltetik. A bibliográfiák első részében a népköltészetet dolgozták fel a *Gyűjtemények*, *Fordítások*, valamint a népköltészetéről szóló *Tanulmányok* bontásában. Ezt követi az *Irodalom* (Berkinél: *Irodalom, kapcsolattörténet*) egység, három alegységre bontva. Elsőként a *Gyűjtemények* kerülnek sorra, Berkinél először időrendi sorrendben a román szépirodalmi gyűjtemények, majd az olyan antológiák, amelyek nem a román irodalomra korlátozódnak, de szerepel bennük legalább két román szerző műve. Ezt követi az *Általános rész*, melynek *Irodalomtörténet* alfejezetében az útmutató szerint található az irodalomról és az irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmányok. Az előbbiben található például Beke György interjúkötete, amelyre Berki gyakran hivatkozik bevezető tanulmányában. Az 1972-ben megjelent, *Tolmács nélkül* című könyv Beke 56 íróval készített interjúit tartalmazza. A munka „a magyar–román közös múltra, személyes élettapasztalatokra, a kapcsolatok működésének hogyanjára és miértjére kérdez rá annak érdekében, hogy a mások/másik megértése által létrejöjhessen a mi/saját megértése” (13). Az *Irodalmi kapcsolatok* alegységben szintén számos Beke által

készített interjú jelenik meg. Az *Általános rész* *A román nyelvről* szóló tanulmányok zárják. (Domokos második kötetében van egy *Mai irodalom* alegység is, ugyanis, ahogy korábban utaltam rá, a vele kortárs irodalom bibliográfiáját is elkészítette.) Végül a második nagy egység részeként következik az utolsó alfejezet, a betűrendbe sorolt írókkal (*Írók*). Azok a szerzők kaptak önálló szócikket, akiknek legalább egy írása megjelent magyar fordításban. Azok is önállóan szerepelnek, akiknek nem jelent meg ugyan magyar fordítása, de több tanulmány szól róluk, vagy bekeüültek összefoglaló irodalomtörténetekbe, bontásba nem került antológiákba.

A szerző által összeállított útmutatótól némileg eltér a kötetnek mind a tartalomjegyzékbeli, mind a szövegbeli tördelése (és az útmutatóban még szereplő cím- illetve alcím-számozások is eltűnnek a szövegben). Itt ugyanis úgy látszik, mintha az egyes írókról szóló szócikketek összefoglaló *Írók* egység nem a második nagy egység, az (2.) *Irodalom, kapcsolattörténet* része lenne, ahogy az az útmutatóban szerepel – számozás által is egyértelműsítve – a (2.1.) *Gyűjteményekkel* és az (2.2.) *Általános résszel* egyenrangúan „2.3. számozással” (38–39), hanem egy önálló harmadik egységet képezne, azaz a szakozás hierarchiájában egyenrangú lenne a *Népköltészet* és az *Irodalom, kapcsolattörténet* egységekkel. Hasonló problémát jelent az, hogy míg az útmutatóban az áll, hogy „az *Irodalom, kapcsolattörténet* (azaz a második nagy) egységben, „az *Általános rész* *Irodalomtörténet* fejezetében található az irodalomról és a román–magyar irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmányok időrendben [...]. [a]z *Általános rész* a román nyelvről írt tanulmányokkal zárul” (38), addig a tördelés és tartalomjegyzék egy

másként tükrözi. A *Gyűjtemények* és az *Általános rész* a betűméret, illetve a tartalomjegyzék szerkezete alapján is az útmutatónak megfelelően egyenrangú. Viszont velük egyenrangúnak tűnik a betűméret és a tartalomjegyzék alapján az *Irodalomtörténet* és *A román nyelvről* egység is, ami az *Általános rész* alá kellene hogy tartozzon. (Az *Általános rész* cím alatt rögtön az *Irodalomtörténet* cím következik az 54. oldalon, szerencsés esetben a két cím közötti hierarchiát a betűméret, az eltérő formázás is jelölné, de ebben az esetben ugyanolyan a két cím.) A fentebb idézett résszel ellentétben a román–magyar irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmányokat összefoglaló egység szintén egyenrangúnak látszik az *Általános résszel* és az *Irodalomtörténettel* is, míg az útmutatóban leírt hierarchia szerint így kellene kinéznie: (2.) *Irodalom* / (2.2.) *Általános rész* / (2.2.1.) *Irodalomtörténet* / (2.2.1.1.) *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*. Mindezek elsősorban átláthatósági problémát okoznak, ami következtében ha például egy digitalizációs projekt keretében a bibliográfia valamilyen kereshető adatbázisba kerülne, téves szakozáshoz, az egységek/alegységek hierarchiájának rossz – vagy legalábbis az *Útmutató* fejezetben leírtakkal nem kongruens – megállapításához vezethet. Ezeket azonban minden bizonnyal egyszerű lesz korigálni akár egy második kiadásnál, akár a kötet digitalizációja esetén. Az alegységeken belüli további bontások (például műfaji) egyébként átláthatók és következetesek, ahogy az egyes írói szócikkek is, a kötet könnyebb használatát névmutató egészíti ki. Tiszteletre méltó munka az is, hogy a szerző igyekezett azonosítani a fordítások címeit a művek eredeti, román címével. Berki az adatgyűjtéshez az Állami Központi Könyvtár kéthavonta kiadott, a Ro-

mániában megjelent címekeket felsorakoztató bibliográfiáját használta. (Domokos második kötete 1970-el zárul, Berki azonban nem 1971-től, hanem 1970-től kezd, ugyanis a könyvtár központi kiadványa egyes címekeket késéssel közöl, ugyanakkor Domokos kötetében bizonyos címek nem szerepeltek, ezért vált szükségessé az 1970-es adatok revíziója és kiegészítése.) A munka alapjául szolgáló bibliográfia, illetve benne „megjelentett könyvészeti utalások kevésbé figyelnek arra, hogy a más nyelvű irodalmakból fordított szövegek eredeti címét is feltüntessék [...], ahogy a magyarul közölt tanulmányok, cikkek, értekezések esetében sem pontosították minden esetben, hogy a román szerző eleve magyarul írta-e a szövegét vagy fordításról van szó” (9–10). De a folyóiratok gyakorlata – a szerző az *Utunkat* és *Korunkat* hozza fel példaként – is azt mutatja, hogy a román költők verseit magyar címmel közölték a szerző és fordító nevével együtt. Mindezek a tényezők megnehezítették az eredeti címek visszakeresését.

A könyvészeti adatok alapos összegyűjtésén túl Berki Tímea bevezető tanulmányában számos értelmezési lehetőséget nyit meg a román–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok értelmezésére az 1970-es évek romániai totalitárius rendszerében. Miközben felvázolja az intézménytörténeti alakulásokat, nem kerül el a figyelmét a gazdasági és a politikai változások sem. 1969 és 1974 között a könyvkiadás megélné, a könyveket igyekeztek a társadalom minden rétegéhez eljuttatni, számos fórum volt a román irodalom magyar nyelvű megjelenésére, de a nemzetiségi irodalmak román nyelven való megjelenésére is (12). Ahogyan Berki utal rá, míg az 1970-es években komolyan kiépített intézményi kapcsolatok

biztosították a román és magyar irodalom közötti kapcsolattartást, a 19. század elején – de a második felében is gyakran – „a fordítók szórványos, vidéki lapokban publikált tolmácsolásai vagy szerzők elrejtett, kéziratban maradt értekezései jellemezték” (11). Ezen a ponton indokolt lehet röviden kitékinteni Berki Tímea 19. századra vonatkozó kutatásaira. A folyóiratok szerepe a század végére jelentőssé vált, és sokszor az esetlegességen túllépve láthatóságot biztosított a fordításoknak is. A már említett Iosif Vulcan például a 19. század végén *Familia* nevű lapjával aktívan részt vett ennek megváltoztatásában. De, amint Berki egy másik tanulmányából kiderül, a 19. század végén a kolozsvári egyetemen tanító, hibrid identitását a névhasználatával is jelző Moldovan Gergely / Grigore Moldovan is szerepet vállalt a kulturális kapcsolatteremtésben. Az egyik legjelentősebb korabeli kolozsvári folyóiratnak, a *Magyar Polgárnak az alapító-szerkesztője*, K. Papp Miklós megjelentetett egy *Koszorú a román népköltészet virágaiból* című kötetet, amely Moldován/Moldovan fordításait tartalmazta. (Lásd BERKI Tímea, „From Grigore Moldovan to Moldovan Gergely. A Career in Homeland”, *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 2, 3. sz. [2012]: 157.)

Visszatérve a 20. századba, az 1970-es években létrejöttek olyan új romániai magyar kulturális fórumok, mint a Kriterion Könyvkiadó vagy *A Hét* című folyóirat, és elindult a román televízió magyar adása is. Az összehasonlító irodalomtudomány is elkezdte megteremteni saját (egyetemi) intézményeit és lapjait, mind magyar, mind román vonatkozásban (13). Itt is érdemes lehet egy mondat erejéig visszacsatolni a 19. századba és a Kolozsváron Meltzl Hugó (Hugo von Meltzl) és Brassai Sámuel által szerkesztett legelső komparatiztikai

lapra, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokra*, amelynek jelentősége nem csupán abban állt, hogy egyenrangúnak tekintette az összes nyelvet és nyelvjárást, s poliglottizmusra törekedett a lapszerkesztésben, hanem egy rendkívül szerteágazó (kulturális) kapcsolati háló létrehozásában, amelynek tagjai voltak az olyan román–magyar hibrid identitású, a kolozsvári egyetemen is tanító emberek, mint az említett Moldován/Moldovan vagy Grigore Silași/Szilasi Gergely. (Erről újabban lásd: BERKI, *Magyar-román kulturális kapcsolatok...*, 154–174 [a Meltzl Hugóról szóló alfejezetek] és T. SZABÓ Levente tanulmányait, pl. „Negotiating World Literature in the First International Journal of Comparative Literary Studies. The Albanian Case”, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Philologica* 2 [2012], 33–52; Uő, „Cultural Brokers, Forms of Hybridity and the Emergence of the First International Comparative Literary Journal”, *Philobiblon* 2 [2017], 67–80.)

Az 1970-es években az irodalom, a műfordítás, a román irodalom külföldi megismertetésének lehetőségei megsokszorozódnak látszanak, de Berki érzékenyen figyelmeztet az ellenmozgásokra is: a cenzúra megszüntetése ellenére tovább működő ellenőrzésekre, a Művelődési Minisztérium alá tartozó Kiadói Főigazgatóság korlátozásaira, a kiadói tervek megvalósításának indoklás nélküli ellehetetlenítésére. De ugyanolyan fontos tényező az 1973-as papírkrisis is, amely következtében a román kommunista párt éppen az irodalom médiumának, a papír fogyasztásának ésszerűsítését rendelte el (11).

Az évtizednyi anyagból kiderül, hogy a népköltészetet háttérbe szorítja a kortárs irodalom iránti érdeklődés (20), a szépirodalmi alkotásokat pedig elméleti szövegek

egészítik ki (21). A politika megmutatkozik abban is, hogy számos olyan szerző van, aki politikai költészeti alkotással kerül be a bibliográfiába (20), míg „a leggyakrabban fordított szerzők a román irodalmi élet vagy politikum fontos hatalmi pozícióit betöltő személyei is egyben” (21). A fordítást (kultur)politikai aktusként értelmezve a bibliográfia adalékokat nyújthat tágabb kontextusban két szocialista ország, Románia és Magyarország művelődéspolitikájához is: kiket fordítottak, a romániai és a magyarországi kiadók milyen műveket rendeltek meg, hogyan lesz egyre jelentősebb a lektorok szerepe, és ezzel egy időben hogyan válik egyre fontosabb szemponttá a fordítások minősége. A román–magyar kapcsolatok egyaránt értelmezhetők román és romániai magyar, illetve román és magyarországi kapcsolatokként. Ugyanakkor a romániai magyar és magyarországi kapcsolatok is felfedhetők egy-egy kiadói közreműködésből. Az irodalomközvetítésben a romániai Kriterion Kiadónak van hangsúlyos szerepe, amely a két ország között egyezmény fejében az Európa Kiadóval működött együtt, melynek közvetítésében 756 románról magyarra fordított mű 6 143 593 példányban jelent meg Magyarországon (18).

A kapcsolattörténet intézményi és személyes szinten egyaránt értelmezhető. Akár az egyes szerzői szócikkek alapján is (át)láthatóvá válhat, hogy ki kit fordít, de a bibliográfiában is megtalálható és Berki által az bevezetőben részletesen tárgyalt Beke György-kötet segítségével mind az író-fordító párosok, mind az írói barátság fogalma és annak alakulása is megismer-

hető. Voltak olyanok, mint Lévay Lajos és Ion Brad, akik egymás műveit fordították, ezáltal aktívan, folyamatosan új (eredeti vagy fordított) kötetekkel vettek részt az irodalmi életben. Mások egymás lefordított kötetéhez írtak előszót – magyar szerzők román szerzők műveihez és fordítva. Ez a kölcsönösség, két író közötti kapcsolat nem volt mentes a politikától, az átpolitizáltságtól, két szocialista ország közötti barátság és békés együttélés ideológiájától, ahogy erre Beke több interjúalánya is reflektált (16). A többnyelvű közegben mozgók stratégiái, felvett szerepei, többes kötődései is láthatóvá válnak. Az 1970-es évek romániai magyar írói több státuszban jelentek meg: a román irodalom tolmácsolóivá váltak (18), romániai magyar íróként és a román irodalom fordítójaként is megjelentek mind a romániai, mind a magyarországi könyvkiadásban (20).

A Berki Tímea által összeállított bibliográfia és a számos továbbgondolási lehetőséget felvillantó bevezető tanulmány nagyon fontos vállalkozás, amely remélhetőleg számos irodalom-, társadalom- és kapcsolattörténeti kutatásnak lesz a kiindulópontja. A bibliográfia folytatására kétségkívül van igény. Ahogy szükség van Meltzl, Moldovan/Moldován és számos más 19. századi, több nyelv és kultúra között mozgó, olvasó, fordító ember történetének megismerésére, ugyanúgy szükség van a 20. és 21. századi román–magyar kulturális kapcsolatok feltárására, elemzésére. Mind a totalitárius Románia esetében, mind pedig a jelen viszonyai között.

Szabó-Reznek Eszter

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (faksimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Új könyvek

AJKAY Alinka. *„inkább magyarul”: Az 1808-as tübingeni pályázat a magyar nyelvről.* Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

GARADNAI Erika. *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája.* Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2018.

MAGYAR Balázs Dávid. *Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról.* Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

„Ősszel”: *Arany János és a hagyomány.* Szerkesztette SZILÁGYI Márton. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

PAPP Ingrid. *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon.* Historia Litteraria 34. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

Előkészületben

DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit, szerk. *Az Arany-család kéziratos mesegyűjteménye és Arany László „Eredeti népmesék” kiadása.* Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó, 2018.

SZÉNÁSI Zoltán: *Néma várostrom: Népmemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt.* Irodalomtudomány és Kritika. Budapest: Universitas Kiadó.

Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa. Szerkesztette HÁSZ-FEHÉR Katalin. Budapest: MTA BTK–Universitas Kiadó.

ARANY János: *Kisebb költemények 3. (1860–1882).* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette S. VARGA Pál. Kiadó Arany János Munkái, kritikai kiadás. Budapest: MTA BTK–Universitas.

ARANY János: *Elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette TÖRÖK Zsuzsa. Arany János Munkái, kritikai kiadás. Budapest: MTA BTK–Universitas Kiadó.

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2018.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft